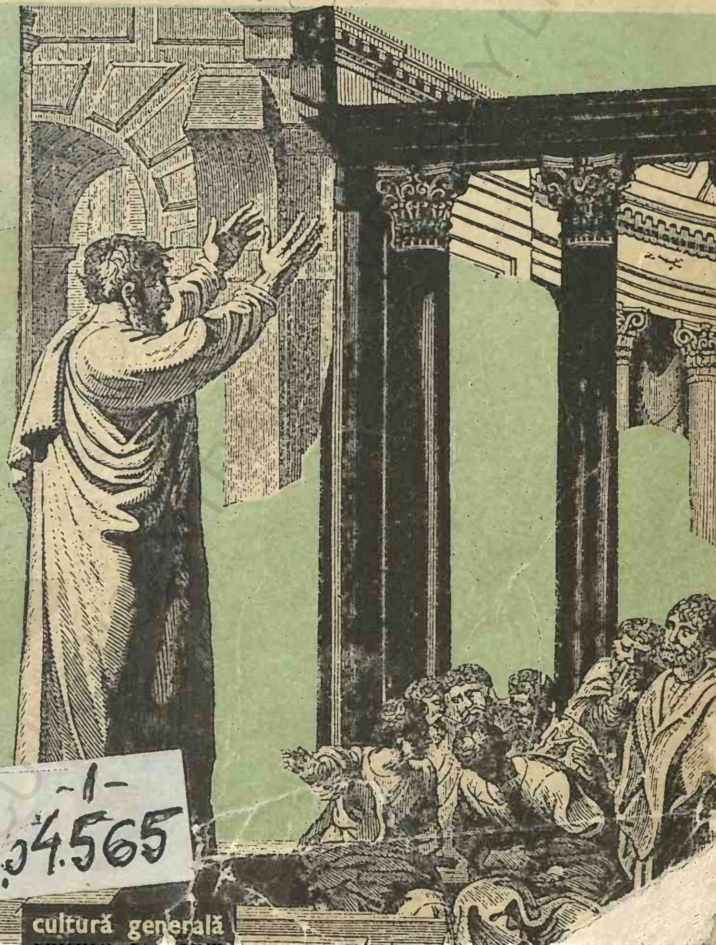
fondată în 1895
bpt
serie nouă

quintilian

arta oratorică

*

cultură generală

vol 1

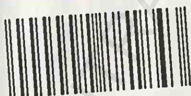
Ilustrația copertei: *Damian Petrescu*

m. fabius quintilianus

arta oratorică

*

TRADUCERE, STUDIU INTRODUCTIV,
TABEL CRONOLOGIC, NOTE, INDICI DE MARIA HETCO

BIBLIOTECA PENTRU TOŢI • 1974
EDITURA MINERVA • BUCUREŞTI

Lector extern: RADU ALBALA

M. Fabii Quintiliani
Institutionis oratoriae libri XII
Edidit Ludwig Radermacher
Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri
MCMLIX

VIAȚA ȘI OPERA LUI M. FABIUS QUINTILIANUS

Pentru a ușura înțelegerea importanței operei lui Quintilian, credem a fi necesară, mai întîi, o succintă privire asupra atmosferei politico-sociale a secolului I al erei noastre, perioadă în care a trăit și a activat autorul.

Sistemul autarhic instaurat prin principatul lui August se menține, întărindu-se, fără a fi scutit de puternice seisme interne, culminînd cu perioada crizei din secolul III. Astfel, dinastia iulio-claudiană (Tiberiu, 14—37; Caligula, 37—41; Claudiu, 41—54; Nero, 54—68) se caracterizează prin lupta dintre tendințele fățiș despotice ale împăraților și opoziția aristocrației senatoriale, luptă concretizată prin persecuția cruntă împotriva opoziției senatoriale, comploturi ale aristocrației, intrigi, nesiguranța zilei de mîine. După asasinarea lui Nero, în 68, urmează cei doi ani ai războiului civil, în care au fost întronați și uciși, pe rînd, trei împărați: Galba, Otho și Vitellius. În anul 69, prin venirea la tron a lui Vespasian, se inaugurează o perioadă de pace cu senatul care durează pînă la sfîrșitul domniei primilor doi împărați flavieni (Vespasian, 69—79 și Titus, 79—81), după care teroarea reîncepe sub ultimul flavian, Domițian (81—96).

Pe plan extern, se observă o creștere a tendințelor de expansiune romană. Sînt pe rînd alipite imperiului: Britania, regiuni din Germania, Armenia Mică și o serie de regate răsăritene. În sud, întreg nordul Africii devine roman, astfel

că Mediterana devine cu adevărat *mare nostrum*, o mare romană internă. Doar la nordul Dunării, dacii tulbură granițele imperiului; în 85, guvernatorul Moesiei, Oppius Sabinus, moare în luptă cu ei; în 86 este ucis Cornelius Fuscus, prefectul pretoriului. Abia în 88, Tettius Iulianus învinge pe daci la Tappae. Totuși, pacea încheiată cu ei de Domițian în persoană este destul de favorabilă dacilor.

Schimburile comerciale ale imperiului sînt intense. Acum cu adevărat „toate drumurile duc la Roma" și, implicit, în Italia. Pe aceste căi de acces, metropola primește grînele africane și siciliene, marmura grecească, obiectele de lux produse în îndepărtatul Orient. Transportate pe mare, pe uscat, toate aceste bogății sporesc averile potentaților. Roma, înfrumusețată din vremea lui August, continuă să sporească în strălucire. Sub Tiberiu și Caligula, ansamblul monumental pe care-l forma Forul și Palatinul este completat cu templul închinat lui August și cu imensele adaosuri ale palatului imperial. Nero începe apoi, pe colinele esquiline, celebrul Palat de aur „Domus aurea", iar după incendiul din 64 pune să se construiască cartiere în întregime noi. Flavienii și-au legat numele de construirea Forului Păcii (numit și al lui Vespasian), de Arcul de Triumf al lui Titus de pe Esquilin, de construirea celebrului amfiteatru, Coliseul.

Această înflorire a Italiei și a Romei este însă însoțită de fenomene economice și sociale îngrijorătoare, prevestitoare ale decadenței și descompunerii sclavagiste de mai tîrziu. În economia Italiei procesul de concentrare a pămînturilor în latifundii, prin înghițirea micilor proprietăți, apăruse încă de mai înainte. Reformele Gracchilor de la sfîrșitul secolului II î.e.n., împroprietăririle făcute de Cezar și de August erau, în fond, încercări de stăvilire a acestui proces economic cu grave consecințe pentru statul sclavagist roman. Acum, fenomenul amintit este în floare. Țăranii pauperizați

părăsesc în masă satele Italiei, se îndreaptă spre Roma, unde, trăind din tot felul de expediente, îngroașă masa elementelor parazitare, devenind o adevărată primejdie pentru liniştea internă a statului. Pe de altă parte, însăși imensitatea latifundiilor devine o piedică în dezvoltarea economiei Italiei, latifundiarul nemaiputînd controla toate muncile de pe moşii din cauza proporţiilor exagerate ale acestora. Consecinţe: sclavii, nesupravegheaţi, dau şi mai puţin randament, din care cauză multe terenuri arabile sînt abandonate sau devin păşuni, terenuri de vînătoare. În urma unor asemenea situaţii, se încearcă o oarecare îmbunătăţire a condiţiei sociale şi economice a sclavului, în vederea stimulării sale. Astfel, stăpînul începe să dea unora dintre sclavi loturi de pămînt personal, gospodării proprii — aşa-numitele *peculii* — sclavii respectivi devenind semiliberi. Aceşti *servi casati* nu mai făceau parte din inventarul moşiei, deci nu mai puteau fi lăsaţi prin testament, ci deveneau *liberţi*, categorie de oameni liberi, activi, dintre care unii ajung, în timpul imperiului, pînă la cele mai importante slujbe.

Dintre ţăranii sărăciţi, o parte iau în arendă loturi de pămînt de la latifundiari, pe care le lucrează pentru ei, în schimbul unor obligaţii faţă de proprietari, devenind deci semiindependenţi. Se naşte o nouă categorie de agricultori, aşa-numiţii *coloni*, precursori ai iobagilor. Sînt adevărate seisme social-politice, *indicii ale noului*, ce dovedesc că sistemul sclavagist este pe punctul de a ajunge într-o situaţie fără ieşire [1].

Alt fenomen anunţător al descompunerii sistemului sclavagist este creşterea importanţei provinciilor. Faptul devine evident în perioada războiului civil din anul 69, cînd Italia şi Roma au fost simple teatre de război, asistînd neputin-

---

[1] Vezi Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, Bucureşti, Ed. P.M.R., 1950, p. 157.

cioase la luptele cohortelor provinciale pentru impunerea împăratului ales de ele. În schimbul sprijinului dat, împăratul acordă drepturi politice provinciilor respective. Multe cetăţi galice au primit cetăţenia de la Galba, altele — de la Otho. Vespasian a acordat întregii Spanii cel puţin dreptul latin.

Ca rezultat al înlăturării acestei opreliști politice, provinciile se dezvoltă și devin independente economicește. Procesul — deşi incipient — indică prin existenţa sa clătinarea unui alt element de bază al sistemului sclavagist: exploatarea străinilor necetăţeni.

Populaţia se scindează din ce în ce mai mult în trei clase[1], fiecare compusă din variate pături şi neamuri: bogaţii, printre care erau foarte mulţi liberţi, mari latifundiari sau cămătari; săracii liberi, din care o parte erau elemente productive, cealaltă, marea majoritate (la Roma cifra acestei ultime categorii ridicîndu-se la aproximativ două sute de mii!), trăind pe seama statului, din hrana gratuită — cinci baniţe de grîu pe lună. Reglementarea materială a distribuirii hranei în porticele Minucius a fost făcută de Claudiu. Împăraţii obişnuiau la anumite ocazii să dea plebei sărace sume de bani, aşa-numitele *congiaria*, iar distracţiile, spectacolele gratuite erau al treilea fel de diversiune prin care conducerea statului roman urmărea în realitate canalizarea pe un făgaş neprimejdios a doleanţelor populaţiei. O altă parte a plebei sărace, *clienţii*, trăiau din *sportula* şi din alte ajutoare oferite cu regularitate de bogaţii în anturajul cărora trăiau. În sfîrşit, distingem imensa masă a sclavilor, împestriţată, executînd tot soiul de activităţi, de la munca din mine şi păduri, pînă la cea de *magister ludi*, pedagog sau *gramma-*

[1] Vezi Fr. Engels, *Bruno Bauer şi începuturile creştinismului*, în *Opere*, vol. XV, 1935, p. 606, ed. rusă.

ticus. În raport cu împăratul, primele două clase erau la fel de lipsite de drepturi ca și sclavii față de stăpînii lor.

În domeniul culturii, Roma continuă să fie centrul spre care converg din toate părțile oameni de talent și idei.

Unitatea intelectuală și morală, începută încă din timpul principatului lui August, datorită strălucitei literaturi augustee și unei culturi oarecum omogene în păturile culte ale imperiului, se accentuează. Ceea ce favorizează acest fenomen este un tip de învățămînt comun, creat sub primii împărați, care dă tineretului cult din întreg imperiul același fond de cunoștințe, același mod de a gîndi, același procedeu de compoziție. Acum educația în școală, în comun, cîștigă hotărît teren asupra instrucției individuale. Scopul învățămîntului din perioada imperială rămîne același ca și înainte: formarea oratorică, însă situația politică din perioada iulio-claudiană, cînd libertatea politică era înăbușită, schimbă caracterul învățămîntului retoric. De unde, în timpul lui Cicero, *declamațiile* din ciclul superior al învățămîntului erau un mijloc practic de exercitare oratorică în vederea vieții din for, acum, cînd procesele din for se reduceau fie la acuzațiile delatorilor, fie la susținerea unor cauze în care avocatul se străduie să găsească subterfugii de ordin tehnic, încep să devină scop în sine. Rupte de viața reală, ele se golesc de conținut, se pierd în subiecte imaginare, fantastice, rezolvă conflictele astfel imaginate pe bază de legi fictive și neverosimile.

În viața culturală iau amploare așa-numitele *recitationes*, conferințele, lecturile din operele personale, în fața unui public cu pregătire intelectuală similară. Acum, în săli amenajate special, poeți, istorici, oratori, caută să fie agreabili unui public monden, care găsește în asemenea activități un refugiu din viața politică, preferînd, cu alte cuvinte, îndatoririlor civice, preocupări de ordin estetic Conferențiarul are toată solicitudinea pentru auditorul său,

caută să nu-l obosească ţinîndu-i atenţia prea mult încordată. Interesează nu atît subiectul, cît maniera de a-l expune, de a-l face agreabil, talentul de a încînta urechile prin muzicalitatea formei, prin expresivitatea cuvintelor, capacitatea de a „epata" prin imagini noi, metafore de efect şi dezvoltări care, făcînd apel la amintiri comune conferenţiarului şi auditorului, trezesc acea comunitate de sentimente care smulge în final aplauze.

Această căutare de efecte stilistice, acest manierism retoric se manifestă în toate genurile de activitate culturală ale perioadei iulio-claudiene. În genere, literatura epocii se îndepărtează de subiectele majore. Reflectînd lipsa de libertăţi civice, alunecă în domeniul fanteziei, părînd artificială, datorită unui patos fals, rezultat al contradicţiei dintre poezia sublimă a eroilor şi lipsa de însemnătate a scopurilor şi a acţiunilor lor. Se urmăreşte efectul prin execuţia declamatorie a diferitelor părţi, mai curînd decît prin valoarea artistică a întregului. Este reprezentativ în acest sens caracterul declamator al tragediei, devenită gen literar destinat lecturii.

Lipsa de conţinut a vieţii sociale îndreaptă literatura şi spre abordarea unei tematici intimiste, spre analiza vieţii individuale, interioare.

Cantitativ, producţia literară creşte mult. Tot mai largi cercuri din straturile superioare ale societăţii se ocupă de literatură. Împăraţii înşişi încurajează literatura prin instituiri de concursuri literare, cum a procedat, de exemplu, Domiţian. Unii scriau chiar ei, precum Claudiu, Nero. Aristocraţia, care nu-şi mai poate satisface ambiţiile politice, îşi găseşte în literatură un refugiu.

O altă trăsătură a literaturii epocii constă în faptul că provinciile, înfloritoare economiceşte, încep să participe la viaţa literară, îndeosebi Spania, cea mai veche şi mai avantajată provincie din apus. Ea a dat în acest secol pe cei doi

Seneca, retorul și filosoful, pe Lucan, pe Quintilian și pe Marțial.

Istoricii literari disting, în general, în literatura primului veac, două perioade: perioada „stilului nou" corespunzînd, istoricește, perioadei dinastiei iulio-claudiene (14—68) și perioada „noului clasicism", corespunzînd domniei dinastiei flaviene (69—96).

Adepții „stilului nou", spre deosebire de adepții stilului „vechi", ciceronian, și al continuatorilor săi, considerau stilul ciceronian, cu perioadele lui ample și echilibrate, plictisitor, fără viață. Atmosfera socială neliniștită a vremii, în care individul caută să uite printr-o viață mondenă trepidantă, primejdia continuă ce-l amenință, se reflectă pe plan literar prin opere concepute pasionat, febril, cu multă spontaneitate, cît și în înclinarea spre afectare. Stilul nou, „modern", vrea fraze scurte, abrupte, concise, abundență de metafore strălucitoare. Una din caracteristicile sale constă în dispariția limitelor dintre poezie și proză, pătrunderea în proză a mijloacelor de expresii proprii poeziei. Niciodată arta literară n-a fost mai rafinată și mai suplă. Operele cu caracter moral ale lui Seneca (4 î.e.n. — 65 e.n.), epopeea lui Lucan (39—65), romanul lui Petronius sînt cele de mai seamă produse, diverse ca aspect, ale primei perioade.

Perioada „noului clasicism" coincide cu instaurarea Flavienilor care inaugurează o perioadă de conducere politică chibzuită — excepție făcînd, poate, Domițian. Imperiul și-a întărit baza socială și opoziția aristocratică a slăbit, moravurile au devenit mai austere, mai simple. Viața mondenă e mai puțin trepidantă și valorile tradiționale etice, printre care cultul familiei, încep să fie repuse în drepturi.

Acestor schimbări în planul vieții sociale a moravurilor le corespunde în literatură o reacție îndreptată împotriva stilului nou, tendința de revenire la modelele clasice ale poeziei și prozei romane, la Vergiliu și Cicero.

Portstindardul, teoreticianul noului clasicism este Quintilian, cel mai de seamă profesor de retorică la romani, format în tradiția oratorică ciceroniană clasică, adversar hotărît al stilului nou, reprezentat îndeosebi prin Seneca și Lucan.

Despre viața lui M. Fabius Quintilianus avem puține date. Știm bunăoară, datorită cronicii lui Hieronim [1] și unei informații din Ausonius [2], că era spaniol de origine și că s-a născut la Calagurris (azi Calahorra), oraș din Spania Tarraconeză (azi Vechea Castilie), pe Ebru.

Data nașterii n-a putut fi precizată. Istoricii literari interpretînd diferit indicațiile, puține și vagi, din opera *Institutio Oratoria*, propun pe rînd anii 30, 35 sau chiar 40 e.n.[3].

Quintilian vine de timpuriu la Roma, unde se formează sub supravegherea tatălui său, care era retor sau avocat [4], înclinăm să credem îndeajuns de apreciat, de vreme ce autorul nostru, cu toată modestia ce-l caracterizează, citează la un moment dat (9, 3, 73), pentru spontaneitatea și vigoarea ei, o replică dată de tatăl său unui adversar.

La Roma a primit o extrem de îngrijită educație în vederea formării sale oratorice. A audiat pe cei mai iluștri profesori ai vremii. Alături de gramaticul Q. Remmius

---

[1] *Chron Euseb*, 01.216: „Quintilianus ex Hispania Calagurritanus".

[2] Prof. Burdig, 1,7: „Calagurris alumnus..."

[3] J. A. Hild, *Inst. Orat. liber*, Paris, 1885, p. VIII, propune, cu aproximație, 25, R. Pichon, *Hist. de la lit. lat.*, IX-ème édit., p. 642, la fel; I. M. Tronschi, *Ist. ant. lit.*, Leningrad, 1951, propune anul 30; C. Marchesi, *Storia della let. lat.*, vol. II, Milano, 1957, p. 21: „fra il 35 e il 40".

[4] Seneca rhetor, *Controv X, pref. 2* și *33*, amintește un Quintilianus identificat de unii comentatori cu tatăl, de alții cu bunicul autorului.

Palaemon[1], a ascultat pledoariile avocaţilor vestiţi în for. I-a ascultat pe Servilius Nonianus, „admirat pentru vigoarea talentului, pentru profunzimea ideilor" [2], pe Trachalus, „sublim, limpede, cu o voce armonioasă ca nimeni altul, a cărui pronunţare şi graţie ar fi fost bune chiar pentru scenă [3], pe Vibius Crispus, „născut pentru a încînta, neîntrecut îndeosebi în procesele civile" [4].

Dintre toţi maeştrii săi, Quintilian i-a apreciat îndeosebi pe Domitius Afer şi pe Iulius Africanus, primii săi profesori de retorică [5], fiindcă „primul, superior în artă şi în calităţile stilului în general, ar putea fi pus fără teamă printre cei vechi; iar al doilea, mai energic, avea însă o grijă exagerată în alegerea termenilor". Însuşi Plinius cel tînăr [6] menţionează predilecţia lui Quintilian pentru Domitius Afer, om cu pregătire profundă şi multilaterală, autor al unui tratat referitor la interogarea martorilor, dar şi judicios critic literar. De la el a învăţat Quintilian [7] să aprecieze just ierarhizarea valorilor, „să-l considere pe Vergiliu al doilea după Homer, dar mult mai aproape de primul, decît de al treilea".

Îndrumat de astfel de profesori, Quintilian, avid de a cunoaşte cît mai mult, trudind fără preget, îşi formează o cultură vastă, multilaterală, însuşindu-şi în acelaşi timp toate secretele artei oratorice.

Dintre colegii săi de studiu, ne este cunoscut numai Iulius Secundus, devenit avocat celebru sub Flavieni [8], personaj care figurează printre interlocutorii *Dialogului*

---

[1] Iuv., 6, 452: „Palaemon, magister Quintiliani oratoris".
[2] *Ed. de faţă*, 10, 1, 102.
[3] *Ibid.* 10, 1, 24.
[4] *Ibid.*, 10, 1, 119.
[5] *Ibid.*, 10, 1, 86; 10, 1, 118.
[6] *Ep.*, II, 14.
[7] *Ed. de faţă.*, 10, 1, 86.
[8] *Ibid.*, 10, 1, 120.

oratorilor, mărturie a înaltei prețuiri acordate de Tacit. Figura lui, cînd era tînăr, este plastic evocată de Quintilian, care ni-l prezintă ca pe un om chinuit de scrupule exagerate în privința stilului[1].

La terminarea studiilor, Quintilian revine în Spania, însoțind probabil pe Galba care fusese numit în anul 60 de către Nero guvernator al Spaniei Tarraconeze.

Din atestările lui Suetonius[2] și Hieronim[3] știm că Quintilian revine la Roma, împreună cu Galba care fusese proclamat împărat, după uciderea lui Nero, în anul 68.

Nu avem indicații asupra activității lui Quintilian din perioada tulbure a războiului civil. După restabilirea liniștii, prin instaurarea împăratului Vespasian (69), Quintilian începe să pledeze ca avocat. Datele referitoare la cariera sa de avocat sînt și ele sporadice, incidentale. Astfel, știm că a susținut un proces penal ca apărător al lui Naevius Arpinianus[4], acuzat că și-a asasinat soția, aruncînd-o pe fereastră. Quintilian reușește să demonstreze că a fost un accident. Procesul interesa publicul deoarece existase unul similar[5] în timpul lui Tiberiu, cînd pretorul Plautius Silvanus fusese acuzat cu probe irefutabile de către împărat că își ucisese într-un mod asemănător soția, pe Apronia.

O altă pledoarie amintită de Quintilian este cea susținută în apărarea reginei Berenice[6], frumoasa fiică a regelui iudeu Herodes Agrippa I[7]. Nu cunoaștem natura procesului,

---

1 *Ibid.*, 10, 3, 12.
2 *Gramm.*, 100.
3 *Chron. Euseb.*, 01. 211, 4.
4 *Ed. de față*, 7, 2, 24.
5 Tac. *Ann*, 4, 22.
6 *Ed. de față*, 4, 1, 19.
7 Tac., *Hist.*, 2, 81; Suet., *Tit.*, 7. 1.

deoarece Quintilian îl amintește cu titlu de exemplu de proces în care judecătorul prezidează propria-i cauză.

Un al treilea proces susținut, citat de Quintilian pentru a demonstra că uneori, pentru cîștigarea cauzei, este necesar stilul figurat, se referă la apărarea unei femei acuzate de a fi sustras testamentul soțului ei [1]. În sfîrșit, într-un loc [2], autorul afirmă că în procesele mai importante, care necesitau mai mulți avocați, lui îi revenea rolul stabilirii naturii cauzei în dezbateri și a trasării liniilor esențiale prin expunerea faptelor. Această misiune, numită în termen juridic *ponere causam*, presupunea o bună pregătire juridică, minuțioase cercetări și spirit metodic.

Cu toate că nu ni s-a păstrat nici una din pledoariile lui Quintilian, deducem din această relatare a autorului, precum și din întreaga atitudine pe care o are față de diferitele genuri ale elocinței și din principiile expuse în operă, că el s-a impus în for nu prin patosul vehement la modă, nu prin îndrăzneala atitudinilor, a afirmațiilor, notă caracteristică majorității avocaților contemporani, ci prin seriozitatea și profunzimea ideilor, prin atitudinea lui măsurată în toate, prin eleganța și finețea naturală a stilului său. Cît era de admirat o dovedesc unele pledoarii ale sale publicate de copiști — fără știrea lui, în vederea comercializării lor.

Răsfoind paginile operei lui Quintilian și ale unor oratori contemporani cu el, ne putem face o imagine relativ clară asupra speciilor de avocați care mișunau în for. Majoritatea erau cu totul străini de tipul oratorului imaginat de Cicero, ideal spre care aspira tînărul Quintilian. În general erau inculți, lipsiți de talent, proveniți unii din alte meserii [3].

---

[1] *Ed. de față*, 9, 2, 73.

[2] *Ibid.*, 4, 2, 86.

[3] Mart., 8, 16; „Pistor qui fueras diu, Cypere, nunc causas agis": „Tu, care ai fost odată brutar, pledezi acum".

Avocatura era considerată bună doar pentru a produce surse considerabile de venituri [1]. Alții făceau chiar caz de incultura lor și cîștigau procesele prin neobrăzarea cu care atacau pe adversar. Această schițare a decăderii elocinței ne face să apreciem ca fiind destul de aproape de realitate butada lui Plinius [2] „orator est vir malus imperitus dicendi" („Oratorul este un om ticălos, care vorbește prost").

Quintilian, cu toată stima de care se bucura, de bună seamă se simțea străin în această lume zgomotoasă, îndrăzneață, neobrăzată, în goană după averi.

În această incompatibilitate dintre idealul său oratoric și realitatea din for găsim explicația hotărîrii sale de a se consacra exclusiv profesoratului, predării retoricii, urmărind ca prin educația serioasă, profundă dată tineretului să schimbe atmosfera viciată a elocinței venale. A exercitat funcția de profesor de retorică timp de 20 de ani [3], probabil din anul 70, de la venirea lui Vespasian, bucurîndu-se de cel mai mare prestigiu. El este primul profesor oficial de retorică retribuit de stat [4]. I se plăteau o sută de mii de sesterți anual, sumă enormă în comparație cu cei două mii de sesterți primiți de către retorii din școlile particulare [5], încă o dovadă

---

[1] Petr., 46: „Destinavi illum artificii docere, aut tonstrinum, aut praeconium, aut certe causidicum, quod illi auferre non possit nisi Orcus" (L-am pregătit să-nvețe o meserie, să fie ori frizer, ori crainic, ori mai bine avocat, meserie pe care să nu i-o poată lua decît Moartea).

[2] Plin., 4, 7, 5; vezi definiția dată oratorului de Quintilian: „vir bonus, dicendi peritus", ed. de față, 12, 1, 3.

[3] *Ed. de față*, 1, Prefață, 1.

[4] Hieron., *Chron. Euseb*, la anul 88: „Quintilianus... primus Romae publicam scholam et salarium e fisco accepit".

[5] Suet., *Vesp.*, 18, „Primus e fisco Latinis Graecisque rhetoribus".

a înaltei considerații de care se bucura ca profesor [1]. Marțial [2] îl numește „orator neîntrecut".

Printre elevii săi se numără Plinius cel tînăr [3] și, probabil, Tacit, Suetoniu și Iuvenal.

Prelegerile lui de retorică trebuie să fi fost foarte apreciate de publicul cult roman, de vreme ce circulau sub numele său două cărți de retorică, publicate de către studenți de ai săi, redactate după notițele luate la cursuri [4].

Problema care-l interesa foarte îndeaproape era explicarea decadenței elocinței contemporane. Concluziile la care a ajuns au fost consemnate în opera intitulată *De causis corruptae eloquentiae*, publicată, probabil, spre sfîrșiul carierei sale de profesor. Nici această lucrare nu ni s-a păstrat, dar, din cîteva referiri făcute de Quintilian în *Institutio Oratoria*, vedem că el atribuie decăderea elocinței artificialității școlilor de retorică și că osîndește manierismul declamațiilor, care de mult nu mai erau imaginea veridică a pledoariilor din for. Lipsite de simțul realității, tratau teme ieșite din comun, într-un stil înflorit, hiperbolic, în maniera lui Seneca, autorul la modă, ale cărui lucrări erau în mîinile tuturor tinerilor.

Asemenea considerente au determinat pe istoricii literari să nu recunoască în Quintilian pe autorul celor două cărți de declamații ce au ajuns pînă la noi sub numele lui. Subiectele neverosimile, complet rupte din viața reală, stilul contrar celui cultivat de Quintilian îndreptățesc această părere.

---

[1] Juv., 7, 186—187, 243.

[2] Mart., 2, 90. „Quintiliane, vagae moderator summe iuventae/Gloria Romanae, Quintiliane togae".

[3] *Ep.* 2, 14, 9: „ita certe ex Quintiliano, praeceptore meo audisse memini"; VI, 6, 3; „Pro cotidie (Iulius Naso) ad audiendos, Quos tum ego frequentabam, Quintilianum..."

[4] *Ed. de față.*, 1, 1, 57.

În plină perioadă de ascensiune, de succese literare și profesionale, Quintilian are durerea de a-și pierde soția și, curînd după aceea, un fiu în vîrstă de cinci ani [1].

Abia retras din profesorat, Quintilian este insistent rugat de prieteni [2] să scrie o lucrare despre arta oratorică. După îndelungi ezitări, Quintilian acceptă. Așa ia naștere opera sa capitală, *Institutio Oratoria*, singura lucrare păstrată de la el. În aceeași perioadă, împăratul Domițian îl numește educatorul nepoților surorii sale Domitilla [3], fiii lui Flavius Clemens, adoptați în vederea succesiunii la tron, cărora le dăduse numele de Vespasian și Domițian.

Se pare că această funcție n-a durat multă vreme, deoarece în curînd Flavius Clemens este ucis din ordinul lui Domițian [4], iar Domitilla exilată. Probabil și nepoții au fost exilați, de vreme ce, în prefața cărții a VI-a, Quintilian nu mai amintește de ei.

În urma acestei funcții, Quintilian este numit consul, titlu — deși acum deseori onorific — rar acordat unui retor. Se pare că la Quintilian face aluzie versul lui Iuvenal [5]:

„Si fortuna volet, fies de rhetore consul". (Dacă norocul va voi, vei deveni din retor consul).

De asemenea, tot la el pare a se referi Suetoniu [6], cînd spune că unii retori s-au ridicat la gradul senatorial.

Quintilian nu rămîne indiferent la distincțiile acordate de împărat. Îi aduce în operă laude care depășesc limitele, ceea ce aruncă o umbră asupra scriitorului nostru [7].

---

[1] *Ed. de față*, 6, Prefață.
[2] *Ibid.*, 1, Prefață, 1.
[3] *Ibid.*, 4, Prefață, 2
[4] Suet., *Domit.*, 15; Dio Cass., 68, 17.
[5] Iuv., *Sat.*, VII, 197.
[6] Sueton., *Gram.*, 25, 10.
[7] *Ed. de față*, 4, Prefață, 3—5; 10, 1, 91—92.

De bună seamă că a devenit și bogat, chiar foarte bogat, dacă la el se referă Iuvenal în satira a VII-a [1].

Dacă, în viața publică, Quintilian a ajuns pînă la cele mai înalte onoruri, în viața de familie a avut de suferit cele mai mari nenorociri. În prefața cărții a VI-a își plînge durerea: după ce îi murise soția, tînără, frumoasă, mamă ideală, după ce, la scurt interval, îi murise un fiu în vîrstă de cinci ani, acum îi moare singurul copil ce îi mai rămăsese, singura mîngîiere, care, deși în vîrstă de abia zece ani, îi îndreptățea cele mai mari speranțe. Nenorocirea s-a întîmplat în perioada redactării operei *Institutio Oratoria*, după ce terminase cartea a V-a, probabil în anul 94.

Paginile în care își plînge durerea sînt impresionante. Quintilian dă însă dovadă de un caracter puternic. Nu se lasă înfrînt, nu abandonează opera la care trudise zi și noapte. Îndatoririle asumate în educarea tineretului îi dau puterea să continue scrisul. Lucrarea începută de Quintilian, tată și profesor, este continuată de Quintilian pedagogul, care vede în orice tînăr pe propriul său copil, consecvent principiului după care „profesorul trebuie să se considere tatăl sufletesc al fiecărui elev".

Se pare că a supraviețuit puțin morții fiului său: pînă și-a terminat opera. A murit, probabil, în jurul anului 96 e.n.

Am arătat că singura operă păstrată de la Quintilian este *Institutio Oratoria* — „*Principiile artei oratorice*". Autorul dedică lucrarea, concepută ca un manual de educare a viitorului orator, lui Marcellus Vitorius, avocat celebru, nu numai în semn de caldă prietenie, ci și pentru dragostea înflăcărată manifestată de Vitorius față de literatură, precum și în nădejdea că tratatul va fi util tînărului Geta, fiul prietenului iubit [2]. La redactarea operei, Quintilian a lucrat mai

[1] Iuv., *Sat.*, 7, 186—189.
[2] *Ed. de față*, 1, Prefață, 6.

bine de doi ani. Pe măsură ce termina cîte o carte, o trimitea lui Marcellus, însoţită de un *prooemium* — prefaţă — în care îi făcea anumite comunicări. Îndeosebi, aceste *prooemia* oferă date referitoare la viaţa autorului. Prefaţa cărţii întîi ne informează asupra împrejurărilor care au ocazionat începerea operei. Din prefaţa cărţii a patra ştim că a fost numit profesorul nepoţilor lui Domiţian. Prefaţa cărţii a şasea ne informează în detaliu asupra nenorocirilor vieţii sale particulare.

Din cuvîntul introductiv adresat editorului Tryphon — cel mai de seamă editor al vremii [1] — aflăm că Quintilian ar fi vrut să mai reflecteze asupra operei dar, la cererea publicului, Tryphon îl grăbea. Probabil că opera a apărut în 95.

Institutio Oratoria este alcătuită din 12 cărţi. Quintilian îşi propusese să formeze pe viitorul orator ocupîndu-se de el încă din leagăn. De aceea, cartea întîi cuprinde indicaţii asupra grijii ce trebuie acordate primei educaţii. Quintilian arată criteriile după care trebuie alese doicile, preceptorii copilului, analizează la ce vîrstă trebuie să înceapă a învăţa, susţine superioritatea instrucţiei publice asupra celei private, vorbeşte despre învăţătura la „grammaticus", explică conţinutul disciplinei denumite „grammatica". Analizează şi dă directive referitoare la predarea acestei discipline, insistă asupra necesităţii cunoaşterii firii elevului de către profesor, susţinînd principiul pregătirii multilaterale, rolul gramaticii, muzicii, matematicilor în pregătirea lui.

Cartea a doua cuprinde norme privitoare la învăţămîntul retoric. Se vorbeşte despre necesitatea de a avea un profesor excelent ca pregătire profesională şi ca prestanţă morală. Din lectura oratorilor şi a istoricilor, elevul va trebui să culeagă un bogat bagaj de expresii şi idei. Se fac aprecieri asupra importanţei exerciţiilor de declamare, necesare viito-

[1] *Ed. de faţă*, 1, nota 1.

rului orator. Apoi se tratează probleme generale referitoare la studiul retoricii, definiţia şi scopul retoricii, dacă retorica este o artă, necesitatea însuşirii tehnicii retoricii, raportul dintre talent şi însuşirea tehnicii.

În continuare, cărţile III—VII, consacrate *invenţiunii şi dispoziţiunii*, sînt repartizate în felul următor:

Cartea a III-a, după o succintă trecere în revistă a autorilor de tratate retorice, vorbeşte despre cele trei genuri oratorice — deliberativ, demonstrativ şi judiciar — despre diferitele genuri de cauze şi despre felurile discursurilor judiciare.

Cartea a IV-a analizează părţile discursului (exordiu, naraţiune, digresiune, temă, diviziune).

Cartea a V-a se ocupă de dovezi şi respingere.

Cartea a VI-a de afecte şi rolul lor, a VII-a de dispunerea materialului.

Cărţile VIII—XI sînt consacrate elocuţiei (în care se include memoria, pronunţarea şi gestul) şi sînt repartizate astfel:

Cartea a VIII-a tratează despre necesitatea clarităţii şi despre ornamentele stilistice.

Cartea a IX-a, despre diferite specii de figuri, despre ordinea cuvintelor şi ritmul oratoric.

Cartea a X-a analizează mijloacele însuşirii unei bogate şi neîntrecute facilităţi de exprimare, recomandă autorii greci şi latini care trebuie aprofundaţi în acest scop.

Cartea a XI-a se ocupă de memorie, pronunţare şi gest, părţi integrante ale elocuţiei.

În sfîrşit, cartea a XII-a, consacrată în întregime personalităţii oratorului, tratează despre necesitatea cunoaşterii de către orator a istoriei, a dreptului şi a filosofiei, discipline de bază ale artei oratorice, insistînd în mod special asupra necesităţii integrităţii morale a oratorului. De asemenea se ocupă de momentul cînd se cuvine ca oratorul să-şi încheie

activitatea şi sugerează căror îndeletniciri să se dedice după aceea.

Mobilul superior care l-a determinat pe Quintilian să elaboreze acest tratat este dezordinea ce domnea în învățămîntul şi în pedagogia secolului I al e.n. Quintilian era convins că confuzia între domeniile gramaticii şi ale retoricii, greşelile de metodă, contradicțiile dintre diferitele tendințe, lipsa de grijă în educarea morală a copilului erau tot atîtea cauze care au dus la decăderea elocinței contemporane.

În elaborarea operei sale, autorul porneşte de la premisa că pentru revenirea la vechile, bunele moravuri şi la strălucirea străbună a elocinței se impune cu necesitate o educație solidă a tineretului, bazată pe morală şi muncă. Restaurarea adevăratei elocințe trebuia, după Quintilian, să conducă la disciplinarea inteligențelor şi a caracterelor.

Scriind la capătul unei vieți de practică judiciară şi de profesorat, dotat cu o pătrunzătoare înțelegere a psihologiei copilului — datorită îndelungului contact şi stăruitoarei observări a manifestărilor lui — Quintilian era convins că pentru realizarea oratorului perfect, a omului capabil să schimbe societatea contemporană, educația trebuie făcută încă din prima copilărie.

Pornind de la principiul că nu se poate ajunge pe culmi dintr-o dată, Quintilian critică retorii şi manualele de retorică existente care se ocupă exclusiv de problemele de retorică, fără a ține seama de bagajul de cunoştințe pe care elevul trebuie să le acumuleze în prealabil. Iată de ce Quintilian îşi asumă el sarcina de a da indicații amănunțite de felul în care trebuie făcută educația în familie, apoi la „grammaticus", înainte de a ajunge la retor.

Cărțile I şi II, consacrate aproape exclusiv problemelor pedagogice, abundă în precepte juste, enunțate acum pentru prima dată, fapt care ne îndreptățeşte să-l considerăm pe

Quintilian printre precursorii pedagogiei moderne. Vom enumera cîteva din ele.

Quintilian susţine cu fermitate necesitatea formării deprinderilor corecte din prima copilărie, pornind de la constatarea că firea omenească reţine cu tenacitate primele deprinderi, mai ales dacă sînt rele [1].

Dată fiind natura dornică de activitate, de nou a copilului, Quintilian afirmă utilitatea unui început de învăţămînt chiar înainte de vîrsta şcolară, înainte de vîrsta de şapte ani; desigur, sub forma unui joc organizat, supravegheat. Iată-l, deci, preconizînd învăţămîntul preşcolar.

Trecînd la învăţămîntul propriu-zis, Quintilian rezolvă just o problemă viu discutată de contemporani, susţinînd teza superiorităţii instrucţiei publice asupra celei particulare, bazîndu-se pe motive judicios enumerate: elevul profită din învăţămîntul în colectivitate, căci din discuţii, inerente cînd sînt mai mulţi, se nasc idei noi [2]. Şcoala în colectiv pregăteşte mai bine pentru viaţă, căci „cine învaţă de unul singur, sau se ofileşte ca planta crescută în umbră sau, dimpotrivă, devine îngîmfat, atribuindu-şi prea mult, de vreme ce nu are cu cine se compara“ [3]. Emulaţia, unul din principiile de bază ale pedagogiei moderne, este susţinută de Quintilian cu toată puterea. Prescrie chiar metode pentru stimularea la învăţătură, propune concursuri pe bază de teme date pentru alegerea celui mai bun elev. Propune ca sistem concursul lunar, pentru ca învingătorul să nu stea pe lauri, iar învinsul să aibă posibilitatea de a cîştiga curînd victoria. Quintilian, care experimentase sistemul, susţine că este mai eficace decît sfaturile profesorilor, supravegherea pedagogilor sau îndemnurile părinţilor.

---

[1] *Ed. de faţă*, 1, 1, 5.
[2] *Ibid.*, 1, 2, 9.
[3] *Ibid.*, 1, 2, 18.

Referindu-se la relațiile dintre elevi și profesori, Quintilian consideră că ele trebuie să corespundă raportului dintre fiu și tată: elevul datorează iubire și respect acestui părinte spiritual, iar profesorul trebuie să fie la înălțimea misiunii sale pe care să o considere drept o mare cinste ce i s-a acordat. Prin exemplul comportării sale, prin tact şi exigență ponderată, va reuși să se facă iubit de elev. În stima şi în dragostea reciprocă stă secretul educației. Este apoi combătut cu vehemență sistemul instituit demult de a bate pe elevi, și se demonstrează că bătaia este o metodă brutală, nedemnă și, în ultimă instanță, neeficace [1].

La predarea literelor, Quintilian susține că elevul trebuie să le vadă și forma, o dată cu învățarea numelui; cere chiar alcătuirea de jocuri din litere, pentru a trezi interesul la copii [2]. Iată, deci, preconizat principiul predării intuitive. Mai departe prescrie predarea gradată a cunoştinţelor, pe măsura capacității de asimilare a elevului, evitînd orice anticipare şi supraîncărcare: „așa cum vasele strîmte la gură resping lichidul turnat prea mult dintr-o dată, dar se umplu dacă-l torni pe îndelete și, cum se zice, picătură cu picătură, tot așa trebuie văzut cît pot minţile copiilor" [3].

Un alt aport important al lui Quintilian constă în susținerea rolului educativ al recreațiilor, pe marginea cărora face observaţii foarte judicioase. Recreaţiile sînt utile refacerii forţelor copilului, deci facilitează asimilarea. Trebuie însă atent dozate, și ca durată, și ca interval între studii. Supravegheate, sînt un mijloc excelent pentru cunoaşterea caracterului și aptitudinilor elevului, deci au mare rol în dirijarea copilului care, atît timp cît este mic, poate fi ușor îndreptat: „mlădița poate fi îndreptată cum vrei, pînă este

[1] *Ed. de față*, 1, 3, 14—17.
[2] *Ibid.*, 1, 1, 24—26.
[3] *Ibid.*, 1, 1, 28.

fragedă; mai tîrziu, mai degrabă frîngi decît îndrepți ce s-a împietrit în rău".

Școala trebuie urmată în vederea pregătirii elevului pentru participarea la viața socială. De aceea, ca și Cicero, susține necesitatea pregătirii multilaterale. Învățămîntul cu caracter enciclopedic nu obosește, dimpotrivă. Pluralitatea preocupărilor înlătură oboseala minții și ajută înțelegerea; pregătirea multilaterală nu este refractară aprofundării fiecărei discipline în parte; predarea subtilităților nu exclude deloc putința predării lor într-o formă accesibilă, simplă și agreabilă; prezentarea uscată, lipsită de sevă a cunoștințelor este dăunătoare elevului, căci îi oprește avîntul generos, impetuozitatea, caracteristice tinereții, necesare îndeosebi primului stadiu al învățăturii: „prea marea fertilitate este întotdeauna remediabilă; sterilitatea nu poate fi combătută".

Astfel trebuie deci format elevul în familie și la *grammaticus*. Abia apoi va începe, la retor, specializarea, prin contactul cu marii oratori și istorici. Odată însușit un amplu bagaj de idei și de expresii, tînărul, dotat cu o excelentă memorie, datorită continuei exercitări, cu judecata formată, cu imaginația înfrumusețată și fortificată de lecturi solide și fecunde, va fi inițiat de retor în tainele artei oratorice. Va învăța cum să compună un discurs, cum să-l susțină prin argumente, cum să-l anime prin patetic și să-i dea suprema splendoare prin dicțiune.

Pentru a ajunge la această suverană stăpînire a artei oratorice, tînărul va trebui să facă exerciții continue de compunere, căci a scrie înseamnă a învăța să te exprimi frumos; improvizarea, atît de necesară oratorului, este rezultatul unei munci îndelungi și perseverente.

Criticînd școala retorică din vremea sa, Quintilian combate pe teoreticienii care-și pierd vremea și energia cu lămuriri de chestiuni neesențiale. Astfel, o controversă viu dezbă-

tută era a vîrstei la care copilul să treacă la retor. Quintilian, cu bunul simț natural și simplitatea ce-l caracterizează, răspunde că nu vîrsta interesează, ci stadiul cunoștințelor elevului.

În afară de profesorii pedanți, Quintilian combate pe retorii superficiali, ignoranți, pe cei care aleargă după succese ieftine, lăsîndu-se aplaudați, ba chiar căutînd aplauze în orice moment al expunerii. Nu e de mirare că elevii fac la fel: se aplaudă reciproc pentru orice inepție, neglijează munca serioasă, doresc să recite cît mai des, indiferent cum. Nici părinții, în genere, nu urmăresc altceva decît să-și vadă fiii aplaudați de public. Este un cerc vicios: cum sînt profesorii, așa sînt și elevii, așa e și societatea cultă, căci doar ea este rezultatul acestui soi de învățămînt.

În continuarea criticării învățămîntului retoric contemporan, Quintilian, cum desigur făcuse și în opera anterioară *De causis corruptae eloquentiae*, combate linia greșită pe care au pornit declamațiile, devenite scop în sine, cu subiecte rupte de realitate, neverosimile, care se pretează la orice extravaganțe de stil.

Combate îngustimea de spirit în prescrierea de precepte; persiflează pe teoreticienii care pretind ca orice discurs să fie construit absolut conform normelor generale, arătînd că principiul, teoria este bună ca normă, dar că poate, și chiar trebuie omisă, ori de cîte ori împrejurările sau natura cauzei o pretind. În toate expunerile sale teoretice, Quintilian se caracterizează printr-o constantă preocupare de simplificare și concizie, prescriind ca suprem criteriu confruntarea cu natura, ale cărei dominante sînt măsura și claritatea.

Condus de astfel de principii, Quintilian conturează profilul oratorului ideal, în stare să renască elocința romană: „Oratorul să fie deci așa cum l-a caracterizat M. Cato: « om

integru, iscusit în arta vorbirii »"[1]. Quintilian insistă asupra necesității corectitudinii morale a oratorului[2]. Fără această latură esențială, el nu concepe pe orator[3]. Corectitudinea morală a acestuia se manifestă în orice împrejurare, în primul rînd, el neacceptînd să apere procese nedrepte[4], decît în cazuri extreme, cînd o cere interesul comun[5]. Oratorul cu o profundă cultură enciclopedică, posedînd principiile artei oratorice[6], va trebui — în primul rînd — să se bazeze pe însușirile naturale[7], căci pentru cine este fără pic de talent, fără pic de înclinare, preceptele sînt neputincioase.

Ceea ce-l caracterizează pe oratorul perfect este munca: el va studia în toate detaliile procesul ce-l va susține[8]. În pregătirea pledoariei va avea în vedere realizarea întreitei sarcini ce-i revine: „ut doceat, ut moveat, ut delectat"[9] (să informeze, să miște, să placă). Pentru aceasta se va menține strict la subiect[10]; în pregătirea pledoariei va ține seama de cele cinci părți ale discursului: exordiu[11], narațiune[12], temă, diviziune și respingere[13]. Stilul în care își va îmbrăca ideile trebuie să fie împodobit[14], variat, adecvat fondului de idei. Memoria și pronunțarea, care vor da splendoare discursului, se însușesc prin învățătură și exercițiu continuu.

---

[1] *Ed. de față*, 12, 1, 3: „vir bonus dicendi peritus" citat de Seneca retorul, *Contr.*, I, pref., 9.
[2] *Ibid.*, 12, 1, 1: „utique vir bonus".
[3] *Ibid.*, 12 1, 3: „sed ne futurum quidem nisi bonum".
[4] *Ibid.* 12, 7, 7.
[5] *Ibid.*, 12, 17, 27.
[6] *Ibid.*, 1, Prefață, 15—20.
[7] *Ibid.*, 1, Prefață, 26.
[8] *Ibid.*, 1, 21, 15.
[9] *Ibid.*, 3, 5, 2.
[10] *Ibid.*, 3, 6, 1 și urm.
[11] *Ibid.*, 4, 1—40.
[12] *Ibid.*, 4, 1—102.
[13] *Ibid.*, 5,
[14] Despre stil, vezi *Ibid.*, 8; 9.

Pentru ca elocința să-și recapete strălucirea de altădată, adică să devină o artă și o virtute [1], oratorul va trebui deci să se caracterizeze printr-o disciplină morală și o cultură formatoare a spiritului. Astfel, *Institutio Oratoria*, după ce a protestat contra abuzurilor contemporane ce se manifestau atît în domeniul moralei cît și al literelor, se transformă într-o pledoarie în favoarea clasicilor. Deosebit de interesantă din punct de vedere al concepțiilor sale literare este cartea a zecea, unde recomandă autorii greci și latini pe care îi consideră cei mai utili formării oratorice.

Dacă se declară net împotriva abuzurilor de stil din vremea sa, pe care-l califică drept „depravat și corupt, și care oscilează de la expresii prea îndrăznețe la altele puerile, se umflă de emfază ridicolă sau se lansează în banalități, se gătește cu floricele fade, luînd exagerarea drept sublim și abuzează nebunește de o falsă libertate“ [2], el nu recomandă nici extrema cealaltă, imitarea autorilor arhaici, a lui Ennius și Cato, care trebuie respectați „sicut sacros vetustate lucos“ („ca niște codri sacri pentru vechimea lor“), nici aticismul arid, schematic al lui Brutus sau Calvus. Pentru el, idealul îl reprezintă în poezie Vergiliu, în istorie Tit Liviu, „deși mai puțin mare istoric decît Sallustius, dar mai apt pentru formarea gustului adolescenților“, Cezar și Horațiu.

Cicero este maestrul admirat. Pe el îl urmează Quintilian, atît în teorii și în exemple, cît și în stil. La el găsește model de narațiune în *Pro Milone*, model de exordiu adaptat timpului în *Pro Caelio*. Uneori folosește aceleași expresii. De pildă, cere ca narațiunea să fie *aperta et dilucida* [3], *brevis* [4],

---

[1] *Ed. de față*, 12, 2, 30.
[2] *Ibid*, 2, 5, 21.
[3] *Ibid*, 5, 2, 36.
[4] *Ibid.*, 5, 2, 40.

credibilis [1], să aibă *magnificentia* [2], *color* [3]. Îl admiră atît de mult pe Cicero, încît îi apără chiar şi slăbiciunile [4]. Fervoarea sa pentru Cicero este clar redată şi în fraza: „progresul elevului se măsoară după gustul său pentru Cicero“ [5].

Quintilian atrage atenţia scriitorului şi oratorului asupra obligaţiilor esenţiale ce-i revin, anume de a fi limpede, de a folosi expresia adecvată, de a fi natural, expresiv. Evitarea ambiguităţii, a conciziei excesive, a folosirii de figuri şi de tropi complicaţi, a sonorităţilor dezagreabile sînt tot atîtea obligaţii ce decurg logic din primele. Dacă datoria supremă a oratorului este de a se face complet înţeles „*non ut intellegere possit auditor, sed ne omnino possit non intellegere*[6]“, el trebuie, în acelaşi timp, să-şi îndeplinească şi îndatoririle accesorii, de a fermeca şi a emoţiona. Printre mijloacele enunţate de Quintilian în vederea realizării acestui deziderat se numără şi recomandarea introducerii ritmului în frază, ai cărui apologeţi au fost Cicero şi Dionysius din Halicarnas. În concluzie, ştiinţa gramaticii se dublează la Quintilian cu cea a stilisticii, formînd un tot indisolubil pentru realizarea imperativelor estetice de claritate, pitoresc, muzicalitate.

Consideraţiile lui Quintilian asupra gramaticii vădesc tendinţa de a recomanda folosirea limbii uzuale — *sermo vulgaris* — aceasta caracterizîndu-se prin simplitate, naturaleţe, adevăr. El susţine puritatea limbii în măsura în care aceasta ar corespunde necesităţilor. Termenii străini, neologismele, arhaismele, pot fi folosiţi cînd sînt ceruţi fie de necesităţile create de progresul social, fie pentru motive de

---

[1] *Ibid.*, 5, 2, 52.
[2] *Ibid.*, 2, 2, 61.
[3] *Ibid.*, 2, 2, 81.
[4] *Ibid.*, 11, 1, 17—21; 12, 1, 16 următ.; 8, 3, 51.
[5] *Ibid.*, 10, 1, 112.
[6] *Ibid.*, 8, 11, 24; „Încît auditorul nu numai să-l înţeleagă, dar să-l înţeleagă chiar foarte uşor!”

ordin estetic. Criteriul în alegerea termenilor sinonimi să fie determinat de preferința pentru cuvîntul cu mai mare potențial artistic. Iar ghid pentru stabilirea superiorității valorii estetice a termenilor să ne fie exemplul marilor scriitori și o îndelungă întrebuințare: *novorum optima maxime vetera... veterum maxime nova* (dintre termenii noi, cei mai buni sînt cei vechi... dintre cei vechi, cei mai noi). De reținut este predominarea intenției artistice. Nimeni pînă la Quintilian nu a afirmat-o cu atîta tărie.

Condus după astfel de principii, Quintilian caută să fie cît mai agreabil cititorilor. Afirmă chiar că urmează metoda adoptată de Lucretius „îndulcind amărăciunea abstracțiilor prin învelișul atrăgător al formei“ [1].

Într-adevăr, se observă grija constantă a pedagogului de a se face înțeles, de a nu obosi prin ariditatea expunerii, în care scop folosește toate resursele artei sale.

Una din armele des folosite în combaterea viciilor contemporane este ironia, pornind de la aluzia fină, anecdota satirică [2] și ridiculizarea, pînă la pamfletul necruțător la adresa imoralității [3].

Exemple și comparații, împrumutate îndeosebi din natură și din domeniul artei, lămuresc și înfrumusețează ariditatea teoriilor [4].

Adept al clasicismului, în speță al lui Cicero [5], în stilul său se resimte influența maestrului. Totuși, nu este vorba despre o pastișare a stilului ciceronian. E om al vremii noi, stilul său este mai ornat, mai vibrant, mai sacadat, apropiindu-se de cel al „noului stil“, fiind totuși mai ponderat. Fraza

[1] *Ed. de față*, 3, 1, 4.
[2] *Ibid.*, 6, 1, 44–48.
[3] *Ibid*, 1, 2, 6–9.
[4] *Ibid*, 2, 4, 6–9.
[5] „*Maximus magister*“, *Ibid.*, 3, 1, 20; cf. 5, 2, 17; 10, 2, 18.

nu are perioada armonioasă ciceroniană; e mai impetuoasă, mai abruptă, denotă vivacitatea și neliniștea gîndirii care nu admite să fie dirijată. Uneori se observă o aplecare spre cugetări și maxime și o oarecare afectare.

De altfel, însuși Quintilian teoretizase atitudinea sa în privința stilului [1]: „Nu mă împotrivesc prea tare nici acelora care consideră că trebuie să facem anumite concesii și gustului epocii, și auditorilor, care așteaptă mai multă strălucire și pasiune . . . la farmecul stilului ciceronian nu văd ce s-ar mai putea adăuga, decît faptul că noi folosim sentințe mai multe. Aceasta se poate face fără a dăuna expunerii cauzei sau autorității oratorului, dacă ornamentele strălucitoare ale stilului nu sînt prea dese, prea apropiate și nu își strică reciproc. Iată cît admit; să nu mi se ceară mai mult. Accept, datorită epocii noastre, ca toga să nu fie grosolană; nu o vreau însă de mătase; mă învoiesc să se tundă părul; nu admit însă să fie aranjat în trepte și în inele . . . cine ar considera sentințele inutile dacă nu abuzăm de ele și dacă asigură succesul? Ele impresionează sufletul, îl clatină de multe ori dintr-o singură lovitură; se întipăresc mai bine datorită conciziunii și ne conving pe loc."

Iată-l deci pe Quintilian exprimîndu-se în limba vremii sale. Cu tot efortul ce-l depune de a fi clar și simplu, unele capitole referitoare la retorică sînt încă extrem de dificile. Îndeosebi cele care analizează stările de cauză descurajează chiar și pe cel mai tenace lector. Quintilian însuși, cu toată critica adusă înaintașilor, s-a complăcut în clasificări, diviziuni, specii, subspecii și, nu de puține ori, stilul său face concesii jocului de imagini, căutării de efecte literare.

Totuși, limba abundentă în neologisme, cu predilecție pentru abstract față de concret și pentru dativul final gerun-

---

[1] *Ibid.*, 12, 10, 45–48.

dival, reprezintă o etapă mai evoluată față de exprimarea ciceroniană.

Pentru alcătuirea operei sale, autorul nu uită să precizeze că a consultat nenumărate tratate. În capitolele referitoare la gramatică sînt citați: Appius Claudius Caecus, P. Cornelius Scipio Aemilianus, Vettius Philocomus, Antonius Gnipho, Sisenna, Licinius Calvus, Artorius, Gavius Bassus, Asinius Pollio, Antonius Rufus, dar îndeosebi L. Accius, Messala Corvinus, Iulius Caesar, Nigidius Figulus, L. Aelius Stilo și, în sfîrșit, Varro, sursa principală. Teoriile lor erau, de altfel, cunoscute încă din lecțiile ilustrului său profesor, gramaticul Q. Remmius Palaemon [1].

Fără îndoială că Quintilian s-a bazat mult și pe experiența proprie, îndeosebi cînd se referă la exercițiile din școlile de retorică, aici, de fapt, predominînd amintiri personale, un anumit ton de autoritate, impresii spontane. Însă experiența personală este expusă cu ajutorul unor principii pedagogice și morale cu caracter stoic. Influența directă a concepțiilor ciceroniene, a operei lui Cornificius, *Rhetorica ad Herrenium*, este evidentă. Totuși, se resimte și influența retorilor greci neostoici, ca Theon și Aphthonius, căci neostoicismul expune o teorie asupra fabulei, ethologiei, instrucției enciclopedice, întru totul conformă lui Quintilian.

Teoria asupra oratorului ideal, asupra retoricii, concepută ca o artă și o virtute, disprețul manifestat la adresa retoricii formaliste sînt nu numai o reacție împotriva exceselor retoricii contemporane, ci reprezintă și un punct de vedere al său, ce se acordă cu tendințele gîndirii stoice.

Planul operei este conform *Poeticelor* helenistice, unde se trata despre *artă*, *artist* și *operă*.

Cartea a III-a, cu capitolul dificil, de o erudiție minuțioasă și subdiviziuni complicate, denotă o informație foarte

[1] Vezi p. XIII.

întinsă, însă, alături de Hermagoras din Temnos, Cicero este și aici autoritatea pe care o invocă atunci cînd studiază elogiul și blamul, punctul de dezbătut, sistemul de apărare etc.

Cartea a V-a, ce se subdivide în dovezi tehnice și extratehnice, are ca punct de pornire *Retorica* lui Aristotel.

De Oratore al lui Cicero îi este ghidul în teoria asupra rîsului din cartea a VI-a. Influența lui Celsus apare în destule locuri, observîndu-se de asemenea trăsături stoice, desigur, prin intermediul *Topicelor* lui Cicero, în tratarea raționamentelor silogistice și amfibologice.

În enumerarea figurilor și tropilor (cărţile VIII și IX), se bazează pe Gorgias din Atena, cunoscut prin intermediul lui Rutilius Lupus.

În cartea a X-a, reia temele ciceroniene și horațiene referitoare la imitație. În aprecierea scriitorilor greci, utilizează tratate inspirate de Dionysius din Halicarnas și de școala din Pergam. În schimb este mult mai personal în aprecierea latinilor.

Desigur, toate aceste împrumuturi nu sînt însă o simplă transcriere, Quintilian insistînd asupra anumitor puncte, dîndu-le o apreciere personală. Și Aristotel a vorbit, de pildă, despre calitățile stilului, dar Quintilian le recomandă cu atîta forță, cu o notă personală atît de evidentă, încît nu este vorba despre o repetare a celor spuse de predecesorul său, ci de o dezvoltare impetuoasă a temei respective.

Fără să aibă pretenții de originalitate, acest manual de popularizare a principiilor artei oratorice care urmărește reînvierea elocinței prin reforma educației tineretului *este cel mai complet tratat expozitiv asupra artei oratorice lăsat de antichitate.*

Este singurul monument documentar care dă detaliile educației romane la gramatic și retor.

Îndrumările pedagogice, principiile legate de necesitatea respectării demnității copilului, de obligativitatea relevării exemplului bun în familie și în școală, ideile generoase ce se nasc din solidaritatea indestructibilă dintre instrucția serioasă și educația morală, obligativitatea studierii bunelor modele literare, ca mijloc sigur de formare a stilului și de perfecționare a gustului, dau valoare nepieritoare operei quintiliene, îndreptățind-o, mai ales prin primele două cărți, să stea la temelia științei pedagogice contemporane.

Pentru istoricii literari, paginile din cartea a X-a prezintă un interes major, Quintilian, în calitate de critic de artă și literar știind să evidențieze cu noi și solide argumente meritele perene ale modelelor clasice.

Indicînd ca principiu călăuzitor în cercetarea adevărului confruntarea teoriei cu realitatea, cu natura, el afirmă obligativitatea legăturii dialectice dintre teorie și practică. Atitudinea sa echilibrată, sănătoasă, refractară la orice exagerări în problemele esențiale, se datorează tocmai acestui continuu apel la realitate, la practică.

Am văzut că regimul de teroare, de înăbușire a libertății politice de către domnia despotică a lui Domițian a avut drept consecință nefastă atitudinea de adulare, de prosternare a lui Quintilian în fața împăratului [1]. O a doua consecință negativă se reflectă în faptul că Quintilian nu pomenește nimic despre influența pe care a exercitat-o asupra elocinței instaurarea regimului monarhic. Tacit, spre deosebire de Quintilian, spune limpede că una din cauzele esențiale care au dus la decăderea elocinței este lipsa de libertate. Doar că Tacit scrie după moartea lui Domițian. Cu toate acestea, Quintilian are marele merit de a întrevedea una din cauzele esențiale ale decadenței moravurilor și a elocinței în greșita

---

[1] Vezi p. XVIII.

educare ce se da tineretului în familie şi în şcoală şi să prescrie un remediu, să pregătească de departe, judicios şi tenace, calea pe care generaţii viitoare de copii, în condiţii politice mai favorabile, aveau s-o urmeze.

Este evident că opera lui Quintilian se adresa tineretului care aparţinea clasei stăpînilor de sclavi şi, îndeosebi, celor mai bogaţi; aşa înţelegem caracterul limitat al anumitor cerinţe formulate de el. Astfel, învăţarea limbii greceşti înaintea celei latineşti, de la doice şi pedagogi greci instruiţi, de bună seamă era un deziderat realizabil numai la cei mai bogaţi. De asemenea, felul cum concepe el noţiunea de învăţămînt enciclopedic poartă amprenta orînduirii vremii: nu figurează ca obiect lucrul manual, fiindcă munca manuală, dispreţuită de omul liber, revenea în exclusivitate sclavilor. La fel, educaţia ştiinţifică practică era inexistentă.

*

Quintilian a fost foarte apreciat de contemporani şi de generaţiile următoare; poeţii Marţial şi Iuvenal îi aduc elogii; Hieronim (345—420), Rufin din Aquilea (345—420 e.n.) şi Cassiodor (475—575 e.n.) îl citează; pentru C. Iulius Victor, C. Chirius Fortunatius, Iulius Rufinianus şi alţi retori ai secolului al IV-lea, el este maestrul citat la tot pasul.

Opera, redescoperită la St. Gallen, în 1415, de către Poggio, a fost primită cu entuziasm de către Renaştere şi comentată în şcoli. De altfel, în tot Evul Mediu, *Institutio Oratoria* era citită şi comentată în întregime, iar pe la sfîrşitul acestei perioade istorice circula în Germania un florilegiu. Pentru Luther şi Erasmus, Quintilian se număra printre autorii preferaţi. Clasicismul francez îi adoptă principiile literare. La începutul secolului al XVIII-lea, opera sa circulă sub formă de crestomatii, dar spre sfîrşitul secolului este iarăşi citită şi comentată în întregime.

Pentru cititorul de astăzi, opera lui Quintilian prezintă un interes documentar extraordinar. De fapt, în fața noastră se desface o vastă enciclopedie care prezintă, concis și în mod critic, rezultatul și stadiul celor mai variate domenii ale activității culturale din antichitatea greacă și latină. Părintele și, deopotrivă, intelectualul preocupat de educarea tineretului, juristul sau pictorul, artistul dramatic, criticul literar sau muzicologul, găsesc în anticele precepte o surprinzătoare și am putea spune, fără să greșim, modernă gîndire, pe marginea căreia vor putea medita, cu netăgăduit cîștig.

MARIA HETCO

BIBLIOGRAFIE

I. Ediții

Editio princeps, Campano, Roma, 1470; E. Gibbson, Oxford, 1693; P. Burmann, Leiden, 1720; G. L. Spalding, Leipzig, 1798—1816; C. Halm, Leipzig, 1868; Meister, Lipsiae, 1885—1887; Teubner, Leipzig, 1896—1905; Veidmann, Berlin, 1912; Teubner, Leipzig, 1959.

II. Lucrări de referință

1. N. I. Barbu, *Istoria literaturii latine de la 64—476 e.n.*, Ed. stat did. și pedag., 1962; pp. 1—26; 278—290.

2. Bayet, *Hist. de la littérature latine*, Paris, 1958.

3. Berthaut et Georgin, *Histoire illustrée de la littérature latine*, Paris, 1926, pp. 325—337; 373—381.

4. *Institution Oratoire*, Paris, 1932, vol. I, H. Bornecque, étude introd. pp. I—XII.

5. J. Cousin, *Les sources de Quintilian*, Paris, 1935, vol. I, 868 p.; vol. II, Paris, 1936, 148 p.

6. I. Deratani, *Istoria rimskoi literaturi*, 1954, pp. 416—428; 430—432.

7. P. Grimal, *La vie quotidienne à Rome*, Paris, 1957, 128 p.

8. *Inst. Orat.* liber decimus — Paris, 1885 — studiul introductiv I. A Hild — pp. I — XXVII.

9. C. Marchezi, *Storia della letteratura latina*, Milano, 1957, vol. II, pp. 261—270.

10. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1957, 595 p.

11. N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, Bucureşti, 1951, pp. 296—322.

12. R. Pichon, *Histoire de la littérature latine*, ed. IX, Paris, pp. 405—433; 643—654.

13. A. Rostagni, *Lineamenti di storia della letteratura latina*, ed. 1956, pp. 265—270.

14. N. Terzaghi, *Lineamenti di storia della letteratura latina*, Paravia, 1939, pp. 249—252.

15. Schanz-Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, II, pp. 419—436; 745—760.

16. I. M. Tronskii, *Istoria anticinoi literaturi*, Leningrad, 1951, pp. 432—441.

17. *Istoria universală*, vol. II, sub redacţia S. L. Utcenko, D. P. Kallistov, A. I. Pavlovskaia, V. V. Struve, Bucureşti, 1959, pp. 629—662.

TABEL CRONOLOGIC

30 (după unii istorici literari 35 sau chiar 40 e.n.) *Se naşte în Calagurris (azi Calahorra) oraş în Spania Tarraconeză (azi Vechea Castilie), pe Ebru, M. Fabius Quintilianus.*
Studiază la Roma cu profesorii celebri ai vremii. Primeşte o educaţie extrem de îngrijită în vederea formării sale oratorice, sub directa supraveghere a tatălui său, el însuşi retor. Dintre maeştrii de retorică, el a apreciat îndeosebi pe Domitius Afer şi pe Iulius Africanus.

33 Data tradiţională potrivit căreia, după executarea lui Isus din Nazareth, începe răspîndirea creştinismului în imperiul roman.

37 17 martie. Moartea lui Tiberiu. Garda pretoriană ridică la tron pe Caligula.

c. 37—c. 68 Apare tratatul de horticultură al lui Columella.

c. 41 Apare primul tratat filozofic al lui Seneca, *Ad Marciam.* Îi vor urma: *De tranquilitate animi*, *De ira*, *De clementia* (c. 55), *De vita beata*, *Quaestiones naturales*, *Scrisori către Lucilius* (62—65) etc.

41 24 ianuarie. Caligula este asasinat de o conspirație a pretorienilor, care proclamă împărat pe Claudiu.

c. 41—c. 54 Apare *Istoria lui Alexandru cel Mare* de Quintus Curtius Rufus.

c. 41—c. 68 Apare tratatul *De metris*, al lui Caesius Bassus, autor și de poezie lirică și editorul satirelor lui Persius.

43—44 Apare lucrarea lui Pomponius Mela, *De chorographia*, primul tratat de geografie romană.

45 Moare Filon din Alexandria (Filon Iudeul) filozof mistic grec, șeful școlii iudeo-alexandrine.

46 Se naște Plutarh din Chaeronea (m. 120), autorul *Vieților paralele*.

c. 50 Apar *Satirele* lui Persius.
Apare *Satiriconul* lui Petronius.

54 13 octombrie. Moartea lui Claudiu, asasinat de soția sa, Agrippina. Îi urmează la tron Nero. Principatul lui Claudiu, epocă de pace și de înflorire a imperiului, vede organizîndu-se aparatul funcționăresc și începutul cuceririi Britaniei.
Apar *Troienele*, cea dintîi din tragediile lui Seneca. Vor urma: *Oedip* (c. 57), *Hercule mînios*, *Agamemnon* etc.

56 Apare lucrarea satirică *Apokolokyntosis* a lui Seneca.

60 *Revine în Spania, însoțind pe Galba care fusese numit de împăratul Nero guvernator al Spaniei Tarraconeze. Nu dispunem de informații referitoare la activitatea lui Quintilian în Spania.*

60—61 Răscoală antiromană în Britania.

64 Două treimi din Roma sînt nimicite de un uriaș

incendiu. Prima acţiune de persecuţie împotriva creştinilor, învinuiţi a fi autorii incendiului.

c. 64 Se stabileşte la Roma Marţial (n. c. 40 la Bilbilis, în Spania, m. 102), cel mai important epigramist latin.

c. 65 Apare epopeea lui Lucanus, *De bello civili.*

65 Filozoful stoic L. Annaeus Seneca şi nepotul său M. Annaeus Lucanus, autorul epopeii *Pharsalia*, sînt siliţi să se sinucidă, fiind amestecaţi într-o conspiraţie împotriva împăratului.

68 9 ianuarie. Nero, pe care tendinţele de dominaţie autoritară îl puseseră într-un conflict deschis cu aristocraţia senatorială, e decretat „duşman al poporului" şi se sinucide. Sfîrşitul dinastiei iulio-claudiene. Îi urmează generalul Galba, proclamat împărat de către senat.

69 Quintilian se întoarce la Roma împreună cu Galba.

15 ianuarie. Galba e ucis în forum la Roma de o răscoală a pretorienilor, conduşi de Otho, care e proclamat împărat.

ianuarie. Revolta legiunilor din Germania Superioară, care-l proclamă împărat pe legatul lor, Aulus Vitellius.

16 aprilie. Vitellius, aflat în fruntea unei răscoale a legiunilor din Germania Superioară, îl înfrînge pe Otho — care se sinucide — şi îi urmează la tron.

20 decembrie. Vitellius e ucis la Roma în timpul unor lupte de stradă; îi urmează la tron Vespasian, care întemeiază dinastia Flaviilor.

Răscoală a batavilor, pe cursul inferior al Rinului.

După restabilirea păcii prin instaurarea lui Vespasian ca împărat, Quintilian pledează ca avocat procese importante dintre care menţionăm

Pro Naevio Arpiniano *și* Pentru regina Berenice, *frumoasa fiică a lui Agrippa, principe iudeu. Cu toate că nu s-a păstrat nici una din pledoariile lui, există informații că era admirat pentru seriozitatea și profunzimea ideilor, pentru atitudinea lui măsurată, precum și pentru finețea naturală a stilului său.*

70 *Probabil de la această dată exercită, timp de douăzeci de ani, funcția de profesor de retorică, bucurîndu-se de cel mai mare prestigiu. Este primul profesor oficial de retorică retribuit de stat. Printre elevii lui se numără Pliniu cel tînăr și, probabil, Tacit, Suetoniu și Iuvenal. În această perioadă e numit de împăratul Domițian preceptor al fiilor surorii sale, Domitilla, pe care Domițian i-a adoptat în vederea succesiunii la tron. A fost și consul.*

26 septembrie. Titus, fiul lui Vespasian, cucerește Ierusalimul, punînd capăt răscoalei antiromane a iudeilor.

c. 70—c. 80 Apare epopeea mitologică *Argonautica* de Valerius Flaccus.

75—82 Construcția Colosseumului la Roma.

77—79 Istoricul iudeu Josephus Flavius (c. 37—c. 100) scrie, la Roma, *Războiul iudaic.* Tot aici va apărea (93—94) lucrarea sa *Antichități iudaice.*

79, 24 august. Orașele Pompei, Herculanum și Stabiae sînt distruse de erupția Vezuviului. Își pierde viața enciclopedistul C. Plinius Secundus, autorul, printre altele, al *Istoriei naturale.*

79—81 Domnia lui Titus.

c. 80—c. 96 Apare poemul liric *Silvele*, de Statius.

81 Se inaugurează, la Roma, Arcul de triumf al lui Titus. *13 septembrie.* Lui Titus îi urmează la tron fratele său, Domițian, care prin tendințele sale autocratice intră în conflict cu senatul.

86—89 Războiul cu dacii. Statul lui Decebal devine un regat clientelar Romei.

87 E exilat în ținuturile getice Dion Chrysostomos, autorul unei *Istorii a geților*, astăzi pierdută.

88 *Se retrage din funcția de profesor și, la insistențele prietenilor, începe redactarea operei* Institutio Oratoria, *celebru manual de retorică, unicul rămas din întreaga antichitate și totodată singura lucrare a lui Quintilian ajunsă pînă la noi.*

89 Numeroase procese pentru „crimen maiestatis".

92 *(probabil) Pierde pe fiul său, în vîrstă de zece ani, singura mîngîiere după pierderea soției și a unui alt băiat.*

95 *Apare* Institutio Oratoria *sub îngrijirea editorului și prietenului său Tryphon.*

c. 95 Expulzarea filozofilor din Italia. Epictet își mută școala de la Roma la Nicopolis (Epir). Persecuții anticreștine.

96 18 septembrie. Domițian e ucis de o conspirație de palat. Sfîrșitul dinastiei Flavienilor. Urmează la tron Nerva Traian.

În timpul vieții lui Quintilian, elocvența judiciară și declamatorie mai e reprezentată de Suilius Vibius Priscus, Silius Italicus, Iulius Africanus, Verginius Flavus, Sex. Gabinianus, Messala, Aper, Iulius Secundus; erudiția de Asconius

(comentarii la Cicero, Sallustiu și Vergil), Probus; d r e p t u l de Proculus, Cassius Longus, Pegasus, Caelius Sabinus; p o e z i a d i d a c t i c ă de Calpurnius Siculus, Lucilius Junior etc.

★

96 (probabil) Moare M. Fabius Quintilianus.

1415 Gian Francesco Poggio Bracciolini descoperă la mînăstirea benedictină Sankt Gallen (Elveția) manuscrisul lucrării Institutio oratoria.

1470 Apare la Roma, la Campano, prima ediție a lucrării Institutio oratoria.

M. H.

M. FABIUS QUINTILIANUS, PRIETENULUI SĂU TRYPHON[1], SĂNĂTATE

1 Zilnic ai stăruit, dojenindu-mă chiar, să încep o dată publicarea operei referitoare la principiile artei oratorice, pe care o scrisesem pentru prietenul meu Marcellus[2]. Eu însumi nu o socoteam încă destul de bine cristalizată, deoarece, pentru alcătuirea ei, precum știi, am lucrat doar ceva mai mult de doi ani, fiind, de altfel, hărțuit de atîtea alte treburi.
2 Chiar vremea aceasta am acordat-o nu atît redactării cît cercetării — care aproape că nu are sfîrșit — și citirii autorilor, care sînt nenumărați. De altă parte, urmînd sfatul lui Horațiu, care în *Arta poetică* îndeamnă să nu te grăbești cu publicarea: *„și să stărui asupra lucrării pînă în al nouălea an“* [3], i-am dat și

---

[1] *Tryphon*, librarul de care amintește și Marțial, 4, 72, 2 și 13, 3, 4.

[2] *Marcellus Vitorius*, amintit în 1, *Pref.* 6 și 4 *Pref.* 1; aceluiași Marcellus îi dedică poetul Statius cartea a 4-a a *Silvelor* precum și piesa a 4-a din aceeași carte.

[3] *A. P.* 388; desigur că prin „*nonumque prematur in annum*”, Horațiu înțelegea „multă vreme”. Probabil la fel trebuie înțelese versurile lui Catul (95, 1—2) referitoare la poemul Zmyrna al lui C. Helvius Cinna: *Zmyrna mei Cinnae nonam post denique messem / Quam coeptast nonamque edita post hiemem.* / (Zmyrna dragului meu Cinna editată în sfîrșit, după a noua recoltă și după a noua iarnă.)

eu răgaz și tihnă pentru ca, odată liniștită pasiunea pentru cercetare, reluînd opera cu mai multă grijă, să o apreciez și din punctul de vedere al unui cititor. Dacă, însă, cartea este cerută cu atîta stăruință, după cum afirmi, să întindem pînzele corăbiei la vîntul prielnic și, părăsind țărmul, să ne urăm noroc. Îmi pun însă multă speranță în prietenia și zelul tău, ca lucrarea să ajungă în mîinile cititorilor într-o formă cît mai corectă.

DESPRE PRINCIPIILE ARTEI ORATORICE

CARTEA ÎNTÎI

Prefață

1. După o activitate închinată timp de douăzeci de ani instruirii tineretului, am ajuns să mă odihnesc, cînd iată cîțiva prieteni mi-au cerut să scriu o lucrare despre arta oratoriei; am respins multă vreme această propunere fiindcă știam că autori foarte competenți au lăsat posterității, atît în grecește cît și în latinește, un număr mare de lucrări foarte judicioase cu privire la această problemă[1].
2. Dar această motivare care credeam că vine în sprijinul meu îi făcea pe ei și mai stăruitori, căci susțineau că le este greu să facă o alegere între părerile autorilor anteriori, deosebite și uneori chiar contradictorii, și că eu, chiar dacă nu aș aduce ceva nou, aș putea, fără îndoială, să le ofer o apreciere justă despre cele ce s-au
3. scris. Deși ceea ce m-a hotărît să public lucrarea nu a fost convingerea că voi corespunde așteptărilor lor, ci sfiala de a-i refuza, totuși, fiindcă subiectul deschidea un orizont mai larg, am luat asupră-mi, de bună voie, o sarcină mai grea decît aceea care mi se punea pe umeri. În felul acesta am căutat ca printr-o

---

[1] Aceeași remarcă la Cic., *De Or.*, 1, 23.

totală deferență față de ei să satisfac pe cei mai buni prieteni ai mei și, în același timp, să nu merg pe urmele altora, străbătînd un drum bătătorit.

4. În adevăr, mai toți care au scris despre arta oratoriei au procedat ca și cum sarcina lor s-ar fi rezumat la a arăta unor oameni desăvîrșiți în toate celelalte ramuri ale cunoașterii meșteșugul de a le expune elocvent. Au procedat astfel fie pentru că au privit cu dispreț studiile preliminare, socotindu-le de mică importanță, fie pentru că nu le-au considerat ca pe o datorie a lor din pricina divizării profesiunilor [1], fie, mai degrabă, fiindcă nu întrezăreau posibilitatea să strălucească în probleme care, chiar dacă sînt necesare, nu sînt evidente, așa cum la o clădire se vede ceea ce se înalță deasupra, dar temelia rămîne ascunsă.

5. Deoarece consider că nu e străin de arta oratoriei nimic din ce trebuie să recunoaștem că e necesar pentru a deveni orator, și că în nici o disciplină nu se poate ajunge la culme decît plecînd de la cunoștințele începătoare, eu nu voi șovăi să cobor la unele chestiuni mărunte, fără de care nu se poate ajunge la cele mari; deci, întocmai ca și cum aș avea sarcina să mă ocup de pregătirea unui orator, voi începe să-i organizez studiile din fragedă copilărie.

6. Lucrarea aceasta ți-o dedic ție, Marcellus Vitorius, nu numai pentru calda prietenie ce

[1] Între *grammaticus* și *rhetor*.

îmi porți și pentru înflăcărata ta dragoste față de literatură — deși ar fi îndestulător motiv pentru sentimentul nostru reciproc — dar socot că și pentru instruirea fiului tău Geta, care a dovedit de timpuriu alese calități sufletești, lucrarea nu va fi fără de folos. Pornind, ca să spun așa, chiar de la leagănul vorbirii, voi trece apoi prin toate artele care vor contribui la formarea viitorului orator și îl voi conduce pe culmea artei oratorice.

7. Alt motiv care m-a determinat să scriu este faptul că au apărut sub numele meu două lucrări de retorică fără să fie publicate de mine și fără să le fi pregătit în acest scop. Prima constă din extrasele făcute de secretarii mei dintr-o prelegere ținută timp de două zile; a doua este ceea ce au putut culege din lecțiile mele de mai multe zile — cît le-au îngăduit notițele luate în timpul acestora. Acești tineri de treabă, mînați de prea mare dragoste pentru mine, le-au făcut cunoscute, acordîndu-le, în mod temerar, cinstea publicării.

8. Iată de ce în lucrarea de față vor fi unele părți identice cu cele publicate anterior; multe vor fi schimbate; vor fi și foarte numeroase adaosuri; toate însă, prezentate mai armonios și redactate cu toată grija de care sînt în stare.

9. Oratorul pe care îl formăm este oratorul perfect, care nu poate fi decît și un om integru; de aceea pretind de la el nu numai un talent deosebit de a vorbi, dar și deosebite calități

10. sufleteşti [1]. Într-adevăr, nu pot fi de acord cu acel punct de vedere conform căruia norma vieţii corecte şi cinstite trebuie lăsată pe seama filozofilor, cum au gîndit unii. De bună seamă, bărbatul cu adevărat cetăţean, potrivit pentru conducerea treburilor publice şi private, în stare să conducă prin sfaturile sale cetăţile, să le pună temeiuri solide prin legi, să le curețe de rele prin exercitarea justiţiei, nu
11. poate fi altul decît oratorul. De aceea, deşi mărturisesc că voi folosi unele precepte cuprinse în cărţile filozofilor, aş susţine că ele fac parte cu adevărat din domeniul nostru şi că aparţin în chip special artei oratorice.
12. Oare, dacă foarte adeseori trebuie să se vorbească despre dreptate, curaj, cumpătare şi alte virtuţi similare, pînă într-atît încît aproape că nu există cauză în care să nu se ivească discuţie asupra vreuneia din ele şi dacă toate acestea trebuie dezvoltate cu ajutorul invenţiunii şi elocuţiunii, se va mai îndoi cineva că oriunde se cere minte pătrunzătoare şi bogăţie de exprimare, acolo oratorul are rolul principal?

13. De altfel, după cum foarte limpede spune Cicero [2], filozofia şi elocinţa au fost tot atît de legate în practică, pe cît sînt de unite prin natura lor, încît nu se făcea distincţie între

---

[1] Ideea va fi reluată în 12, 1 şi 12, 2, 1; cf. Sen. *Contr.* 1, *Pref.* 9, care citează definiţia oratorului dată de Cato: „*Orator est vir bonus dicendi peritus*" (Oratorul este un om integru care ştie să vorbească) şi *Cic.*, *De Or.*, 1, 85.

[2] Cic., *De Or.*, 3, 15.

filozof și orator. Mai tîrziu, studiul acesta s-a scindat și, din comoditate, s-a ajuns să pară că există mai multe arte. Căci, de îndată ce cuvîntul a început să fie mijloc de cîștig și după ce s-a trecut la folosirea dăunătoare a binefacerilor elocinței, cei care se considerau oratori
14. au părăsit morala; astfel elocința, la rîndul ei, a decăzut și a devenit, ca să zic așa, un obiect de pradă pentru talentele mediocre. După aceea unii, disprețuind grija de a vorbi bine, au revenit la preocuparea de a forma sufletele și la stabilirea de norme morale; au reținut de fapt partea cea mai importantă din instruirea omului, dacă s-ar face o atare distincție; totuși ei și-au arogat un nume prea trufaș, deoarece își ziceau prieteni ai înțelepciunii [1], titlu pe care nu au îndrăznit să și-l revendice vreodată nici cei mai de seamă comandanți, nici cei mai destoinici oameni în conducerea celor mai importante afaceri și în administrarea întregului stat; aceștia din urmă au preferat să săvîrșească fapte mărețe
15. decît să le promită. Și sînt dispus să cred că mulți dintre vechii dascăli ai înțelepciunii au dat precepte oneste și au și trăit conform preceptelor; în zilele noastre, însă, sub acest nume cei mai mulți ascund foarte mari vicii; nu prin virtute și studii se străduiesc ei să fie socotiți filozofi, ci își acoperă cele mai rele moravuri sub masca unei figuri serioase și a unei înfățișări diferite de ceilalți.

[1] Adică *filosofi*.

16. De altfel, problemele acestea, considerate oarecum proprii filozofiei, le discutăm toţi, pretutindeni. De fapt, cine nu vorbeşte despre ce e drept şi moral? Nu o face chiar cel mai ticălos om? Cine nu îşi pune întrebări asupra unor fenomene naturale? Nu o face chiar omul simplu? Proprietatea şi nuanţarea termenilor trebuie să constituie grija comună a tuturor
17. celor care îşi supraveghează vorbirea; oratorul, însă, va cunoaşte şi va reda totul mai bine, şi, fără îndoială, dacă ar fi existat vreodată un orator perfect, nu în şcolile filozofilor s-ar căuta azi preceptele virtuţii; acum însă este necesar să recurgem la acei autori care s-au ocupat de latura părăsită, dar, cum am spus [1], cea mai bună a artei oratorice şi să o revendicăm ca pe un bun al nostru, nu pentru a ne însuşi descoperirile altora, ci pentru a arăta că ei au folosit bunuri străine.

18. Oratorul să fie, deci, un astfel de om încît pe bună dreptate să poată fi numit înţelept; să fie desăvîrşit nu numai în moravuri — după părerea mea aceasta nu ajunge, deşi unii sînt de altă părere — dar şi în ştiinţă, şi în toate formele de elocinţă; probabil pînă acum
19. nu a fost nimenea astfel; însă cu atît mai mult trebuie să tindem spre culmi; aşa au făcut cei mai mulţi antici care, deşi socoteau că încă nu a existat un asemenea înţelept, ne-au trans-
20. mis totuşi preceptele înţelepciunii. Căci, de bună seamă, elocinţa desăvîrşită nu este o iluzie şi natura minţii omeneşti nu împiedică

[1] 1, prof. 14.

realizarea ei; cine se străduie spre culmi, chiar dacă nu le atinge, va urca totuși mai sus decît acela care, pornind de la început fără speranța de a ajunge unde dorește, se va opri chiar la poalele urcușului.

21. Tocmai din acest motiv să mi se acorde îngăduință dacă nu voi neglija nici unele chestiuni, mai mărunte, desigur, dar necesare operei propuse. Căci cartea întîi va cuprinde disciplinele premergătoare studiului retoricii; în a doua voi trata despre primele elemente ce
22. se învață la retor și despre problemele referitoare la însăși natura retoricii [1]. Următoarele cinci cărți vor fi consacrate invențiunii (aci se cuprinde și dispozițiunea); alte patru vor fi destinate elocuțiunii, în care intră memoria și pronunțarea. Se va mai adăuga o singură carte, în care mă voi ocupa de formarea oratorului însuși; aici voi arăta — cît îmi vor îngădui slabele mele puteri — ce moravuri trebuie să aibă oratorul, cum să-și aleagă procesele, cum să le studieze și să le susțină, ce gen de elocință să întrebuințeze, cînd e momentul să își încheie activitatea oratorică și căror îndeletniciri să se dedice după aceea.

23. Toate acestea vor fi prezentate — cînd va fi cazul — după o metodă de predare care urmărește să dea cititorului nu numai acele

[1] În privința învățămîntului, profesorul denumit *grammaticus* echivala, întrucîtva, cu profesorul de învățămînt mediu; el se ocupa de predarea culturii generale, premergătoare elocinței; elocința era predată de *rhetor*, care ar corespunde profesorului de învățămînt superior.

cunoştinţe cărora unii le-au acordat în exclusivitate numele de artă şi — ca să spun astfel — să comenteze însuşi codul retoricii, dar şi pe cele care să poată alimenta vorbirea şi să fortifice elocinţa. Căci, în general, manualele
24. anterioare, cu totul seci datorită unei exagerate afectări de simplitate, frîng şi omoară tot ce e mai nobil în elocinţă, absorb întreaga vigoare a talentului şi lasă descoperite oasele; acestea trebuie, de bună seamă, să existe şi să fie unite prin tendoane proprii, dar ele trebuie şi îmbrăcate în forma frumoasă a unui corp.
25. Iată de ce în aceste douăsprezece cărţi am prezentat nu numai această mică parte, cum a făcut majoritatea, ci tot ce socot util pentru formarea oratorului; am căutat să demonstrez totul pe scurt, căci dacă aş intenţiona să prezint tot ce se poate spune despre fiecare problemă, lucrarea nu s-ar mai sfîrşi.
26. Mă simt totuşi obligat să afirm de la bun început că preceptele şi tratatele nu au nici o putere dacă lipseşte înclinarea naturală. De aceea, rîndurile mele nu se adresează omului lipsit de talent, cum nu se adresează un
27. tratat de agricultură terenurilor sterpe. Există şi alte însuşiri ajutătoare înnăscute: vocea, plămînii rezistenţi, sănătatea, siguranţa de sine, frumuseţea. Dacă aceste calităţi ne-au fost hărăzite cu oarecare zgîrcenie, ele pot fi dezvoltate prin metodă; uneori însă lipsesc în aşa măsură, încît anulează chiar calităţile naturale sau însuşite. Dimpotrivă, toate aceste daruri, fără un profesor experimentat, fără un

studiu tenace, fără o practică îndelungată și continuă a scrisului, a lecturii și a vorbirii, singure nu servesc la nimic.

CAPITOLUL I

Cum trebuie predate primele noțiuni

1. Așadar, dacă i s-a născut un fiu, tatăl să-și pună în el, de la început, o cît mai mare speranță; în felul acesta va fi, din primul moment, preocupat de formarea lui. Căci este lipsită de temei plîngerea că foarte puținor oameni le-a fost hărăzită puterea de a prinde ușor ceea ce li se predă și că majoritatea, din cauza încetinelii minții, își irosesc truda și vremea. Dimpotrivă, poți găsi mai mulți care au atît ușurința de a imagina, cît și inclinație spre învățătură; această însușire este firească omului, și, după cum păsările sînt făcute pentru zbor, caii pentru alergat, fiarele pentru cruzime, tot așa omului îi este proprie vioiciunea și abilitatea minții; de aceea se crede că originea sufletului este de natură divină.

2. Tîmpii și incapabilii de învățătură nu reprezintă natura obișnuită a omului, așa cum nu o reprezintă nici corpurile diforme și cu înfățișare de monștri; astfel de oameni sînt foarte rari; ca dovadă ar putea servi faptul că la cei mai mulți, cînd sînt copii, deosebim însușiri bune care dau speranță; cînd însă acestea dispar, pe măsură ce înaintează în

vîrstă, e limpede că nu înclinarea firească le-a lipsit, ci îndrumarea.

3. „Unul întrece, totuşi, pe altul prin însuşiri fireşti." Sînt de acord, dar, în tot cazul, rezultatele vor fi uneori mai bune, alteori mai puţin bune, pentru că nu se găseşte nimeni care să nu fi dobîndit ceva prin învăţătură. De îndată ce va deveni părinte, oricine e convins de acest adevăr să dea cea mai mare atenţie preocupării de a forma pe viitorul orator.

4. Înainte de toate, limbajul doicilor să nu fie defectuos; Chrisip[1] a pretins ca ele să fie iniţiate în filozofie, dacă este posibil; în orice caz a susţinut să alegem pe cele mai bune cu putinţă. Fără îndoială, în alegerea lor primul criteriu este cel moral; totuşi să vorbească
5. şi corect. Pe ele le va auzi vorbind mai întîi copilul, cuvintele lor se va sili el să le redea prin imitare, şi sîntem foarte mult înclinaţi din natură să păstrăm cele învăţate în anii fragezi; după cum se păstrează mirosul cu care imbibi vasele cînd sînt noi[2] şi după cum nu poţi îndepărta cu totul culoarea dată lînii după ce i-ai schimbat albul ei natural[3], tot

---

[1] *Chrisip din Soloi*, în Cilicia (280 î.e.n. — sfîrşitul sec. III) — cel mai de seamă reprezentant al stoicismului, după Zenon; teoretician de seamă şi mare erudit, a compus — după afirmaţiile lui Diogene Laertius — 750 de opere. Nu ni s-au păstrat decît fragmente. La el se referă dictonul: „*De nu ar fi fost Chrisip, nu ar fi fost Stoa*" (στόα, *portic*, locul unde întemeietorul stoicismului, Zenon din Citium — învăţa pe oameni).

[2] Comparaţia se găseşte şi la Hor., *Ep.*, 1, 2, 69.

[3] Şi această comparaţie se află la Hor., *Od.*, 3, 5, 27.

așa și primele deprinderi din copilărie persistă cu atît mai stăruitor cu cît sînt mai rele. Ce este bun se schimbă cu ușurință în rău; poți însă schimba vreodată viciile în bine? Așadar, copilul să nu se obișnuiască, nici cînd nu poate vorbi, cu un limbaj de care să trebuiască apoi dezvățat.

6. Cît despre părinți, aș dori ca ei să aibă cît mai multă învățătură. Și nu vorbesc numai despre tată; ni s-a transmis[1] doar cît de mult a contribuit la elocința Grachilor mama lor, Cornelia, al cărei limbaj foarte ales s-a păstrat și pentru posteritate datorită scrisorilor ei; de asemenea se spune că Lelia, fiica lui Caius, a redat în vorbirea ei eleganța tatălui său, iar cuvîntarea Hortensiei, fiica lui Quintus, ținută în fața triumvirilor, face cinste
7. sexului femeiesc. Totuși, nici părinții care au fost lipsiți de învățătură să nu se ocupe mai puțin de instruirea fiilor lor; dimpotrivă, tocmai de aceea să fie mai atenți la toate.

În ce privește sclavii în mijlocul cărora va crește cel destinat să realizeze această speranță, să se respecte indicațiile date referitor la doici.

8. Referitor la pedagogi[2] adaug următorul lucru: ori să fie cu adevărat învățați — și aceasta aș vrea să fie prima grijă —, ori să fie conștienți că nu sînt învățați. Nu există pacoste mai mare decît acei pedagogi care,

[1] Cf. Cic., *Brut.*, 211.
[2] *Paedagogus* (παιδαγωγός) — sclav care însoțea copilul la școală și îl supraveghea în toate acțiunile.

depăşind cu puţin cunoştinţele elementare, şi-au format o convingere falsă despre ştiinţa lor. Căci se consideră jigniţi să nu se ocupe de învăţătură şi, ca în virtutea unui drept ce le conferă autoritate, acest soi de oameni, de obicei îngîmfaţi, devin autoritari şi uneori cruzi şi transmit altora propria lor prostie.
9. Această judecată greşită a lor nu este mai puţin dăunătoare caracterelor, dacă e adevărat că Leonides, pedagogul lui Alexandru, după cum aflăm de la Diogene din Babilon [1], i-a infiltrat anumite vicii care, din vremea copilăriei, l-au urmărit cu îndărătnicie şi cînd a devenit bărbat în toată puterea, ba chiar şi cînd ajunsese cel mai mare rege.

10. Dacă i se pare cuiva că pretind mult, să aibă în vedere că este vorba de a forma un orator, lucru foarte greu şi că, chiar dacă educaţia lui nu va prezenta nici o lipsă, rămîn încă mai multe şi mai grele îndatoriri; căci este nevoie de studiu continuu, de profesorii cei mai de seamă şi de cele mai variate cunoş-
11. tinţe. Iată de ce eu trebuie să recomand desăvîrşire în toate; dacă cineva se va simţi împovărat, aceasta se va datora nu metodei mele, ci nepregătirii pedagogului.

Dacă totuşi nu se vor putea găsi doicile, sclavii şi pedagogii aceia pe care i-aş dori din tot sufletul, este necesar să existe în mod

[1] *Diogene din Babilon*, născut în Seleucis, elev al lui Chrisip, profesor al lui Carneades. În anul 156/155 î.e.n. a făcut parte, alături de Carneades şi Critolaus, din ambasada trimisă la Roma de atenieni, pentru afacerea Oropos. „*Magnus et gravis stoicus*" îl numeşte Cicero (*Off.* 3, 12, 51).

permanent o persoană bună cunoscătoare a vorbirii corecte, care, în caz că ceilalți vor pronunța greșit unele cuvinte în prezența copilului, să le corecteze pe dată și să nu lase ca greșeala să prindă rădăcini în mintea lui; țin însă să precizez că cele spuse la început sînt recomandabile și că sfatul de acum este un remediu [1].

12. Prefer ca copilul să înceapă cu limba greacă, fiindcă latina, care este folosită de cei mai mulți, și-o va însuși chiar de nu am vrea noi; în același timp, el trebuie inițiat mai întîi în disciplinele grecești, de la care au provenit și
13. ale noastre. Totuși, nu aș vrea ca aceasta să se facă cu atîta zel încît să vorbească sau să învețe multă vreme numai grecește, așa cum se obișnuiește în general. Căci din această cauză se întîmplă și foarte multe greșeli, atît de pronunțare, după fonetica străină, cît și de exprimare, deoarece, din moment ce construcțiile grecești s-au întipărit în mintea copilului — datorită desei lor folosiri — ele sînt transpuse și în limba latină cu foarte mare tenacitate.

14. Prin urmare latina trebuie să-i urmeze nu tîrziu, ci curînd și paralel; în felul acesta se va ajunge ca nici una să nu dăuneze celeilalte, de vreme ce vom începe să ne ocupăm de ambele limbi cu aceeași grijă.

15. Unii autori au fost de părere că sub vîrsta de șapte ani copiii nu trebuie să învețe, pe

---

[1] Ideea de remediu se găsește la cinici; cf. Diogene Laerțiu 6, 4; Sen., *De clem.*, 1, 17, 1; *Ep.* 117, 33.

motiv că sub această vîrstă copilul nu este în stare să înțeleagă și să suporte efortul cerut de învățătură [1]. Se pare că Hesiod a fost de această părere, după cum susțin majoritatea cercetătorilor care au trăit înaintea gramaticului Aristofan [2]; acesta însă pentru prima dată a negat că lucrarea intitulată Ὑποθῆκαι
16. *(Precepte)*, în care se găsește scris ceea ce am spus mai sus, ar aparține poetului Hesiod. Dar și alți autori, printre care Eratostene [3], au dat același sfat. Mai bine judecă însă acei care vor ca nici un răstimp din viață să nu fie lipsit de această preocupare; de pildă, Chrisip; căci el, deși admite ca pruncii să rămînă timp de trei ani sub îngrijirea doicilor, consideră totuși că mintea copiilor trebuie formată încă de pe atunci și de către doici prin cele mai bune reguli de viață.

17. Dar pentru care motiv să nu socotim aptă pentru literatură vîrsta care este aptă pentru preocupări de morală?

---

[1] Printre cei ce sînt de această părere cităm: Ps. Platon, *Axiochus*, 366 d.; *Legile*, 7, 794 c.; *Politica*, 4 (7) 15, 4, și 6.

[2] *Aristofan din Bizanț* (257—180 î.e.n.) — gramatic, lexicograf, bibliograf, editor de texte din cei mai de seamă ai antichității. Ca gramatic a fondat teoria analogiei; ca editor a publicat pe Homer, Hesiod, pe principalii lirici, tragici și comici, folosind un sistem perfecționat de semne critice care permiteau să se semnaleze cu ușurință părțile ce apăreau interpolate. Opera lui nu s-a păstrat.

[3] *Eratostene din Cirene* — filozof stoic din secolul III î.e.n., conducătorul bibliotecii din Alexandria după moartea lui Calimach. Mare erudit, cu preocupări multilaterale: geometru, geograf, cronograf, filosof și poet. E totuși mai însemnat ca geograf. El își zicea φιλόλογος — iubitor de știință.

Îmi dau bine seama că în toată această perioadă despre care vorbesc abia de se poate realiza atîta cît se va putea obține după aceea într-un singur an; totuși, cei de părere contrară îmi par a fi crutat în această privință
18. nu atît pe discipoli, cît pe dascăli. Și, apoi, ce altceva mai bun vor face copiii, din moment ce vor putea vorbi (căci ceva trebuie să facă)? Sau, pentru ce să disprețuim acest cîștig, așa mărunt cum e, pînă la șapte ani? Căci, de bună seamă, oricît de puține foloase îi va aduce prima perioadă de viață, copilul va învăța totuși unele lucruri mai importante, chiar în anul acela în care ar fi învățat numai lucruri
19. mai mărunte. Acest plus, adăugat an de an, sporește totalul și timpul cîștigat în copilărie se adaugă ca beneficiu pentru adolescență. Același precept să fie aplicat și pentru anii următori: ceea ce fiecare trebuie să învețe, să nu înceapă a învăța tîrziu. Așadar, să nu pierdem primii ani, mai ales că începuturile învățăturii se bazează numai pe memorie, care la cei mici nu numai că există, ci e chiar însușirea cea mai tenace.
20. Și nu sînt pînă într-atît de necunoscător al diferitelor vîrste încît să socot că trebuie să stăruiești cu severitate față de acești copii fragezi și să li se pretindă o muncă adevărată. În primul rînd va trebui să fim atenți ca nu cumva copilul, care nu poate iubi încă învățătura, s-o urască, și ca nu cumva dezgustul, o dată intrat în sufletul lui, să-l împiedice chiar dincolo de anii fragezi. Învățătura să se facă sub forma de joc; să i se pună întrebări;

să fie lăudat; niciodată să nu se bucure că nu a făcut ceva. Uneori, cînd el nu vrea, să ne ocupăm de altul, pe care să-l invidieze. Să se ia la întrecere din cînd în cînd şi mai adeseori să creadă că este victorios; să fie stimulat chiar prin răsplăţi potrivite cu această vîrstă [1].
21. Dau învăţături mărunte, deşi mi-am propus să formez pe orator; dar şi studiile îşi au copilăria lor; şi, precum creşterea trupului, care în curînd va deveni foarte puternic, începe de la lapte şi leagăn, la fel şi prea elocventul orator a scos cîndva scîncete, a încercat să vorbească mai întîi cu o voce nesigură şi s-a oprit nedumerit în faţa formelor literelor. Şi, dacă ceva nu-i suficient, nu înseamnează pentru aceea că nu e nici necesar. Şi dacă
22. nimeni nu critică pe un părinte care socoate că nu trebuie să neglijeze aceste amănunte cînd este vorba de educaţia fiului său, pentru ce am considera nepotrivit să se facă în mod public ceea ce s-ar face în mod corect la tine acasă? Cu atît mai mult că micuţii prind chiar mai uşor lucrurile mai mărunte; şi, precum corpurile omeneşti nu se pot forma decît în prima tinereţe pentru unele mişcări ale membrelor, tot aşa minţile, cînd devin viguroase, chiar vigoarea lor le face mai refractare
23. faţă de cele mai multe cunoştinţe. Oare Filip, regele macedonenilor, ar fi dorit ca fiului său Alexandru să îi fie predate primele elemente

[1] Varrius Vlaccus, gramatic din epoca augustee, autorul tratatelor (pierdute) *De verborum significatu*, *De orthografia*, *De priscis verbis Catonis*, e socotit primul care a inventat răsplata elevilor. (Suet., *De gramm.*, 17, 1.)

de către Aristotel [1], cel mai mare filozof din epoca aceea, sau Aristotel ar fi acceptat o asemenea sarcină, dacă nu ar fi fost convins că începuturile studiilor se predau cel mai bine de către cel mai desăvîrșit profesor și că aceste începuturi au partea lor de contribuție la cel
24. mai bun rezultat? Să ne închipuim deci că ni se încredințează nouă, așezîndu-ni-l pe genunchi, Alexandru, copil demn de o atît de mare grijă (de altfel fiecare își socotește fiul la fel de vrednic): mi-ar fi oare rușine să-i arăt căi mai simple chiar pentru învățarea primelor elemente? Și, într-adevăr, nu sînt de acord cu ceea ce văd că se face în foarte multe cazuri, anume că micuții învață numele și ordinea
25. literelor, înainte de a le cunoaște forma. Acest procedeu întîrzie cunoașterea literelor, deoarece mai tîrziu copiii nu își îndreaptă atenția asupra formei literelor, întrucît se conduc după memorie, cum au înregistrat mai înainte. Aceasta obligă pe dascăli ca, după ce consideră că literele s-au imprimat suficient în mintea copiilor în acea ordine normală în care se scriu

---

[1] *Aristotel* (384—322 î.e.n.), denumit de Marx *„cel mai mare gînditor al antichității"* (*Capit.*, vol. I, ed. IV, Ed. politică, 1960, p. 91), a fost discipolul lui Platon, însă a criticat teoria idealistă a ideilor formulată de Platon. Deși, la rîndul său, oscilează între materialism și idealism, filosofiei lui îi sînt caracteristice, într-o mare măsură, elemente ale concepției dialectice despre natură. Cele mai de seamă opere ale lui Aristotel sînt: *Metafizica*, *Fizica*, *Despre suflet*, *Etica*, *Politica*, *Categoriile*, *Analiticele prime*, *Analiticele secunde*.
Aulus Gellius (9, 3) citează un text dintr-o scrisoare a lui Filip către Aristotel.

de obicei la început, să se ducă iarăși înapoi, să le amestece, schimbîndu-le în diferite feluri, pînă ce copiii vor cunoște literele după formă, nu după ordinea lor. Deci cel mai bine este să se învețe — ca atunci cînd cunoaștem un
26. om — și forma, și numele deodată. Dar ceea ce constituie o piedică pentru litere nu va fi un inconvenient cînd e vorba de silabe.

Nu exclud cunoscuta metodă de a oferi spre joc chiar figuri de litere făcute din fildeș, cu scopul de a trezi interesul copilului pentru învățătură; se poate găsi și altceva care, la acea vîrstă, să facă bucurie copiilor, ceva care să le facă plăcere cînd îl mînuiesc, îl privesc sau îi spun pe nume.

27. Cînd însă copilul începe să scrie, nu va fi inutil ca literele să fie săpate cît mai bine pe o tăbliță, încît condeiul să fie condus de-a lungul lor, ca printre brazde. În felul acesta, condeiul nu va rătăci, cum se întîmplă cu tăblițele cerate [1] (căci va fi îngrădit între cele două margini și nu va putea scăpa în afara modelului săpat mai înainte); de asemenea, urmărind din ce în ce mai repede și mai adesea semnele săpate, copilul va cîștiga siguranță în degete și nu va simți nevoie de ajutorul cuiva care să-i conducă mîna, ținînd-o deasupra pe a sa.

[1] *Tabellae ceratae* — romanii foloseau, de obicei, pentru scris plăci de lemn acoperite cu un strat de ceară de culoare roșie sau neagră, pe care zgîriau cu *stilus*, un condei din fier sau os, ascuțit la capătul cu care scriau și rotunjit la celălalt capăt, cu care ștergeau. Ideea de a grava în prealabil literele pe tăblițe a fost exprimată de Platon în *Protagoras*, 326 d.; vezi de asemenea Sen., *Ep.*, 94, 51.

28. Grija de a scrie bine și repede, pe care o
neglijează chiar oameni destul de valoroși,
nu este un lucru de care să nu ținem seama,
căci scrisul însuși este foarte important în
studiile noastre și numai prin el se asigură
adevăratul progres, sprijinit pe rădăcini adînci;
un scris prea încet întîrzie gîndirea; unul ne-
format și încîlcit nu poate fi înțeles; de aici
decurge o a doua muncă și anume de a dicta
29. cele ce trebuie transcrise. Iată pentru ce întot-
deauna și în orice împrejurare, dar îndeosebi
în epistolele secrete și familiale ne va bucura
faptul că nu am neglijat nici acest amănunt.
30. Pentru silabe nu există o cale mai scurtă;
toate trebuie învățate pe dinafară și nu cum
se face de obicei, amînînd cele mai grele pînă
31. cînd se vor produce dificultăți în scrierea
unor cuvinte. Ba mai mult, nu trebuie să ne
încredem orbește într-o primă învățare a lor;
va fi mai utilă repetarea și îndelunga stăruire
asupra lor. În privința lecturii, de asemenea,
să nu ne grăbim la o lectură continuă ori repe-
de, afară de cazul cînd legătura curgătoare
și sigură a literelor se va putea realiza fără cel
mai mic efort de gîndire. Numai atunci să se
înceapă din silabe alcătuirea de cuvinte și
cu acestea să se construiască fraza.
32. E de necrezut cîtă întîrziere poate aduce
citirii graba: de aici provine ezitarea, întreru-
perea, repetarea, deoarece copiii îndrăznesc
33. mai mult decît pot, apoi, după ce au greșit,
nu se mai încred nici chiar în cele ce știu.
Așadar citirea trebuie să fie în primul rînd
făcută cu siguranță, apoi închegată și, vreme

34. îndelungată, mai rară, pînă ce, prin exercițiu, se va cîștiga o rapiditate corectă. Căci privirea înspre dreapta, recomandată de toți, și vederea din timp a celor ce urmează nu e numai o problemă de metodă, ci și de practică, deoarece, în timp ce privim cuvintele ce urmează, trebuie rostite cele care preced și, lucru foarte greu, atenția minții trebuie împărțită ca să se îndeplinească un anumit lucru cu vocea și un altul cu ochii.

Nu vom regreta că am avut grijă ca, de îndată ce copilul a început să scrie cuvinte așa cum e obiceiul, să nu își irosească această muncă cu termeni vulgari și luați la întîm-
35. plare. Căci, de pe acum, deși alta îi este preocuparea, el poate pătrunde sensul unor termeni mai deosebiți pe care grecii îi numesc „γλῶσσαι“ (termeni rari) și își poate însuși, o dată cu primele elemente, cunoștințe care mai tîrziu i-ar cere un timp deosebit. Și fiindcă tot zăbovim în jurul unor lucruri mărunte, aș vrea ca și versurile care se dau ca modele
36. de scris să nu cuprindă maxime banale, ci învățături morale. Amintirea acestora ne urmărește pînă la bătrînețe și, întipărite într-un suflet fraged, vor fi de folos pentru ținuta morală. Chiar vorbe ale oamenilor celebri și pasaje extrase îndeosebi din poeți (căci pentru cei mici cunoașterea lor e mai plăcută) pot fi învățate ca în joacă. Căci memoria este deosebit de necesară oratorului, după cum voi arăta la locul său [1], și ea se întărește și se dez-

[1] Cf. 11, 2.

voltă mai ales prin exercițiu[1]; or, la vîrsta de care vorbim acum, care nu este în stare încă să creeze nimic de la sine, memoria este aproape singura facultate care poate fi dezvoltată prin grija profesorilor.

37. Nu va fi nepotrivit, pentru ca pronunția să fie mai perfectă și vorbirea mai expresivă, să le pretindem, încă de la această vîrstă, să pronunțe cît mai repede anumite cuvinte sau versuri de o dificultate anume aleasă, alcătuite din mai multe silabe, care merg împreună foarte greu și care par că se frîng, numite de greci „χαλινοί“[2]. Este un amănunt ce nu merită, poate, să fie relevat; totuși, de nu este respectat, multe defecte de limbă, dacă nu sînt îndepărtate din primii ani, se înrădăcinează cu o încăpățînare de neînlăturat mai tîrziu.

CAPITOLUL II

Dacă e mai cu folos învățătura acasă sau în școli

1. Dar, pe nesimțite, copilul începe să crească, să coboare de pe genunchii noștri și să învețe serios. Așadar aici e locul cel mai potrivit să

---

[1] Exercitarea memoriei este recomandată și de Plutarh, *Despre educație*, 13.

[2] Pe baza unui text din Martianus Capella (sec. V) se poate explica termenul *freni* (χαλινοί) — aglomerare de litere cu sunet aspru, îngrămădire de cuvinte care încep cu aceeași literă sau care au aceeași terminație.

discutăm dacă e mai util să ținem pe copil acasă — și între pereții unei locuințe particulare — ori să-l încredințăm școlilor cu copii numeroși și cu profesori, ca să zic așa, publici.
2. Văd că această din urmă alternativă a găsit atît asentimentul acelora care au legiferat obiceiurile celor mai strălucite cetăți, cît și al celor mai eminenți autori [1].

Nu trebuie să ascundem, totuși, că există oameni care se opun acestui obicei aproape general, dintr-o convingere oarecum personală. Ei par să fie determinați îndeosebi de două motive: unul, că s-ar supraveghea mai bine deprinderile copilului evitînd mulțimea celor de o seamă cu el, căci vîrsta aceasta e îndeosebi înclinată spre rele, ceea ce a pricinuit atîtea fapte urîte. O, dacă afirmația ar fi neadevărată![2]. Al doilea, că, oricine va fi profesorul, el se va ocupa mai liber și mai mult timp de un singur elev, decît dacă e obligat să-și împartă același timp între mai mulți.
3. Prima cauză e deosebit de gravă; căci, dacă s-ar constata că într-adevăr școlile sînt de folos studiilor, dar dăunătoare moravurilor, mi-ar părea preferabilă calea unei vieți cinstite, celei mai bune elocințe. Dar, după

---

[1] Fără îndoială, Q. se gîndește la cetatea Sparta, unde copilul, începînd de la vîrsta de 7 ani, era crescut și educat sub directa supraveghere a statului.

[2] În acest prim argument se poate recunoaște o idee stoică: filosofii stoici erau apologeții singurătății, lăudîndu-i binefacerile și acuzînd mulțimea de toate viciile: cf. Tac., *Dial.*, 29.

părerea mea, amîndouă sînt unite și inseparabile; și într-adevăr socot că orator nu poate fi decît omul corect și chiar dacă aceasta s-ar putea, nu vreau să fie orator un altfel de om.

4. Așadar să examinăm mai întîi această problemă. Se crede că moravurile se corup în școli; și de fapt se și corup uneori; dar aceasta se întîmplă și acasă; și, pe Hercule, sînt multe exemple de acest fel, atît în ce privește vătămarea, cît și păstrarea cu cea mai mare sfințenie a bunei reputații. Toată deosebirea decurge din firea și grija depusă în educația fiecăruia. Să presupunem o minte înclinată spre rele; să presupunem că se neglijează formarea și apoi păstrarea caracterului în prima vîrstă; izolarea acasă nu va oferi mai puține prilejuri pentru deprinderi rele, căci și preceptorul din casă poate fi un om necinstit și nici conviețuirea printre sclavi răi nu este mai sigură decît printre oameni liberi, puțin cuviincioși.

5. Dar dacă natura copilului e bună, dacă grija părinților nu e oarbă și adormită, ei sînt liberi atît să aleagă preceptorul cel mai virtuos (aceasta este grija cea mai de seamă pentru părinții înțelepți) cît și să aplice disciplina cea mai severă. De asemenea nimic nu îi împiedică să dea fiului lor ca prieten un bărbat serios sau un libert credincios a cărui neîntreruptă tovărășie e în stare să facă mai buni chiar pe aceia care inspirau îngrijorare.

6. Remediul pentru această teamă este deci simplu. O, dacă nu am corupe noi înșine caracterul copiilor noștri! De la început le destrămăm copilăria prin plăceri. Acea educație

molatică, pe care o numim indulgență, sfărîmă toate forțele — și ale minții, și ale trupului. Ce nu va rîvni ca adult acela care se tîrăște pe purpură? Încă nu pronunță primele vorbe
7. și știe ce înseamnă „*coquus*" și cere stridii [1]. Le rafinăm gustul înaintea vorbirii. Cresc în lectici [2]; de cumva ating pămîntul, îi vezi atîrnînd pe mîinile celor care-i susțin de ambele părți. Ne bucurăm dacă spun vreo necuviință; vorbele lor, de neîngăduit nici desfrînărilor alexandrine [3] le întîmpinăm cu rîsete
8. și sărutări. Și nu este de mirare: noi îi învățăm, de la noi le aud; pe prietenele noastre, pe concubinii noștri îi văd; orice banchet răsună de cîntece obscene și oferă priveliști cărora te rușinezi să le spui pe nume. Din astea își fac obișnuință, apoi o a doua natură. Nefericiții învață aceste vicii înainte de a ști că sînt vicii; astfel destrăbălați și năráviți [4], nu din școli iau ei aceste rele, ci le aduc în școli.

[1] *Coquus* — bucătar; pentru luxul și risipa de la mesele romanilor bogați cf. Macrobius, 3, 13, 12; Petr., descrierea banchetului lui Trimalchio.

[2] *Lectica* — un fel de pat portativ introdus din orient în Grecia și Italia. Bogații aveau lectice foarte luxoase (cf. Mart., 1, 98, 11); erau purtate, de obicei, de doi sclavi, *lecticarii*; pe cele mari și luxoase le purtau șase sau chiar opt sclavi; la Roma existau și stații de lectici pentru închiriere, *castra lecticariorum*.

[3] Viața desfrînată din Alexandria, cunoscută în antichitate, este amintită în treacăt și de Cezar (*B. C.*, 3, 110).

[4] Tablouri similare, care redau imoralitatea ce bîntuia în jurul lor — și anume depravarea familiilor și a copiilor, a pedagogilor și sclavilor — găsim și la alți scriitori contemporani: Seneca, Petroniu și Tacit, precum și la poeții Iuvenal, Stațiu și Marțial.

9. Dar zic unii: „Cînd este vorba de studii, un singur profesor se va ocupa mai bine de un singur elev". Mai întîi de toate, nimic nu ne oprește ca acel profesor unic, oricare ar fi el, să fie atașat chiar pe lîngă copilul care învață la școală. Însă dacă nu ar putea fi satisfăcute amîndouă avantajele, aș prefera lumina limpede a reuniunilor de copii de bună familie unei instrucțiuni făcute în întuneric și singurătate. Căci orice profesor bun preferă un auditor mai numeros și se socotește vrednic de o sală de prelegeri mai mare. Dimpotrivă,
10. profesorii mai puțin valoroși, conștienți de incapacitatea lor, doresc, în general, să se alipească pe lîngă un singur elev și să îndepli-
11. nească o meserie întrucîtva asemănătoare cu a pedagogilor. Dar să presupunem că fie trecerea, fie averea, fie prietenia ar îngădui cuiva să aibă acasă pe cel mai învățat și neasemuit profesor; acela își va petrece oare ziua întreagă numai cu un singur elev? Sau, poate fi atenția vreunui elev atît de tenace încît să nu obosească, așa cum obosește vederea ochilor
12. după o îndelungată privire atentă? Mai ales că studiile cer îndeosebi muncă de unul singur. De fapt, profesorul nu stă lîngă elev cînd acesta scrie, învață pe dinafară ori meditează; intervenția oricui, în astfel de ocupații, constituie o tulburare pentru cel care lucrează ceva. Și, apoi, nu orice lectură simte lipsa de pregătire ori interpretare; altfel, cînd am reuși să cunoaștem atîția autori? Așadar trebuie timp puțin pentru a rîndui munca unui elev pe o zi întreagă. Tocmai de aceea cunoș-

tințele care trebuie împărtășite unui singur elev pot fi împărtășite mai multora deodată.
13. Într-adevăr, cele mai multe cunoștințe sînt de așa natură încît pot fi împărtășite de același profesor tuturor deodată. Și nu mă refer la partițiunile [1] și declamațiile retorilor, în care, oricît de mare ar fi numărul audito-
14. rilor admiși, fiecare în parte va reține totul. Căci cuvîntul profesorului nu este ca o cină, care ajunge mai puțin fiecăruia, dacă sînt mai mulți, ci este aidoma soarelui, care dăruiește tuturor la fel de multă lumină și căldură. De asemenea, cînd profesorul de gramatică [2] vorbește despre regulile vorbirii, cînd lămurește unele chestiuni [3], cînd expune fapte istorice [4], ori interpretează poeme, cîți îl ascultă, atîția îl învață.
15. Dar, vor zice unii, pentru corectarea greșelilor și pentru lectura-model numărul de elevi constituie o piedică. Să admitem că este un neajuns (în fapt, ce place din toate punctele de vedere?) — însă vom compara îndată [5] acest neajuns cu foloasele aduse. „Dar eu nu vreau să trimitem copilul într-o școală în care să fie neglijat" — va zice un altul. Un bun profesor niciodată nu se va încărca cu un număr de elevi mai mare decît este în stare

[1] *Partițiunile (partitiones)* sînt diviziunile artei oratorice; au fost expuse de Cicero în opera *Partitiones*.
[2] Vezi nota din p. 9.
[3] Este vorba de explicarea unor pasaje neclare, de arătarea sensului vreunui proverb ori al unei cugetări filosofice.
[4] Cu scop instructiv-educativ.
[5] Vezi 1, 2, 18—19.

să îi facă față; apoi, în primul rînd, trebuie să
avem grijă ca profesorul să ne devină prieten
apropiat, încît să nu vadă în profesorat o
16. slujbă, ci o îndatorire sufletească. În felul
acesta, nicicînd nu ne vom simți într-o gloată.
Apoi, fără îndoială, oricare profesor, pătruns
cît de puțin de dragostea pentru studiu, se va
ocupa în chip deosebit, fie și numai pentru
gloria sa personală, de elevul la care a remarcat
rîvnă și talent. Dar dacă trebuie să evităm
clasele prea numeroase — pe care nici eu nu
le aprob, chiar cînd lumea aleargă pe bună
dreptate la vreun profesor — nu înseamnă că
trebuie să fugim cu totul de școli; căci una
este a le evita, alta a le alege.

17. După ce am respins obiecțiile aduse împotriva școlilor publice, să arătăm ce gîndim noi înșine.

Înainte de toate, viitorul orator, menit
să trăiască în mijlocul unei foarte mari mulțimi de oameni și în plină lumină a vieții publice, trebuie să se obișnuiască încă de tînăr
să nu se teamă de oameni și să nu se ofilească
18. în acea trăire singuratică și, ca să zic așa,
retrasă în umbră. Mintea trebuie ținută mereu
trează și în continuă atenție; într-o izolare de
genul acesta, ea lîncezește și capătă rugină, ca
orice obiect pus în întuneric, ori, dimpotrivă,
se umflă de o încredere în sine deșartă; căci
e firesc să își atribuie prea mult cine nu se
19. compară cu nimeni. Mai tîrziu, cînd vine
vremea să își arate cunoștințele, îl orbește
lumina soarelui; se teme de tot, căci totul e

20. nou, deoarece a învățat în singurătate ceea ce trebuie să practice între mulți. Nu vorbesc de prieteniile care durează foarte statornic pînă la bătrînețe și care sînt pătrunse parcă de un sentiment religios; căci nu este mai sfînt lucru a fi fost inițiat în aceleași mistere religioase decît a fi fost părtași la aceleași studii. Chiar simțul numit „comun“, unde îl va învăța dacă s-a izolat de societate, firească nu numai oamenilor, dar chiar animalelor, deși sînt necuvîntătoare?

21. Adăugați faptul că acasă copilul poate învăța numai ce i se transmite lui personal; în școală, însă, și ce se spune altora. În fiecare zi va vedea că se aprobă multe, că se corectează multe; îi va servi dojenirea lenii unuia, îi va folosi lăudarea hărniciei altuia; întrecerea la învățătură va fi încurajată prin laudă; va socoti rușinos că este mai prejos decît altul de aceeași vîrstă cu el; i se va părea frumos
22. să întreacă pe cei mai vîrstnici decît el. Toate acestea aprind pornirile frumoase; și chiar dacă ambiția este un viciu în sine, totuși,
23. adeseori, e cauza virtuților. Îmi dau seamă că dascălii mei au menținut un obicei foarte folositor: împărțeau copiii pe clase, apoi le dădeau rînd la cuvîntare după puterile fiecăruia; astfel declama mai întîi cel care pro-
24. gresa mai repede. În acest scop li se dădeau lucrări. Noi îi acordam o importanță imensă, căci a fi în fruntea clasei era într-adevăr tot ce putea fi mai frumos; și aceasta nu se decidea o dată pentru totdeauna: din treizeci în

treizeci de zile se dădea celui învins posibilitatea de a se lua din nou la întrecere; în felul acesta învingătorul nu stătea nepăsător, iar
25. pe învins durerea îl ațîța să își spele rușinea. Aș îndrăzni să susțin că, după cît pot să apreciez, pentru studiul oratoriei acest procedeu era un stimulent mai puternic decît îndemnurile profesorilor, supravegherea pedagogilor ori dorința părinților.

26. Dar dacă întrecerea asigură progresul la cei mai avansați în învățătură, pentru începători și pentru cei încă fragezi este mai plăcută imitarea colegilor decît a profesorilor, tocmai fiindcă le vine mai ușor. Într-adevăr, cînd sînt abia la primele elemente, elevii nu vor îndrăzni să spere măcar să rivalizeze în elocință, pe care o socotesc suprema perfecțiune; ei îmbrățișează mai bucuros cele mai aproape de mintea lor, așa cum vița de vie, sprijinită de copaci, se îndreaptă înspre vîrfurile lor, dar
27. se prinde mai întîi de ramurile de jos. Acest lucru este într-atît de adevărat încît chiar profesorul, — dacă, bineînțeles, preferă să fie folositor elevilor și nu să-și măgulească vanitatea — trebuie să urmărească, dacă are în fața sa minți încă neformate, să nu împovăreze puterile slabe ale elevilor, ci să-și frîneze avîntul ideilor și să coboare la nivelul de înțe-
28. legere al auditorilor. Căci, după cum vasele mici, strîmte la gură, resping lichidul cînd este turnat prea mult dintr-o dată, dar se umplu dacă pătrunde pe îndelete, cum am zice picătură cu picătură, tot așa trebuie văzut cît pot prinde mințile copiilor; căci cunoștințele

care depăşesc înţelegerea lor nu le vor pătrunde în suflete, prea puţin deschise — ca să spun
29. astfel — pentru a le pricepe. Aşadar este util ca elevul să aibă modelul pe care să tindă mai întîi să-l imite, apoi să-l întreacă; în felul acesta, încetul cu încetul, se va ivi şi speranţa în realizări mai mari.

Adaug observaţia că profesorii înşişi nu pot avea acelaşi avînt şi aceeaşi căldură cînd vorbesc în faţa unui singur elev, ca atunci cînd sînt stimulaţi de un număr mai mare de
30. auditori. Căci elocinţa constă îndeosebi în avîntul sufletului; el trebuie să vibreze, să toarne ideile în imagini; trebuie să se transforme, oarecum, după natura subiectelor de care vorbim. Cu cît acest avînt e mai nobil şi mai înalt, cu atît sufletul vibrează cu puteri mai mari; tocmai de aceea gloria îi dă amploare, elanul îi dă forţă şi se complace în
31. subiecte mărețe. Este o degradare tacită să cobori talentul oratoric, însuşit cu atîta trudă, la un singur auditor; te sfieşti să te ridici deasupra tonului vorbirii obişnuite. Şi, într-adevăr, să ne închipuim ţinuta unui declamator, glasul, mersul, rostirea, ori, în sfîrşit, agitarea minţii şi a trupului, sudoarea ori oboseala — ca să trec peste alte detalii — în faţa unui singur ascultător; nu am avea impresia că e chinuit de un fel de nebunie furioasă? Elocinţa nu ar exista printre activităţile omeneşti dacă am vorbi în faţa unui singur om.

CAPITOLUL III

Cum pot fi cunoscute aptitudinile la copii și care aptitudini trebuie dezvoltate

1. După ce i s-a încredințat copilul, prima
grijă a unui profesor cu experiență este să-i
cunoască inteligența și caracterul. Indiciul
principal al inteligenței la cei mici este me-
moria; ea are două calități: facultatea de a
înțelege ușor și de a reține fidel. După memorie
urmează imitația, căci și ea este caracteristică
aptitudinii spre învățătură, dar numai în cazul
că elevul reproduce cele ce învață și nu înfăți-
2. șarea ori mersul sau defectele cuiva. Nu între-
văd un caracter bun la copilul care, prin încli-
narea de a imita, caută să stîrnească rîsul.
Căci copilul cu adevărat inteligent va fi în
primul rînd bun; altfel aș prefera să aibă
3. mintea greoaie, decît pornită spre rele. Însă
copilul bun nu va avea nimic comun cu copilul
greu la minte și inert. Copilul la care mă gîn-
desc eu va înțelege fără greutate ce i se predă,
va pune uneori întrebări, totuși mai mult va
urma pe profesor decît i-o va lua înainte. Acel
fel de inteligențe — ca să le zic așa — pre-
coce, în general, nu ajung la vreun rezultat.
4. Așa-numiții precoci fac cu ușurință lucruri
mărunte și, duși de îndrăzneală, arată pe dată
tot ce pot; pot însă, în definitiv, numai ce le
este lor la îndemînă; înșiră vorbe, pe care le
debitează cu un aer cutezător, fără nici o
5. sfială; nu dau mult, ci repede. Nu există în ei

o forță veritabilă și ceea ce știu nu se reazemă pe rădăcini înfipte adînc; întocmai ca semințele împrăștiate la suprafața solului, răsar mai devreme și, firave tulpini care par să poarte spice, îngălbenesc înainte de seceriș, fără să dea rod. Aceste firi precoce, cînd ne gîndim la anii lor fragezi, plac; mai tîrziu progresul stagnează; admirația noastră descrește.

6. După aceste constatări, profesorul să analizeze imediat cum trebuie să modeleze sufletul școlarului. Sînt elevi lăsători, dacă nu îi ții din scurt; alții se revoltă cînd li se impune ceva; pe unii teama îi ține în ascultare, pe alții îi paralizează; pe unii îi ajută o muncă continuă; la alții dă rezultate mai bune elanul.

7. Prefer elevul pe care lauda să-l stimuleze, care să dorească gloria și să plîngă cînd este învins. Acesta va trebui hrănit cu ambiție; pe acesta dojana îl va roade, pentru el onoarea va fi un imbold; la un astfel de elev nicicînd nu mă voi teme de lene.

8. Tuturor elevilor însă, trebuie să le acordăm oarecare destindere; în primul rînd pentru că nimic nu poate suporta pînă la capăt o muncă neîntreruptă; doar și obiectele lipsite de simțire și viață, ca să-și poată păstra forța, fac pauză din cînd în cînd, alternînd, ca să zicem așa, lucrul cu odihna; apoi, pentru că studiul se bazează pe voința de a învăța, care nu admite

9. constrîngere. Așadar, după răgaz, copiii reînnoiți și reîmprospătați depun pentru învățătură mai multă forță și mai mare tragere de inimă, care nu se împacă, în general, cu constrîngerea.

10. Înclinarea spre joc a copiilor nu îmi displace; este și aceasta un semn de vioiciune; și nu aș putea spera ca un copil trist și veșnic abătut să arate interes pentru studii, de vreme ce el rămîne rece tocmai la această manifestare năvalnică, cea mai firească vîrstei copilăriei.
11. Aceste destinderi să aibă totuși o măsură, pentru ca nu cumva, lipsindu-l de ele, copilul să urască învățătura, ori, prelungindu-le, să prindă gust de trîndăvie.

Există chiar jocuri foarte folositoare pentru ascuțirea inteligenței copiilor, de pildă cînd se iau la întrecere punîndu-și, pe rînd,
12. mici întrebări de tot soiul. Și caracterul se dezvăluie mai ușor în timpul jocului; să nu credem că vreo vîrstă este atît de fragedă încît nu poate prinde pe dată ce este bine și ce e rău; caracterul trebuie format îndeosebi cînd copilul nu se știe preface și se supune foarte ușor dascălilor: într-adevăr, mai ușor frîngi decît îndrepți cele ce s-au împietrit în rău.
13. Așadar copilul trebuie obișnuit din vreme să nu săvîrșească nimic cu patimă, nimic cu răutate ori cu mînie; și trebuie să avem veșnic în minte cunoscutul vers al lui Vergiliu [1]:

Adeo in teneris consuescere multum.
(Atîta putere are obișnuința din tinerețe.)

14. Nu aș putea încuviința cîtuși de puțin bătaia elevilor, deși se cam admite [2], și nici

---

[1] *Georg.*, 2, 272.
[2] Pentru obiceiul de a bate elevii cf. Hor., *Ep.*, 2, 1, 71; Iuv., 1, 15; de asemenea Plaut, *Bacch.*, 3, 3, 31, Plutarh, *Cat. Maior*, 20.

Chrisip [1] nu o dezaprobă; mai întîi fiindcă este un lucru înjositor și vrednic de robi și sîntem de acord că, pentru altă vîrstă, constituie o adevărată jignire; apoi pentru că, dacă firea unui copil e atît de puțin demnă încît nu se îndreaptă prin mustrare, un astfel de copil va deveni nesimțitor chiar la lovituri,
15. ca orice slav netrebnic; și, în sfîrșit, pentru că nu va fi nevoie de o astfel de pedeapsă dacă la studiile lui a asistat un supraveghetor stăruitor. Azi, însă, se pare că pedepsim la copii neglijența pedagogilor, pentru că nu constrîngem pe elevi să facă cele cuvenite, ci îi pedepsim pentru că nu le-au făcut.

16. În sfîrșit, dacă pe elevul mic îl constrîngi cu nuiaua, ce o să faci cu tînărul pe care nu îl poți înfricoșa în același fel și care are lucruri mai grele de învățat? Adaugă faptul că elevii bătuți se dedau adeseori, de durere sau teamă, la acțiuni pe care te sfiești să le numești și de care mai tîrziu se vor rușina; această rușine le micșorează și înjosește sufletul, ba chiar le
17. insuflă fugă și silă de lumină. Iar dacă am avut prea puțină grijă de caracterul supraveghetorilor ori al profesorilor, cînd i-am ales, mă sfiesc să spun la ce fapte nedemne se dedau acești oameni nelegiuiți, abuzînd de dreptul de a bate, și ce prilej le dă unora, cîteodată, această teamă a bieților copii.

Nu voi mai zăbovi asupra acestei probleme; ceea ce se subînțelege e prea îndeajuns. De

[1] Vezi nota 1 din p. 12.

aceea este suficient să spun că nimănui nu trebuie să i se îngăduie prea mult față de această vîrstă slabă și neputincioasă în fața injuriei.

18. Acum voi trece să arăt în ce arte trebuie inițiat acela care va fi format așa fel încît să poată deveni orator; de asemenea voi arăta care artă și la ce vîrstă trebuie abordată.

CAPITOLUL IV

Despre gramatică

1. De copilul care și-a însușit cititul și scrisul se va ocupa în primul rînd „grammaticul" [1]; și e indiferent dacă este vorba de profesor grec ori latin — deși prefer ca profesorul grec să fie primul — căci pentru amîndoi metoda este aceeași.

2. Disciplina aceasta a gramaticii deși se împarte, în mare, în două ramuri — știința exprimării corecte și comentarea poeților [2] — cuprinde în fond mai mult decît arată denu-
3. mirea ei. Căci știința stilului este strîns legată de vorbire, iar citirea corectă precedă comentariul și în toate aceste exerciții intervine spiritul critic; de el vechii gramatici au făcut uz cu atîta severitate, încît și-au permis nu

[1] Cf. nota din p. 9 referitor la sensul lui *grammaticus*.

[2] În 1, 9, 1, vorbind despre aceste două ramuri ale gramatcii, Q. o numește pe prima *methodice*, pe a doua *historice*.

numai să noteze cu un anumit semn critic versurile şi să înlăture din scrieri, ca pe nişte intruşi, cărţile care păreau în mod fals atribuite cuiva, ci pe unii autori i-au rînduit după calitate, pe alţii i-au eliminat cu totul.

4. Citirea poeţilor nu este suficientă; trebuie studiat cu de-amănuntul orice scriitor, de orice gen, nu numai pentru conţinutul de idei, dar şi pentru cuvinte, care adeseori capătă autoritate de la autori. Apoi, gramatica nu poate fi completă, în nici un caz, fără muzică, deoarece ea trebuie să vorbească despre metri şi ritm; de asemenea, dacă ignorează mersul aştrilor, gramatica nu poate înţelege pe poeţi, care, pentru a nu aminti alte exemple, folosesc de atîtea ori, în precizarea timpului, răsăritul şi apusul constelaţiilor; trebuie să cunoască şi filozofia pentru nenumărate pasaje care, aproape în toate poemele, se bazează pe o temeinică cunoaştere a fenomenelor naturii, dar, îndeosebi, pentru a înţelege pe un Empedocle [1] la greci, pe un Varro [2]

[1] *Empedocle din Agrigent* (490—430 î.e.n.) — filosof materialist, fondatorul teoriei celor patru elemente ale naturii (pămînt, apă, aer, foc). El explica asocierea şi disocierea elementelor prin noţiunea a două forţe antagoniste „prietenia" şi „discordia" — spre deosebire de νοῦς-ul unic al lui Anaxagoras. El a enunţat o ipoteză asupra evoluţiei fiinţelor vii în urma selecţiei naturale. S-au păstrat aproximativ 450 versuri din opera lui filosofică Περὶ φύσεως *(Despre natură)*.

[2] *M. Terentius Varro* (116—27 î.e.n.) — scriitor şi savant, autor a numeroase lucrări (74) în diferite domenii de cunoştinţe. Din ordinul lui Cezar, a organizat prima bibliotecă de stat la Roma. Lucrările lui mai de seamă sînt: *Antichităţi* (41 cărţi), *Despre limba latină* (25 cărţi). Rezultatele cercetărilor lui Varro s-au bucurat de mare popularitate la Roma. Foarte

și Lucretius [1] la latini, care au pus în versuri preceptele înțelepciunii.

5. Este necesară și o elocință ieșită din comun, pentru a putea vorbi în termeni proprii și cu abundență despre fiecare din cunoștințele arătate mai sus. Iată de ce trebuie aspru dojeniți aceia care iau în derîdere această știință, considerînd-o neînsemnată și de prisos; căci, dacă gramatica nu a pus bază stabilă formării viitorului orator, tot ce vei construi mai apoi se va nărui; este necesară copiilor, plăcută bătrînilor, însoțitor drag în singurătate [2] și dintre toate studiile este poate singura disciplină care are mai mult fond decît aparență.

---

apreciată a fost și opera *Disciplinele*, prima culegere enciclopedică de cunoștințe generale, și *Hebdomades*, o culegere de 700 biografii ale oamenilor de seamă. În *Satirele menipee*, Varro s-a ridicat în apărarea moravurilor vechi și a înțelepciunii practice a vieții. Din operele sale ni s-au păstrat numai o parte din tratatul *Despre limba latină* (cărțile V—X, unele incomplete) și o parte din dialogul *Despre agricultură*, în trei cărți.

[1] *Lucretius Carus* (99—55 î.e.n.) — poet, filosof materialist roman; în poemul filosofic *De rerum natura (Despre natura lucrurilor)*, în 5 cărți, el enunță principiile filosofiei materialist-atomiste. În acord cu Democrit și Epicur, el afirmă că în universul infinit totul este materie, care este veșnică și alcătuită din atomi. El admite existența vidului care, împreună cu materia, formează o unitate fără de care este imposibilă mișcarea și, prin urmare, asocierea și separarea atomilor. În problema teoriei cunoașterii, Lucretius susține posibilitatea cunoașterii lumii obiective; izvorul cunoașterii îl constituie percepțiile senzoriale. Filosofia materialistă a lui Lucretius a avut o influență uriașă asupra dezvoltării științelor și a materialismului în perioadele ulterioare.

[2] Aprecierea lui Q. amintește pe a lui Cicero (*Arch.*, 16.)

6. Așadar să nu desconsiderăm elementele gramaticii ca fiind fără importanță, nu fiindcă ar fi mare lucru să deosebești consoanele de vocale ori să le împarți pe acestea, la rîndul lor, în semivocale și surde, ci fiindcă, pătrunzînd în interiorul acestui sanctuar, ca să-l numesc astfel, se vor ivi o mulțime de subtilități în stare nu numai să ascută inteligența copiilor, dar să pună la încercare chiar erudiția și știința cea mai profundă. Oare orice ureche este capabilă să distingă sunetele diferitelor litere? Nu, pe Hercule, așa cum nu le
7. ritelor litere? Nu, pe Hercule, așa cum nu le pot distinge pe ale coardelor muzicale. Dar toți gramaticii se vor adînci în discutarea detaliilor, vor cerceta dacă nu ne lipsesc anumite litere necesare, nu cînd scriem cuvinte grecești (căci atunci împrumutăm chiar de la
8. ei două litere[1]) dar în cuvinte curat latinești, de pildă *seruus* și *ulgus*, unde se simte nevoia lui *digama eolic;* de asemenea, există un fel de sunet intermediar între *u* și *i*[2], căci nu pronunțăm nici *optumum*, nici *optimum* — cum
9. scriem — iar în cuvîntul *here* nu se aude nici *e* nici *i*[3]. Vor mai cerceta dacă, dimpotrivă, alte litere nu sînt de prisos — nu vorbesc de aspirată (care, de este necesară, cere și semnul contrar), ci, de pildă, de *k*, care chiar singură reprezintă anumite nume[4], și de *q*, căreia, ca sunet și

[1] Cele două litere împrumutate sînt *y* și *z*, întrebuințate de altfel numai în cuvinte străine.

[2] Cf. Velius Longus, *G. L. K.*, VII, p. 49 și p. 75, care discută problema.

[3] Este vorba de al doilea *e*.

[4] De pildă *Kaeso*, *Kalendae* etc.

înfățișare — exceptînd doar faptul că ai noștri o scriu puțin mai aplecat — îi este asemănătoare *koppa* a grecilor, păstrată acum numai ca semn al unui număr[1]; și în sfîrșit, ultima noastră literă [2], de care ne-am fi putut lipsi așa cum nu reclamăm pe *psi*.

10. În privința vocalelor, de asemenea, este datoria gramaticului să vadă dacă nu cumva uzul le-a primit pe unele în rîndul consoanelor, fiindcă *iam* se scrie ca *etiam*, iar *quos* ca *tuos* [3]. Dar cînd sînt unite ca vocale, ele formează sau o singură vocală lungă, ca la cei vechi [4], la care geminarea ținea loc de semn al cantității lungi, sau un diftong; noi nu alăturăm mai mult de două vocale, afară de cazul că cineva socoate că se poate alcătui o silabă chiar din trei vocale, ceea ce nu e posibil decît dacă vreuna din ele îndeplinește funcția de

11. consoană [5]. Gramaticul va cerceta, tot astfel, cum de numai două vocale asemenea se pot contrage, pe cînd o consoană nu se poate uni decît cu o altă consoană. Într-adevăr, *i* se spri-

---

[1] *Koppa* — semn numeric la greci: 90.

[2] Litera *x*; în ce privește aprecierea că literele *k*, *q*, *x* ar fi de prisos, Q. a urmat linia gramaticilor anteriori; astfel, Marius Victorinus, p. 816, citează pe P. Nigidius Figulus, care nu admitea printre litere pe *k*, *q*, *x* și în *h* vedea un semn al aspirației.

[3] Diferitele ediții prezintă deosebiri de text; am adoptat textul Radermacher, 1959 — propunerea Buccheit: *„iam" sicut „etiam" . . . et „quos" sicut „tuos"*.

[4] Pentru a nota cantitatea lungă a vocalei, cei vechi se foloseau de un anumit semn numit *apex*. Terentius Scaurus citează părerea lui Accius în această privință.

[5] Același lucru îl spune și Priscian.

jină pe sine însăși (căci *coniicit* vine de la *iacit*); de asemenea *u*, căci astăzi se scrie *uulgus* și *seruus*; se mai știe și că lui Cicero i-a plăcut să scrie *aiio* și *Maiia* cu *i* geminat; dacă astfel stau lucrurile, unul din cei doi *i* va avea rol de consoană [1].

12. Așadar copilul să învețe ce este particular fiecărei litere, ce le este comun, ce litere se înrudesc între ele; nu se va mira că din *scamnum* derivă *scabillum*, ori din *pinnus* — care înseamnă „ascuțit" — *bipennis* (secure cu două ascuțișuri); astfel nu va cădea în greșeala acelora care, socotind că acest cuvînt provine de la *pennis duabus*, pretind că se face aluzie la aripile păsărilor.

13. De asemenea nu se va mărgini la cunoașterea schimbărilor de conjugare ori de adăugire de prefixe, ca de pildă în: *secat — secuit*; *cadit — excidit*, *calcat — exculcat*; sau cum din *lauando* provine *lautus*, iar de aici contrarul său *inlotus* și alte mii de fapte asemănătoare. Va înțelege, de asemenea, schimbările survenite cu vremea, în nominative; căci după cum *Valesii* și *Fusii* au devenit *Valerii* și *Furii*, tot la fel altădată s-a spus *arbos*, *labos*, *vapos*,

[1] Se pare că geminarea vocalelor pentru a marca lungimea e de origine oscă, deoarece fenomenul nu este atestat pentru *o* (*o* scurt nu există în oscă). În exemplele date, Quintilian se apropie numai de adevăr; in *aiio* și *Maiia*, cei doi *i* reprezintă o grafie echivalînd cu pronunțarea *yy* a lui *y* intervocalic geminat; în *coniicit*, primul *i* e consoană, cel de al doilea — vocală; în *seruus* și *uulgus*, *u* e semivocală; *seruus* era scris *seruos* iar *uulgus* — *uolgus* pînă în primii ani ai sec. I.

14. ba chiar *clamos* și *lasis*. Și chiar litera *s*, îndepărtată din aceste cuvinte, a luat locul altei litere în alte cuvinte; căci mai de mult se zicea *mertare* și *pultare*[1], ba chiar *fordeum* și *foedus*[2], folosind pe *f* ca echivalent al aspiratei *h*; grecii, dimpotrivă, obișnuiesc să aspire pe *f* la fel ca pe φ, de aceea Cicero[3] rîde de un martor care, depunînd în favoarea lui Fundanius, nu-i putea pronunța prima literă a numelui.
15. Dar și *b* a fost pusă altădată în locul altor litere, de unde: *Burrhus*, *Bruges* și *Belena*[4]. Și tot ea a făcut din *duellum* — *bellum*, de unde unii au îndrăznit să numească pe *Duelii* — *Belii*[5].
16. Să mai amintesc de *stlocum* și *stlites*[6]? Ori despre o anumită înrudire a literei *t* cu *d*? Astfel nu ne miră că pe monumentele vechi ale orașului nostru și pe temple vestite se citește *Alexanter* și *Cassantra*[7]. Sau despre *o* și *u*, folosite una în locul celeilalte, încît se scria *Hecoba*, *notrix Culcidis* și *Pulixena*[8], ba chiar

---

[1] În loc de *mersare* și *pulsare*; forma *mertare* se găsește la Accius, 132 și 134 Ribb; la Plaut, *Capt.*, 832, se vede *pultando* (alături de *pulsando*: *Rud.*, 332).

[2] În loc de *hordeum* și *hoedus*.

[3] *Frg. or.*, A. V., 7 M.

[4] În loc de *Pyrrhus*, *Phryges* și *Helena*; Cic., *Or.*, 120, atinge problema.

[5] Această chestiune a fost examinată de Cicero (*Or.*, 153).

[6] În loc de *locum*, *lites*; pt. *stlocus*, cf. *Corpus* V, 7381; pt. *stlis*, *Corpus* V, 4359; cf. Cic., *Or.*, 156.

[7] În loc de *Alexander*, *Cassandra*; cf. *C. I. L.*, 59: ALIXENTROM, și *C. I. L.*, 1501: ALIXENTER.

[8] În loc de *Hecuba*, *nutrix Culcidis* și *Polixena* (am adoptat lecțiunea Radermacher, 1959: *nutrix Culcidis*).

dederont și *probaveront*, căci fenomenul poate fi observat nu numai în cuvintele grecești. De asemenea 'Οδυσσεύς, pe care eolienii îl făcuseră 'Ολυσσεύς la noi a fost schimbat în *Ulixes*[1].
17. Oare nu și *e* a fost pus în locul lui *i?* — de exemplu în *Menerva*, *leber*, *magester* și în *Deiove Victore*, în loc de *Diovi Victori*[2]. Este însă suficient, în ce mă privește, să indic problema, căci eu nu predau aci gramatica, ci sfătuiesc pe aceia care o vor preda.

După aceea, atenția profesorului se va îndrepta asupra silabelor; despre ele voi nota cîteva lucruri cînd voi vorbi despre ortografie [3].

Apoi profesorul, pe care-l privește această problemă, va vedea cîte și care sînt părțile vorbirii, deși nu prea există acord cu privire
18. la numărul lor. De fapt cei vechi, printre care Aristotel[4] și Theodectes[5], au deosebit numai verbul, numele și conjuncția[6], de bună seamă pentru că au judecat că în verb stă esențialul vorbirii, în nume — materia (întrucît primul exprimă ceea ce afirmăm, al doilea despre

[1] În ce privește confuzia *o*, *u*, Velius Longus o remarcă, fără a indica izvoarele folosite (*G. L. K.*, p. 49, 10); s-ar putea să fi fost vreo lucrare a lui Varro.

[2] Toate aceste forme par a fi dialectale sau vechi; pt. *Dejove Victore:* cf. *C. I. L.*, I, 638.

[3] 1, 7 și îndeosebi 1, 7, 9.

[4] Operele lui Aristotel, așa cum le avem astăzi, nu cuprind o afirmație atît de categorică; Dionis din Halicarnas (*De comp.*, 2) arată că Aristotel și Theodectes au transmis aceste trei părți de vorbire.

[5] *Theodectes din Phaselis* — orator celebru și poet tragic din sec. IV î.e.n. (cf. 2, 15, 10 și 3, 1).

[6] Q. o denumește *convinctio*.

ceea ce afirmăm) și că în conjuncții *(convinctiones)* se găsește legătura dintre ele. Știu că acestea din urmă sînt denumite de majoritate *coniunctiones*, dar această denumire îmi pare mai curînd traducerea exactă a grecescului
19. σύνδεσμος. Puțin cîte puțin numărul părților de vorbire a crescut datorită filosofilor, îndeosebi datorită stoicilor [1]. Mai întîi s-au adăugat conjuncțiilor, articolele, apoi prepozițiile; numelor li s-a adăugat *appellatio*, apoi pronumele și, după aceea, participiul, formă care ține de verb; verbelor înseși, adverbele. Limba noastră nu simte nevoie de articole, de aceea ele se găsesc cuprinse în alte părți de vorbire.
20. Dar la părțile de vorbire amintite mai sus trebuie adăugată interjecția. Totuși, unii autori de seamă au admis numai opt părți, de pildă Aristarh [2], și, în vremea noastră, Palaemon [3], care au integrat în nume *vocabulum* sau *appellatio*, ca pe o specie a lui.

---

[1] Stoicismul a luat naștere în Grecia antică în secolul al III-lea î.e.n. Învățătura stoicilor este eterogenă și contradictorie. Conține unele elemente pozitive, dar în ansamblu a reflectat perioada decăderii filosofiei. Istoria stoicismului cuprinde trei perioade: stoicismul vechi (reprezentant de seamă Chrisip), mijlociu și nou. În epoca imperiului roman, stoicismul (nou), care se ocupa îndeosebi de probleme de etică, e reprezentat de Seneca, Epictet (circa 50—138 e.n.) și Marc Aureliu (121—180 e.n.)

[2] *Aristarch din Samotrace* (215—143 î.e.n.) — discipolul și succesorul lui Aristofan din Bizanț, gramatic și el, apărător al teoriei analogiei, editor de texte și comentator competent. Numele său a devenit proverbial pentru a exprima ideea de critic de prim ordin.

[3] *Q. Remmius Palaemon* — vestit gramatic, autorul unei *Ars*, profesorul lui Q.

Aceia, însă, care fac distincție între nume și *vocabulum*, recunosc nouă părți de vorbire. De asemenea au fost autori care au separat și *vocabulum* de *appellatio* — considerînd *vocabulum* obiectul pe care-l cunoaștem prin văz și pipăit, de exemplu *casă*, *pat*, iar *appellatio*, ceea ce nu putem cunoaște fie prin unul, fie prin amîndouă aceste simțuri, ca de pildă, *vînt*, *cer*, *zeu*, *virtute*. Mai adăugăm *asseveratio*, de exemplu *eheu!* (vai!) și *tractio*, ca *fasciatim* (înmănunchiat) pe care eu nu le aprob[1].

21\. Dacă grecescul προσηγορία trebuie tradus prin *vocabulum* sau *appellatio* și dacă trebuie înglobat ori nu în nume, întrucît e un lucru de mică importanță, las libertate de opinie fiecărui profesor.

22\. Copiii să știe, în primul rînd, flexiunea numelor și a verbelor, căci altfel nu pot ajunge la înțelegerea problemelor ulterioare. Nu ar fi fost necesar să atrag atenția asupra acestui detaliu, dacă majoritatea profesorilor, dintr-o grabă izvorîtă din vanitate, nu ar începe cu chestiuni care trebuie tratate mai tîrziu și dacă, preferînd ca elevii să facă impresie în probleme mai de efect, nu i-ar face să întîrzie tocmai datorită acestei înaintări rapide.

23\. Dacă însă profesorul posedă cunoștințe suficiente și, lucru aproape la fel de rar, dorește să le transmită elevilor, nu trebuie să se mulțumească să arate că, în ce privește sub-

[1] *Vocabulum* ar fi deci substantivul concret, iar *appellatio* substantivul abstract, dar noțiunile nu sînt precise; *asseveratio* reprezintă exclamația, iar *tractio* — derivarea.

stantivul, există trei genuri și că se întîlnesc deseori substantive cu două sau chiar cu toate
24. trei genurile. De asemenea, nu-l voi socoti vrednic pe profesor pentru simplul fapt că va aminti substantivele numite ἐπίκοινα (epicene), care exprimă ambele genuri prin aceeași formă — sau substantivele care prin terminația feminină desemnează bărbați sau prin
25. cea neutră femei, ca de pildă *Murena* și *Glycerium*. Profesorul destoinic și subtil, așa cum îl văd eu, va cerceta originea numelor, de pildă, ce substantive au dat naștere, după aspectul corpului, poreclelor *Rufus*, *Longus* (în această categorie vor intra alte porecle mai puțin clare, de exemplu: *Sulla*, *Burrhus*, *Galba*, *Plautus*, *Pansa*, *Scaurus* și altele de felul acesta) [1]; de asemenea cele provenite după împrejurările nașterii (aici vor figura poreclele *Agrippa*, *Opiter*, *Cordus* și *Postumus*) [2]. Sau din întîmplări ivite după naștere, de unde provine *Vopiscus* [3]. Cît despre *Cotta*, *Scipio*, *Laenas*, *Seranus* [4], își au explicarea în cauze
26. diferite. Printre cauzele care au prilejuit

---

[1] *Rufus:* cu părul roșcat; *Longus:* lunganul; *Sulla:* coapsă delicată; *Burrhus:* roșu la față; *Galba:* de culoare verde spălăcită, *Plautus:* cu urechile pleoștite; *Pansa:* care are fluierele picioarelor încovoiate; *Scaurus:* șontorog.

[2] *Agrippa:* născut cu picioarele înainte; *Opiter:* copilul al cărui tată a murit înainte de bunic și bunicul îi ține loc de tată; *Cordus:* născut tîrziu (după mulți ani de la căsătorie); *Postumus:* născut după moartea tatălui.

[3] *Vopiscus:* născut viu, vorbind de un geamăn, cînd celălalt e mort.

[4] *Cotta:* față cu expresia aspră; *Scipio:* toiag; *Laenas:* derivat de la *laena:* manta; *Seranus:* semănătorul.

formarea de nume amintim popoare, locuri sau alte împrejurări.

La sclavi a început să dispară numele care se dădea după stăpîn, de exemplu: *Marcipor* şi *Publipor* [1].

Profesorul trebuie să cerceteze, de asemenea, dacă la greci nu cumva există un al şaselea caz, iar la noi un al şaptelea. Căci cînd zic: *hasta percussi* (străpunşi de lance), nu folosesc sensul ablativului, după cum nici al dativului dacă aş reda expresia pe greceşte.

27. Cît despre verbe, cine este atît de incult încît să nu cunoască diatezele, modurile, persoanele, numerele? Se învață aproape din şcoala primară şi sînt noțiuni elementare; pe unii îi vor încurca însă formele care nu urmează flexiunea regulată.

De asemenea, unele forme pot naşte îndoială dacă sînt participii sau nume, fiindcă îşi schimbă funcția după context; de exemplu
28. *tectum* şi *sapiens*. Unele forme sînt asemenea substantivelor, de exemplu *fraudator*, *nutritor* [2].

Apoi, în: „*Itur in antiquam silvam*“ [3] (se merge în pădurea bătrînă), nu există oare un fel propriu şi aparte de a conjuga? Căci, care este persoana întîi a acestei forme verbale? La fel, *fletur* (se plînge). Dezinența *tur* are altă valoare în:

Panditur interea domus omnipotentis Olympi [4]

---

[1] *Marcipor: Marci-puer*; *Publipor* pentru *Publi-puer*.
[2] *Fraudator, nutritor:* imperativ viitor, diateză pasivă.
[3] Verg., *Aen.*, 6, 179.
[4] Verg., *Aen.*, 10, 1.

(Între timp palatul atotputernicului Olimp se deschide)

decît în:

Totis
Usque adeo turbatur agris[1].
(Sînt tulburări pînă într-atîta de mari pe toate țarinile.)

Există chiar un fel de a treia valoare în *urbs habitatur* (orașul este locuit), după care se spune și *campus curritur* (se aleargă pe cîmpie), *mare navigatur* (se navighează pe
29. mare). *Pransus* (mîncat) și *potus* (băut) au alt înțeles decît cel indicat.

Să mai adaug că multe verbe nu se conjugă la toate formele? Că unele se schimbă chiar, cum e cazul lui *fero* la perfect, că altele se conjugă numai la persoana a treia, ca *licet* ori *piget*? Că unele primesc terminații la fel cu ale substantivelor folosite adverbial — căci după cum se spune *noctu* și *diu* se zice *dictu* și *factu*; cuvintele acestea din urmă sînt și ele, de fapt, forme participiale, însă nu la fel cu *dicto* și *facto*.

CAPITOLUL V

Despre calitățile și defectele stilului

1. După cum calitățile stilului sînt trei, corectitudinea, claritatea, frumusețea (căci calitatea esențială — proprietatea — cei mai mulți

[1] Verg., *Buc.*, 1, 11.

o includ în frumusețe), tot atîtea sînt defectele opuse acestor calități.

2. Profesorul va examina regulile vorbirii corecte, care alcătuiesc prima parte a gramaticii. Corectitudine se cere cuvintelor luate izolat, sau în conexiune. Aici folosesc termenul *verbum* în accepțiunea sa generală de „cuvînt"; căci *verbum* are două sensuri: unul general, de „cuvînt" prin care denumim elementele componente ale vorbirii — cum este de exemplu la Horatius în:

Verbaque provisam rem non invita sequentur [1]
(Iar cuvintele vor urma de la sine ideea la care ne-am gîndit),

al doilea, prin care denumim o anumită parte de vorbire, verbul, de exemplu: *lego*, *scribo* (citesc, scriu). Unii, pentru a evita această ambiguitate, au preferat să denumească elementele componente ale vorbirii *voces*, *locutiones* sau *dictiones*.

3. Considerate izolat, cuvintele sînt din fondul nostru sau străine, simple sau compuse,
proprii sau figurate, uzitate sau nou create.
Cuvîntul izolat este mai adesea susceptibil
de un defect decît de o calitate. De fapt, chiar
dacă am exprima ceva prin termenul adecvat,
ales ori sublim, nici una din aceste calități nu
se remarcă decît în complexul și în conexiunea
vorbirii; căci cuvintele plac cînd sînt bine
4. potrivite ideilor. Singura calitate care poate fi
observată în cuvîntul izolat este o sonoritate

[1] *A. P.*, 311.

frumoasă, numită εὐφωνία (eufonie); de aceea între două cuvinte care au același sens și aceeași valoare preferăm pe cel care sună mai frumos.

5. În primul rînd să evităm barbarismele și solecismele, căci sînt urîte. Însă, deoarece aceste defecte sînt uneori scuzate, datorită uzului, autorității sau vechimii lor, sau, în sfîrșit, pentru că se aseamănă cu unele calități (căci adeseori este greu să le separi de figurile de stil[1]) pentru ca un teren atît de alunecos să nu ne înșele, profesorul de gramatică trebuie să-și dea toată silința să sesizeze acea nuanță delicată și importantă despre care vom vorbi mai pe larg cînd vom trata despre figurile de stil[2].

6. Deocamdată, defectul întîlnit la cuvintele izolate să îl numim barbarism. Îmi obiectează, poate, cineva: „La aceasta se reduce promisiunea ta măreață?" ori: „Cine nu știe că unele barbarisme se fac scriind, altele vorbind? (Fiindcă ceea ce se scrie rău se și exprimă, în mod necesar, rău, dar ce pronunțăm greșit nu va fi neapărat și greșit scris.) Se știe doar că barbarismele făcute în scris constau într-o adăugire, suprimare, schimbare sau mutare în alt loc a literelor, iar barbarismele făcute în pronunțare constau în despărțire, împreunare,
7. durată și în felul cum le pronunțăm." Dar, deși sînt lucruri mărunte, copiii trebuie să le învețe, iar profesorilor de gramatică să le

[1] Cf. 1, 5, 40, unde se dezvoltă ideea.
[2] 9, 1, 2 și 3.

amintim îndatoririle. Dacă vreun profesor va fi cu adevărat incult și abia intrat în vestibulul acestei arte, acela se va mărgini la preceptele cunoscute din comentariile scurte ale altor profesori; cei mai învățați însă vor adăuga multe alte cunoștințe, de pildă, în primul rînd, că barbarismele vin pe mai multe căi.

8. Primul gen de barbarisme sînt cele provenite de la alte popoare; de pildă, dacă introducem în limba latină un cuvînt african ori spaniol; un astfel de exemplu este cuvîntul *cantus*, cum e denumit, de obicei, fierul care încercuiește roata; totuși Persius[1] îl folosește ca pe un termen acceptat. La fel, Catul a luat din regiunea Padului cuvîntul *ploxenum*[2]. De asemenea, în cuvîntarea lui Labienus (sau, poate, a lui Cornelius Gallus) împotriva lui Pollio, cuvîntul *casamo* a fost luat de la gali[3]. Cît despre *mastruca*, cuvînt de origine sardă, Cicero[4] l-a folosit intenționat, în bătaie de joc.

9. Al doilea fel de barbarisme decurge din starea sufletească a cuiva: se socotește că vorbește barbar cine se exprimă insolent, amenințător sau crud.

10. Al treilea fel, care oferă cele mai numeroase și cunoscute exemple, poate fi alcătuit de oricine, dacă, de exemplu, unui cuvînt i-ar adăuga

[1] 5, 71.
[2] 97, 6; *ploxenum* (cuvînt galic) — lada trăsurii.
[3] Nu știm ce înseamnă *casamo*.
[4] *Mastruca, mastruga* (cf. Plaut., *Poen.*, 5, 5, 34) — haină de piele, specifică sarzilor și germanilor. Cic., *Sc.*, 45, citat și de Isidor din Sevilla: *Or. p. Scauro*, 20 (45d).

ori suprima o literă sau o silabă, sau dacă ar pune-o în locul alteia sau dacă ar pune-o în alt loc decît unde trebuie.

11. Unii profesori însă, pentru a-și etala erudiția, caută astfel de exemple la poeți și învinuiesc în felul acesta autorii pe care îi explică. Dar copilul trebuie să știe că la scriitorii în versuri aceste abateri sînt îngăduite sau chiar lăudate; deci mai curînd vor trebui alese exemple dintre cele mai puțin răspîndite.

12. Astfel Tinga din Placentia făcea două barbarisme într-un singur cuvînt — dacă dăm crezare lui Hortensius care-l critică — zicînd *precula* în loc de *pergula*: unul prin înlocuire — căci folosea *c* în loc de *g*, celălalt prin schimbare de loc — deoarece pune pe *r* înaintea literei care îl precede. Dimpotrivă, Ennius cînd face de două ori aceeași greșeală, zicînd *Mettioeo Fufetioeo*, este apărat de dreptul pe care îl au poeții [1].

13. Dar și în proză s-a admis acum o oarecare înlocuire de litere. Căci Cicero zice „*exercitus Canopitarum*“ [2] pe cînd locuitorii orașului respectiv îl numesc *Canobus*; mulți scriitori au autorizat forma *Trasumennus* în loc de *Tarsumennus* — deși aici este vorba de o metateză. Sînt și alte exemple, de pildă,

[1] Ann., 126 Vahl.: genitivul ionic (homeric) în *oio*: *Mettioio Fufetioio* transpus în latină > *Mettioeo Fufetioeo*.

[2] Frg. K. 15 M., *Canobus* sau *Canopus*, în grec. Κάνωβος și Κάνωπος, oraș în Egiptul de jos (azi Abukir).

deşi e corect *adsentior*, Sisenna[1] a spus *adsentio* şi mulţi l-au imitat, urmînd, în acelaşi timp, analogia; chiar dacă prima formă este cea corectă, totuşi şi aceasta din urmă este
14. apărată de uzul curent. Cu toate acestea, un profesor doar bine pieptănat şi pomădat va socoti ori suprimare într-un caz, ori adăugire în celălalt.

Să mai spun că unele cuvinte compuse, dacă le-am considera izolat, sînt fără îndoială gre-
15. şite, dar în compunere sînt fără cusur? De exemplu *dua*, *tre* şi *pondo* sînt barbarisme de gen diferit; însă toţi au spus şi se spune şi în vremea noastră *duapondo* şi *trepondo*[2], iar Messala confirmă că este corect aşa.

16. Ar părea, poate, absurd să susţinem că se comite barbarism — greşeală ce survine la cuvîntul izolat — prin întrebuinţarea greşită a numărului sau genului, cum este cazul solecismului; totuşi *scala* (scară), *scopa* (aşchie) şi, dimpotrivă, *hordea* (orz), *mulsa* (vin amestecat cu miere) deşi nu cuprind schimbare, suprimare sau adăugire de litere, păcătuiesc prin faptul că singularul este luat drept plural şi pluralul drept singular; de asemenea cei care au spus *gladia* au greşit în privinţa genului[3].

[1] *L. Cornelius Sisenna* (119—67 î.e.n.) — autor al unei istorii a războaielor contemporane, în 12 cărţi, traducător al fabulelor mileziene ale lui Aristide, stilist şi gramatic amator de expresii curioase.

[2] *Duapondo*, *trepondo*, nume nedeclinabil: „care cîntăreşte două litre“, „care cîntăreşte trei litre“.

[3] Trebuie să se spună: *scalae*, *scopae* (au numai plural); în schimb: *hordeum* şi *mulsum* (numai singular) şi *gladius*.

17. Dar mă mulţumesc să remarc numai această problemă pentru a nu face impresia că şi eu amplific cu o nouă chestiune această artă şi aşa destul de complicată din vina unor profesori încăpăţînaţi.

Cere mai multă agerime de minte remarcarea greşelilor care se fac cînd vorbim, deoarece în scris nu pot fi prezentate exemple de felul acesta, în afară de cazul că se întîlnesc în versuri; de pildă, despărţirea diftongului în *Europai*, *Asiai*[1], ori greşeala contrară, pe care grecii o numesc συναίρεσις (sinereză) şi ἐπισυναλοιφή (contopire) iar noi *complexio* (contopire). Un exemplu de acest fel se află la P. Varro:

„*Tum te flagranti deiectum fulmine Phaeton*"[2].

18. Căci dacă exprimarea ar fi avut loc în proză, trebuia să pronunţe, în cuvîntul Phaeton, literele în silabe deosebite.

De asemenea se fac greşeli în privinţa duratei, fie că lungim o silabă scurtă, ca în:

„*Italiam fato profugus*"[3]

fie că scurtăm o silabă lungă, ca în

„*Unius ob noxam et furias*"[4].

Nu se prea întîlneşte astfel în afara poeziei; dar în poezie nici nu trebuie socotite defecte.

---

[1] În loc de *Europae*, *Asiae*.

[2] *Phaeton* e considerat de Varro ca fiind de două silabe, în loc de trei: *Pha-e-thon*.

[3] *Aen.*, 1, 2. Primul *i* din *Italiam* e pronunţat lung.

[4] *Ibid.*, 1, 41; este vorba de *i* din *unius* — scurtat.

19. Greşelile produse prin pronunţare nu le sesizează decît urechea; totuşi se poate pune întrebarea la noi dacă prin punerea ori suprimarea greşită a aspiraţiei nu se comite o greşeală de ortografie admiţînd că *h* este li-
20. teră, nu un semn. Într-adevăr, felul de a judeca litera *h* s-a schimbat de mai multe ori, după epoci. Cei vechi au folosit-o foarte rar, chiar înaintea vocalelor, căci ziceau *aedos* şi *ircos*[1]. După aceea, timp îndelungat, s-a evitat aspirarea consoanelor, ca, de exemplu, în cuvintele: *Gracci* şi *triumpi*[2]. A izbucnit apoi, pentru puţin timp, o întrebuinţare a ei exagerată, încît pînă azi rămîn pe unele inscripţii *choronae*, *chenturiones*, *praechones*[3]; la acest fapt se referă cunoscuta epigramă a lui Catul[4].
21. Aşa se explică menţinerea pînă azi a unor forme ca *vehementer*, *comprehendere* şi *mihi*[5]. La scriitorii antici, îndeosebi la tragici, găsim, în
22. textele vechi, chiar *mehe* în loc de *me*. Este şi mai dificilă semnalarea greşelilor de intonaţii — *tenores* (pe care cei vechi le numeau *tonores* — fără îndoială după cuvîntul τόνοι luat de la greci) ori — *accentus*, numit de greci
23. προσῳδία; de pildă cînd accentul ascuţit ori grav e pus în locul celuilalt, ca în cuvîntul *Camillus*, cînd este pronunţată ascuţit prima

---

[1] În loc de *haedos*, *hircos*.

[2] În loc de *Gracchi* şi *triumphi*.

[3] Pentru *coronae*, *centuriones*, *praecones*.

[4] 81: „*Chommoda dicebat, si quando commoda vellet, Dicere et hinsidias Arrius insidias...*" (Arrius zicea *chommoda* cînd voia să spună *commoda* şi *hinsidias* în loc de *insidias*...)

[5] Pentru *vementer*, *comprendere*, *mi*.

silabă; ori un accent grav în loc de circumflex, ca în *Cethegus* ca şi cum prima ar fi ascuţită (căci în felul acesta silaba din mijloc îşi schimbă cantitatea); sau cînd se pune accent circumflex în loc de grav, ca pe silaba a doua a cuvîntului *Appi*, dublă greşeală, deoarece fac din două silabe una singură pe care apoi o pronunţă
24. cu accent circumflex. Dar această greşeală se întîmplă mai ales la numele greceşti, ca spre exemplu, *Atreus*, pe care, cînd eram tînăr, bătrîni foarte învăţaţi obişnuiau să îl pronunţe cu prima silabă ascuţită, astfel încît a doua
25. era, în mod necesar, gravă; la fel *Terei* şi *Nerei*. Ştiu că şi acum anumiţi eruditi şi chiar unii profesori de gramatică recomandă şi vorbesc în aşa fel că, pentru a deosebi unele cuvinte, accentuează ascuţit ultima silabă, ca în versurile cunoscute:

Piscosos scopulos...[1]

„... *quae circum litora, circum*

(care, în jurul ţărmurilor, în jurul stîncilor ascuţite)[1]

26. ca nu cumva, dacă ar accentua grav această silabă, să se pară că este vorba de *circus* (circ), nu de *circuitus* (circuit). De asemenea, cînd *quale* este interogativ, silaba finală primeşte accent grav; cînd este comparativ, îi pun accent ascuţit; totuşi, în general, ei revendică această regulă numai pentru adverbe şi pronume; la celelalte părţi ei urmează vechea lege.
27. Mie mi se pare că regula este schimbată de faptul că în aceste pasaje cuvintele formează

[1] Verg., *Aen.*, 4, 254—255.

un grup. Căci cînd spun *circum litora*, parcă enunț un singur cuvînt, deoarece despărțirea dintre cuvinte nu se mai simte; în felul acesta, ca și cînd ar fi un singur cuvînt, există o singură silabă ascuțită. Același lucru se întîmplă în cunoscutul:

„*Trojae qui primus ab oris*“
(Care primul de pe țărmurile Troiei) [1]

28. Se întîmplă ca și necesitatea metrului să schimbe accentul: „*Pecudes pictaeque volucres*“
(Turme și păsări pestrițe) [2]
căci voi citi cuvîntul *volucres* cu silaba din mijloc ascuțită, deoarece, deși este scurtă din natură, totuși este lungă prin poziție, ca să nu formeze un iamb, pe care versul eroic [3] nu
29. îl acceptă. Însă aceste cuvinte, luate separat, nu se vor îndepărta de la principiu — sau, dacă deprinderea va învinge, va fi desființată vechea lege a vorbirii.

Observarea acestei legi este mai dificilă la greci, fiindcă la ei există mai multe feluri de vorbire, pe care le numesc διαλέκτοι (dialecte), și ceea ce este greșit într-unul este corect,
30. uneori, în altul. La noi, însă, regula accentuării este foarte simplă. În orice cuvînt, înlăuntrul unui număr de trei silabe, fie că acestea sînt singurele din care e alcătuit cuvîntul, fie că sînt ultimele, există o silabă ascuțită și anume: ori aceea care precede ultima, ori a treia de la urmă. Mai departe: dacă mijlocia din cele trei silabe de care vorbesc este lungă, ea va avea

[1] Verg., *Aen.*, 1, 1; *Qui* face grup cu *primus*, iar *ab* cu *oris*.
[2] Verg., *Georg.*, 3, 243; *Aen.*, 4, 525.
[3] *Versul eroic* — hexametrul, versul specific epopeii.

sau accent ascuțit, sau circumflex; dacă însă este scurtă, va avea întotdeauna un accent grav, și, în acest caz, se va accentua ascuțit silaba de dinaintea ei, adică a treia de la urmă.

31. În fiecare cuvînt, deci, există neapărat o silabă ascuțită, dar niciodată nu mai mult decît una singură și niciodată ultima; de aceea în cuvintele bisilabice prima este accentuată. În afară de aceasta, niciodată nu va exista în aceeași silabă accent circumflex și ascuțit; astfel nici unul din ele nu se va găsi în finala unui cuvînt latinesc de mai multe silabe. Cît despre cuvintele de o singură silabă, ele vor fi ascuțite ori circumflexe, pentru ca să nu existe nici un cuvînt fără accent ascuțit [1].

32. Există și greșeli de pronunțare, care nu pot fi arătate în scris — provenite dintr-un defect al gurii ori al limbii; grecii, mai fericiți în creare de cuvinte, le numesc ἰωτακισμοί (iotacisme), μυτακισμοί (mytacisme), λαβδακισμοί (labdacisme), ἰσχνότηται (slăbiri) și πλατειασμοί (lărgiri), după cum zic și κοιλοστομία (gură largă, glas de butoi) cînd vocea pare să iasă din fun-

33. dul gurii. Există, de asemenea, unele sunete speciale, imposibil de redat, prin care identificăm, uneori, anumite neamuri străine.

Îndepărtînd, deci, toate greșelile amintite mai sus, se va obține ceea ce se numește ὀρθοέπεια (ortoepie —pronunțare corectă) adică pronunțare exactă și plăcută a cuvintelor — căci astfel trebuie înțeles cuvîntul „corect".

---

1 Fiindcă circumflexul cuprinde un accent ascuțit.

34. Toate celelalte defecte se referă la grupări de cuvinte; printre ele este solecismul, cu toate că și în privința lui s-au ivit discuții; căci chiar aceia care recunosc că solecismul se produce în complexul frazei, fiindcă, totuși, poate fi îndreptat prin corectarea unui singur cuvînt, susțin că el rezidă într-un cuvînt, nu într-o
35. grupare de cuvinte; astfel *amarae corticis* ori *medio cortice* fac solecism prin gen; eu nu critic pe nici una din ele, deoarece Vergiliu este autorul amîndurora[1]; dar să ne închipuim că una din expresii, oricare, nu este corectă; schimbarea unuia din cele două cuvinte în care este greșeală va reda exprimarea corectă, încît vom avea ori *amari corticis* ori *media cortice.* Este o șicană evidentă, căci nici unul din cele două adjective, luat izolat, nu este greșit, ci fiecare păcătuiește cînd este luat împreună cu alt cuvînt, deci în grupare de cuvinte.
36. Cere mai multă erudiție chestiunea următoare: poate exista oare solecism și în cuvîntul întrebuințat singur? De pildă, dacă cineva, chemînd la sine o singură persoană, ar zice *venite* (veniți), sau dacă, trimițînd de la sine mai multe, s-ar exprima astfel: *abi* (du-te) sau *discede* (pleacă)? De asemenea, cînd răspunsul nu e în acord cu întrebarea; de pildă dacă întrebării *quem video*? (pe cine văd?) i s-ar răspunde *ego* (eu), este și acesta un solecism?

În gest chiar, socot unii, este același defect cînd gura spune ceva, dar cu capul sau cu mîna arăți altceva.

[1] *B c.*, 6, 62; *Georg.*, 2, 74.

37. Nu mă raliez cu totul la această părere, dar
nici nu o resping complet. Recunosc că sole-
cismul poate fi alcătuit dintr-un singur cuvînt,
dar numai cînd acest cuvînt se referă la ceva
cu valoare de cuvînt, aşa încît solecismul
rezidă, şi în acest caz, în conexiunea elemen-
telor prin care ne exprimăm ideile şi ne mani-
38. festăm voinţa. În concluzie, pentru a evita
orice vorbărie: solecismul constă, uneori, în-
tr-un singur cuvînt, însă niciodată într-un
cuvînt folosit singur.
Nu s-a ajuns la o deplină înţelegere asupra
numărului şi speciilor de solecism. Cei care i-au
atribuit numărul cel mai mare susţin că există
patru specii de solecisme, aceleaşi ca la bar-
barisme şi anume: prin adăugire, de exemplu:
39. *Nam enim, de susum, in Alexandriam*[1];
prin suprimare, ca în *ambulo viam, Aegypto
venio, ne hoc fecit*[2]; prin inversiunea cuvintelor,
schimbîndu-se ordinea, ca în: *quoque ego,
enim hoc voluit, autem non habuit*[3].
Putem ezita dacă *igitur*, pus la începutul
propoziţiei, constituie un solecism de acest
gen; căci constat că autori foarte mari au avut
păreri diferite, întrucît unii l-au pus în mod
40. foarte frecvent, alţii niciodată. Unii scot din
rîndul solecismelor aceste trei specii de defecte
şi greşeala prin adăugire o numesc πλεονασμός

[1] *Nam enim* — ambele conj. cauzal-explicative; *in Alexandriam* trebuie construit fără prepoziţie.

[2] Pentru *ambulo in via; de Aegypto venio; ne hoc quidem fecit.*

[3] Trebuie spus: *ego quoque, hoc enim voluit, non autem habuit.*

(pleonasm), cea prin suprimare ἔλλειψις (elipsă), pe cea prin inversiune ἀναστροφή (anastrofă); căci, zic ei, dacă ultima este o specie de solecism, se poate spune același lucru și despre ὑπερβατόν (hiperbaton).

41. Fără îndoială, are loc o substituire cînd se pune un cuvînt în locul altuia. Această greșeală poate fi întîlnită la toate părțile de vorbire, dar îndeosebi la verb, fiindcă el suferă cele mai numeroase modificări. Astfel, la verb se produc solecisme de diateze, timpuri, persoane și moduri. Unii gramatici numesc modurile stări ori calități. Ele pot fi șase la număr sau, după cum vor alții, opt. Și vor fi tot atîtea forme de solecisme cîte aspecte considerăm în
42. fiecare din cuvintele de mai sus. În afară de acestea, să adăugăm numărul, la noi singular și plural, la greci și δυϊκόν (dual). Unii totuși ne-au atribuit și nouă dualul în *scripsere*, *legere*; această formă a fost făurită însă pentru înlăturarea asperității, așa cum cei vechi ziceau în loc de „male mereris", *male merere* [1]. Prin urmare ceea ce ei numesc „dual" nu se folosește decît în acest sens, pe cînd la greci se găsește în aproape întregul sistem al verbului și al numelui, deși întrebuințarea lui, și la greci,
43. este foarte rară. La nici unul însă din scriitorii noștri nu se găsesc astfel de forme ca dual, ba dimpotrivă *devenere locos* [2] și *conticuere omnes* [3] ori *consedere duces* [4] ne pot arăta

---

[1] Ind. prez. 2 sg. *mereor*, *-eri*, *-itus sum*.
[2] Verg., *Aen.*, I, 365.
[3] Verg., *Aen.*, 2, 1.
[4] Ov., *Met.*, 13, 1.

limpede că nici una din aceste forme nu se referă la două persoane. La fel *dixere*, cu toate că Antonius Rufus invocă acest exemplu pentru a dovedi contrariul, crainicul îl poate
44. pronunța referindu-se la mai mulți avocați[1]. De altfel, oare Titus Livius, cam pe la începutul primei cărți, nu spune *tenuere arcem Sabini* (sabinii erau stăpîni pe fortăreață) — și, puțin mai încolo, *in adversum Romani subiere*[2] (romanii au ajuns în nenorocire)? Dar după cine să mă orientez mai degrabă decît după M. Tullius? El a spus în *Orator*[3]: „nu critic forma *scripsere*; simt însă că *scripserunt* este conform regulilor".

45. În vocabule și nume se comit, de asemenea, solecisme de gen, număr și, ceea ce le este propriu, de caz, prin înlocuirea unui caz cu altul. Pot fi considerate solecisme de același gen cele survenite la comparative și superlative, precum și folosirea numelui patronimic
46. în locul posesivului sau invers. Cît despre greșeala ce se face în exprimarea cantității, ca în *magnum peculiolum* (turmișoară mare), vor fi mulți care s-o socoată solecism fiindcă în locul numelui întreg se pune diminutivul. Eu stau la îndoială dacă să nu o numesc mai curînd folosire improprie, căci este o eroare de sens; ori defectul solecismului nu constă
47. în sens, ci în conexiunea cuvintelor. La parti-

---

[1] Cînd vrea să arate că avocații au terminat de vorbit.
[2] 1, 12.
[3] 47, 157.

cipiu sînt greşeli de gen şi caz, ca la nume, de timp, ca la verb, de număr, ca la amîndouă.

Şi pronumele are gen, număr şi cazuri, toate susceptibile de acelaşi gen de greşeli.

48. Se comit solecisme — şi chiar foarte multe — prin felul cum întrebuinţăm părţile de vorbire. Dar simpla enunţare a faptului nu este suficientă, ca nu cumva elevul să creadă că este o greşeală punerea unei părţi de vorbire în locul alteia, ca, de exemplu, punerea unui verb unde ar trebui un substan-
49. tiv, sau a unui adverb unde ar trebui un pronume şi altele asemenea. Există unele părţi de vorbire zise înrudite, adică din acelaşi gen; cel care va folosi altă specie decît cea potrivită va comite o greşeală la fel de mare
50. ca şi cînd ar schimba însuşi genul părţii de vorbire. De pildă *an* şi *aut* sînt conjuncţii; totuşi ar întreba greşit: *hic aut ille sit?* La fel, *ne* şi *non* sînt adverbe; totuşi cine ar zice *non feceris*, în loc de *ne feceris* ar comite o greşeală analogă, fiindcă *non* este adverb de negare, al doilea de interdicţie. Mai mult decît atît: *intro* şi *intus* sînt adverbe de loc; totuşi expresiile *eo intus* sau *intro sum* sînt solecisme [1]. Aceleaşi greşeli se pot produce la diferite pronume, interjecţii, prepoziţii.
51. De fapt solecismul este aşezarea nepotrivită a cuvintelor care urmează cu acelea care preced, în interiorul aceleiaşi fraze.

---

[1] Adv. *intus* arată starea pe loc; *intro* se foloseşte după verbe de mişcare; de aceea e greşit: *eo* (merg) *intus* (înăuntru); de asemenea *sum* (sînt) *intro* (înăuntru); trebuie *eo intro*, *sum intus*.

52. Totuși unele construcții, deși au aparență de solecism, nu pot fi socotite greșite; de exemplu *tragoedia Thyestes*, *ludi Floralia ac Megalensia:* cu toate că astfel de legături s-au schimbat cu vremea, niciodată cei vechi nu au spus altfel. Le vom numi, prin urmare, *schemata* (figuri de stil); acestea sînt mai frecvente la poeți, e adevărat, dar sînt permise
53. și oratorilor. Este fapt cunoscut, însă, că figurile de stil au, în general, o justificare, după cum voi arăta la locul potrivit[1], cum am făgăduit puțin mai înainte[2]. Însă ceea ce denumim *figură de stil* dacă e făcută fără a fi bine gîndită, va alcătui greșeala numită
54. solecism. Fac parte din aceeași specie, dar nu sînt figuri, numele cu terminație feminină pe care le poartă bărbații și numele cu terminație neutră pe care le poartă femeile — amintite mai sus[3].

Atît despre solecism; căci nu am întreprins alcătuirea unui tratat de gramatică; cum însă în cursul ideilor gramatica mi-a ieșit în cale, n-am vrut să trec peste ea fără a-i da cinstea cuvenită.

55. În continuare, pentru a-mi urma planul propus[4], cuvintele sînt fie latine, fie străine. Cele străine, la rîndul lor, ne-au venit aproape de la toate popoarele — așa cum ne-au venit
56. mulți oameni și numeroase instituții. Nu

---

[1] Vezi cartea 9.
[2] 1, 5, 5.
[3] Cf. 1, 4, 24.
[4] 1, 5, 3.

vorbesc despre etrusci și sabini, nici chiar despre prenestini (cu toate că Lucilius critică pe Vettius că vorbea ca ei, după cum Pollio critică la Livius patavinitatea[1]), căci consider
57. roman tot ce este italic. Foarte multe cuvinte galice s-au impus; de exemplu *raeda* și *petorritum;* dintre acestea pe primul îl folosește Cicero[2], pe cel de-al doilea Horațiu[3]. Cît despre *mappa*[4], cuvînt folosit și în jocurile de circ, punii și-l revendică; și, după cît am auzit, *gurdi*, termen folosit de popor pentru a denumi pe proști, își are originea în Spania.
58. Dar această împărțire făcută de mine[5] are în vedere în special limba greacă, fiindcă de aici s-a format cea romană, în cea mai mare parte și, de asemenea, fiindcă folosim cuvinte curat grecești, cînd ne lipsesc ale noastre, așa cum și grecii împrumută uneori de la noi. De aci se naște cunoscuta chestiune dacă e potrivit ca aceste cuvinte străine să fie declinate în același chip ca ale noastre.
59. De cumva dai peste un gramatic îndrăgostit de antici, îți va spune că nu trebuie schimbat nimic din sistemul latin, fiindcă, deși la noi există cazul ablativ, pe care grecii nu îl au,

---

[1] T. Livius era din Patavium (Padova).

[2] *Mil.*, 10, 28; *raeda-ae* — car de lux cu patru roate, de origine galică.

[3] *Sat.*, 1, 6, 104; *Ep.*, 2, 1, 192; *petorritum -i* — car cu patru roate.

[4] *Mappa -ae* — basmaua ce se arunca la circ ca semn că spectacolul începe.

[5] Autorul se referă la împărțirea cuvintelor în latine și străine, făcută la 1, 5, 3.

ar fi nepotrivit ca din cauza unui singur caz
60. latin să folosim cinci cazuri grecești. Ba chiar este în stare să laude zelul acelora care încercau să declare limba latină mai puternică și susțineau că ea nu are nevoie de împrumuturi străine. De aceea au pronunțat *Castorem* lungind silaba din mijloc, fiindcă așa se face în toate cuvintele noastre al căror nominativ se termină în aceleași litere ca și cuvîntul *Castor*; de asemenea au susținut să se zică *Palaemo*, *Telamo* și *Plato* (pe cel din urmă și Cicero îl numește astfel), fiindcă nu găseau un nume latin care să se termine în literele *on*.
61. La fel nu permiteau — nici măcar accidental — ca substantivele masculine grecești să se termine la cazul nominativ în literele *as*. Iată de ce citim și la Caelius: *Pelia Cincinnatus* și la Messala: *bene fecit Euthia* și la Cicero: *Hermagora*[1]; să nu ne mirăm deci că cei mai mulți antici au spus *Aenea* și, la fel, *Anchisa*.
62. Căci, dacă s-ar fi pronunțat cum se zice *Maecenas*, *Suffenas*, *Asprenas*, ele s-ar fi terminat la cazul genitiv nu în litera *e*, ci în silaba *tis*. De aceea au pus un accent ascuțit pe silaba din mijloc în *Olympus* și *tyrannus*[2], fiindcă limba noastră nu îngăduie ca prima silabă scurtă să ia accent ascuțit în caz că e urmată
63. de două lungi. Tot așa s-a făcut genitivul *Ulixi* și *Achilli* și foarte multe altele. Acum, gramaticii mai apropiați de vremea noastră au stabilit că e mai potrivit să dea cuvintelor

[1] *Inv.*, 1, 6, 9.
[2] Cuvintele grecești corespunzătoare au accentul pe silaba antepenultimă.

grecești terminațiile declinării grecești, ceea ce, totuși, nu se poate face totdeauna. În ce mă privește, prefer să urmez declinarea latină, atît cît îngăduie bunul gust. De bună seamă nu o să zic *Calypsonem* ca *Junonem*, deși
64. C. Caesar, urmînd pe antici, folosește acest fel de a declina; uzul a învins însă autoritatea lui. Pentru celelalte cuvinte, care vor putea fi declinate în ambele chipuri fără să supere, cine va prefera să urmeze forma grecească nu va vorbi de bună seamă latinește, dar nici nu trebuie să fie criticat.
65. Cuvinte simple [1] sînt acelea care rămîn în prima lor formă, adică originală. Compusele pot fi precedate de o prepoziție, ca *innocens* [2], sau chiar de două, cu condiția să nu fie contrare, cum este de pildă *imperterritus*. Cîteodată pot fi două prepoziții la rînd, de exemplu: *incompositus*, *reconditus* ori *subabsurdum* — folosit
66. de Cicero [3]; sau pot proveni, așa-zicînd, din două corpuri, ca *maleficus*. Căci eu nu înclin deloc să admit în limba noastră compuneri din trei cuvinte, deși Cicero zice că cuvîntul *capsis* este compus din *cape* și *vis* [4] și se găsesc oameni care să susțină că *Lupercalia* [5] e format la fel

---

[1] Pentru această nouă împărțire vezi 1, 5, 3 și 55.

[2] Termenul *prepoziție* trebuie înțeles în sensul etimologic: „punere în fața unui cuvînt".

[3] *De or.*, 2, 67, 274; *Att.*, 16, 3, 4.

[4] *Or.*, 45, 154.

[5] *Lupercalia*, sărbătoarea renașterii naturii, a fecundității, în onoarea zeului Faunus, numit și Lupercus, căruia i se jertfeau oi și țapi. (Ov., *Fast.*, 2, 268 și urm.) Etimologia combătută de Q. o găsim la Servius în comentariul *Eneidei*, 8, 343.

din trei părţi de vorbire şi anume: *luere per*
67. *caprum*. Cît despre *Solitaurilia*, acum sîntem de acord că provine de la *Suovetaurilia* şi, fără îndoială, cu aceste animale[1] se săvîrşeşte sacrificiul care este cunoscut şi la Homer[2]. Dar aceşti termeni provin nu atît din îmbinarea a trei cuvinte, cît din fragmente luate din trei cuvinte. Pe de altă parte, se pare că Pacuvius a format cuvinte noi chiar dintr-o prepoziţie şi două substantive, dar acestea par greoaie:

„*Nerei repandirostrum, incurvicervicum pecus*“ [3].

68. Compunerea poate fi din două cuvinte latineşti întregi ca *superfui*, *subterfugi* (deşi se ridică chestiunea dacă sînt compuse cuvintele formate din două cuvinte întregi), ori dintr-un cuvînt întreg şi unul modificat, ca *malevolus* (răuvoitor), sau dintr-unul modificat şi unul întreg, ca *noctivagus* (care rătăceşte noaptea); ori din două cuvinte modificate ca *pedisequus* (sclav care îşi însoţeşte stăpînul pe jos); sau dintr-un cuvînt al nostru şi unul străin, ca *biclinium* (pat pe care stau două persoane la masă); sau invers, ca *epitogium* (bluză peste care se punea toga), ori *Anticato*; sau, uneori, din două străine, ca *epiraedium* (trăsură), căci, deşi prepoziţia *epi*

---

1 *Sus* — porc; *ovis* — oaie; *taurus* — taur.

2 *Od.*, 11, 131; 23, 278.

3 V. 408 Ribb. *Incurvicervicum* traduce pe κυρταύχην; pentru aprecierea termenului vezi 1, 5, 70.

este grecească, iar *raeda* este cuvînt galic (şi nici grecul, nici galul nu folosesc acest compus), romanii au făcut din două cuvinte străine unul de-al lor.

69. Adeseori, însă, această unire modifică chiar prepoziţiile; de aci provin *abstulit*, *aufugit*, *amisit*, deşi este vorba de aceeaşi prepoziţie *ab*; la fel, în *coit*, unde prepoziţia este *con*; tot aşa *ignavi*, *erepublica* şi altele de felul acesta.
70. Dar, în general, acest procedeu e mai potrivit pentru greci. La noi reuşeşte mai puţin; şi cred că el se datoreşte nu firii limbii, ci faptului că ne place ce e străin. Iată de ce în timp ce admirăm compusul κυρταύχην (spinare gheboasă), la *incurvicervicus* abia ne ţinem rîsul.

71. Cuvintele se numesc *proprii* cînd exprimă sensul pentru care au fost create dintru început; *figurate* cînd în locul în care sînt folosite au un sens diferit de sensul originar.

Cuvintele uzuale sînt cele folosite mai fără primejdie; pe cele noi le creăm nu fără oarecare pericol; căci, dacă au fost acceptate, ele aduc un mărunt merit vorbirii; respinse,
72. dau loc chiar la ironii. Totuşi trebuie să îndrăznim, căci, după cum spune Cicero[1], chiar cuvintele care la început au părut aspre se înmlădiază prin uz. Însă ὀνοματοποιά (onomatopeea) ne este foarte puţin îngăduită; într-adevăr, cine ar suporta, dacă am îndrăzni să plăsmuim ceva asemănător acestor cuvinte,

[1] *N. D.* 1, 34, 95.

lăudate pe bună dreptate: λίγξε βιός[1] (a zbîrnîit arcul) și σίζεν ὀφθαλμός[2] (s-a fixat privirea). Nu am avea curajul să zicem nici *balare* (a behăi) ori *hinnire* (a necheza), dacă ele nu s-ar sprijini pe autoritatea vechimii lor.

CAPITOLUL VI

Despre cuvintele proprii și metaforice, uzuale și noi; despre cele patru elemente principale din care constă vorbirea

1. Atît cel care vorbește, cît și cel care scrie trebuie să respecte anumite reguli. Limbajul este bazat pe principiu, pe vechime, pe autoritate și pe uz. Principiul este oferit îndeosebi de analogie și cîteodată și de etimologie. Vechimea dînd oarecare maiestate și, aș zice, un nimb religios, ne face să prețuim cuvintele vechi.

2. Autoritatea se ia de la oratori sau de la istorici, căci pe poeți îi scuză necesitatea metrică, exceptînd cazul cînd, nefiind împiedicați de nimic în alegerea între două expresii, ei preferă cea mai armonioasă; de pildă *imo de stirpe recisum*[3]; *aëriae quo congessere palumbes*[4]; *silice in nuda*[5] și altele asemănătoare.

[1] Hom., *Il*, 4; Hom., *Il.*, 4, 125.
[2] Hom., *Od.*, 9, 394.
[3] Verg., *Aen.*, 12, 208.
[4] Verg., *Buc.*, 3, 69.
[5] Verg., *Buc.*, 1, 15.

În astfel de cazuri, judecata acestor maeștri ai stilului ține loc de principiu și chiar și greșeala poate fi socotită o cinste pentru cei care
3. merg pe urmele marilor conducători. Uzul însă este cel mai sigur profesor al vorbirii și trebuie să îl folosim ca pe o monedă unanim recunoscută.

Toate acestea cer însă un discernămînt subtil, îndeosebi analogia — termen pe care cei ce l-au tradus de curînd din grecește l-au
4. numit *proportio*. Analogia constă în faptul că raportează cazul îndoielnic la unul asemănător care nu ridică discuții și că dovedește ceea ce e incert prin ceea ce este cert. Analogia procedează pe două căi: prin compararea cuvintelor similare, mai ales în ultimele silabe (de aceea cuvintele monosilabe sînt excluse de la acest procedeu) și prin examinarea
5. diminutivelor. Compararea, la substantive, descoperă genul sau declinarea. Genul, cînd se pune, de exemplu, întrebarea dacă *funis* (funie) este masculin ori feminin; în acest caz ne poate servi similarul *panis* (pîine). Declinarea, cînd, de pildă, ezităm dacă trebuie spus *hac domu* ori *hac domo; domuum* ori *domorum*; comparăm pe *domus* cu *anus*, *manus*
6. care sînt asemănătoare. Diminutivul descoperă numai genul; astfel, pentru a nu mă îndepărta de același exemplu, faptul că *funis* este masculin ni-l arată *funiculus*.

7. Metoda comparației se poate folosi și la verbe. Dacă cineva, de exemplu, imitînd pe antici, pronunță *fervere* cu silaba mijlocie scurtă, e criticat că vorbește greșit, deoarece

toate verbele care la modul indicativ sînt terminate în *eo*, iar la infinitiv au păstrat
8. litera *e* în silaba din mijloc, o au întotdeauna lungă: *prandeo*, *pendeo*, *spondeo* : *prandere*, *pendere*, *spondere*. Dimpotrivă, cele care au la indicativ numai *o*, în caz că fac infinitivul cu aceeași literă *e*, o au scurtă: *lego*, *dico*, *curro* : *legere*, *dicere*, *currere*; totuși la Lucilius găsim: *„Fervit aqua et fervet; fervit nunc, fervet ad annum“* [1].
9. Fie-mi însă îngăduit să spun, cu toată considerația pentru un om atît de erudit, că dacă el socotește pe *fervit* asemănător lui *currit* și *legit*, trebuie să zică *fervo* așa cum zice *curro* și *lego*, ceea ce nu s-a auzit. Dar această comparare nu este exactă; căci *fervit* seamănă cu *servit* și, după o astfel de analogie, trebuie să se spună *fervire* ca *servire*.
10. Uneori chiar și prima formă a indicativului poate fi dedusă din formele oblice; în acest sens îmi amintesc că am convins pe aceia care mă criticau pentru că am folosit forma *pepigi*: ei, deși recunoșteau că autori chiar foarte mari au folosit-o, susțineau că regula nu o permite, fiindcă indicativul *paciscor*, fiind formă pasivă, trebuia să facă la perfect *pac-*
11. *tus sum*. Eu, în afară de autoritatea oratorilor și a istoricilor, apăram această formă prin analogie. Căci, de vreme ce în *Legea celor XII Table* citim *ni ita pagunt* [2] — formă similară lui

---

[1] 9, v. 357 Marx. („Fierbe apa și va fierbe; fierbe acum și va fierbe pînă la anul“); Lucilius consideră deci verbul de conjugarea a 3-a.

[2] *Tab.*, 1, 7 Bruns.

cadunt — reieşea de aci indicativul *pago*, ca şi *cado*, chiar dacă a încetat de a mai trăi din cauza vechimii; de aceea nu ezitam să zic *pepigi* ca *cecidi*.

12. Să reţinem însă că principiul analogiei nu poate fi invocat pentru toate cazurile, deoarece de foarte multe ori este în contradicţie cu sine însuşi. Este adevărat că anumiţi erudiţi încearcă să apere unele cazuri. De exemplu, cînd li se arată că *lepus* şi *lupus* sînt asemănătoare la nominativ, dar se deosebesc mult în cazuri şi numere, ei răspund că nu sînt asemănătoare, deoarece *lepus* este epicen, iar *lupus* este masculin, deşi Varro în cartea în care povesteşte începuturile Romei zice *lupus femina*, urmînd exemplul lui Ennius[1] şi al
13. lui Fabius Pictor. Aceiaşi erudiţi însă, cînd sînt întrebaţi pentru ce *aper* face *apri*, iar *pater* — *patris*, răspund că sensul primului este independent şi al celui de al doilea e corelativ[2]; în plus, fiindcă amîndouă cuvintele provin din greceşte, ei recurg la explicarea că πατρός
14. dă *patris* iar κάρπου *apri*. Totuşi, cum vor explica faptul că substantivele feminine, cu nominativul singular în *us*, nu fac niciodată genitivul în silaba *ris*, totuşi *Venus* face *Veneris?* De asemenea, cuvintele terminate în *es*, deşi au forme diferite de genitiv, niciodată nu se termină în silaba *ris* de mai sus, şi, cu toate acestea, *Ceres* ne sileşte să spunem

[1] Enn. *Ann.* 68 şi 70.

[2] „Tată“ e corelativ cu „fiu“, adică „tată“ presupune „fiu“ şi invers.

15. *Cereris.* Ce să mai spun despre atîtea cuvinte
care, deși au aceeași terminație la prima formă,
primesc flexiuni diferite? De exemplu *Alba*
dă *Albanus* și *Albensis*, *volo* face *volui* și *volavi*.
De fapt analogia însăși recunoaște că verbele
terminate la prima persoană în *o* formează în
chip variat perfectul, de vreme ce *cado* face *ce-
cidi*, *spondeo* — *spopondi*, *pingo* — *pinxi*, *lego* —
16. *legi*, *pono* — *posui*, *frango* — *fregi*, *laudo* — *lau-
davi*. Într-adevăr, cînd oamenii au fost creați,
analogia nu a căzut din cer să dea formă vor-
birii, ci ea a fost descoperită după ce oamenii
au început să vorbească și după ce s-a observat
în limbă în ce fel se termină cuvintele. Așadar
ea nu se sprijină pe reguli, ci pe exemple;
și nu este o regulă a vorbirii, ci un rezultat al
observării ei; astfel încît însăși analogia își
17. are originea în uz. Totuși unii adepți încă-
pățînați se mențin într-o respectare supără-
toare a analogiei încît preferă să spună *auda-
citer* decît *audacter*, deși toți oratorii folosesc
forma a doua, ori *emicavit*, nu *emicuit*, și *conire*,
nu *coire*. Să le permitem să zică și *audivisse*,
scivisse, *tribunale* și *faciliter*; ba chiar *frugalis*,
nu *frugi*; căci, altfel, cum s-ar explica *frugalitas*?
18. N-au decît să arate că *centum milia nummum*
și *fidem deum* sînt duble solecisme, fiindcă
schimbă și cazul și numărul. Într-adevăr,
noi nu ne-am dat seama și ne-am conformat
uzului și frumosului, ca în foarte multe cazuri
pe care M. Tullius în *Orator*[1] le analizează
19. — ca întotdeauna — în chip magistral. Dar

[1] 46, 155.

chiar Augustus, în scrisorile adresate lui C. Caesar[1] îl critică pentru că preferă să spună *calidum* în loc de *caldum*, nu că forma întîi n-ar fi latinească, dar fiindcă este supărătoare și — după cum chiar el s-a exprimat
20. pe grecește — περίεργον (afectată). Totuși unii socot că numai analogia constituie ὀρθοέπεια (vorbirea corectă)[2]. De bună seamă eu nu o exclud. Într-adevăr, ce este mai necesar decît o exprimare corectă? Ba mai mult, socot că trebuie să ne sprijinim pe principiul analogiei și chiar să rezistăm timp îndelungat schimbărilor. Însă a reține forme dispărute și scoase din uz e un fel de semeție
21. și pretenție puerilă lipsită de temei. Căci savantul care ar saluta fără să aspire — folosind cuvîntul *avere* — și lungind silaba a doua (este de fapt *havere*) va fi în stare să spună mai curînd *calefacere* — decît cum zicem noi — și *conservavisse*. Acestor forme este în stare să le adauge *face* și *dice* și altele similare. Și, de fapt, aceasta este calea dreaptă; cine zice
22. nu? Însă alături de această cale, este o alta mai plăcută și mai bătătorită.

Totuși nimic nu mă neliniștește mai mult decît faptul că analogiștii, pornind de la cazurile oblice, nu descoperă cu ajutorul acestora formele de nominativ, ci își permit să le schimbe; de pildă în *ebur* și *robur*, cuvinte spuse și scrise

---

[1] *C. Caesar*, fiu al Iuliei, nepot al lui August, mort în 4 î.e.n. în vîrstă de 23 ani, în urma unei răni primite într-o campanie din Armenia.

[2] Cf. 1, 6, 17—19.

astfel de cei mai mari autori, ei schimbă în *o* litera silabei a doua, sub motiv că genitivul lor este *roboris* și *eboris*, pe cînd *sulpur* și *guttur* păstrează la genitiv pe *u*. Din această pricină, chiar cuvintele *iecur* și *femur* au dat loc la
23. discuție. Aceasta constituie o abatere nu mai mică decît dacă genitivelor *sulpuri* și *gutturi* le-ar substitui în silaba mediană litera *o* sub motiv că avem *eboris* și *roboris*. Ei fac ca Antonius Gnipho, care recunoaște de fapt că for-
24. mele sînt *robur*, *ebur* și chiar *marmur*, însă pretinde ca ele să devină *ebura*, *robura*, *marmura*. Dacă însă ar observa afinitatea dintre anumite litere, ar ști că de la forma *robur* avem *roboris* așa cum de la *miles*, *limes* derivă *militis*, *limitis* ori de la *iudex*, *vindex* — *iudicis*, *vindicis*, întocmai ca și de la celelalte cuvinte
25. amintite mai sus[1]. De altfel, așa cum spuneam[2], există forme similare la nominativ care la cazurile oblice îmbracă forme cu totul diferite, ca *virgo* — *Iuno*, *fusus* — *lusus*, *cuspis* — *puppis* și multe altele. Apoi se întîmplă ca unele substantive să nu fie folosite la plural; altele, dimpotrivă, la singular; unele sînt lipsite de cazuri, altele se schimbă cu totul imediat
26. după nominativ, ca *Juppiter*. Același lucru se întîmplă și la verbe; de pildă *fero* nu se găsește la perfect și la timpurile derivate din el. De asemenea, nu prezintă prea mare importanță faptul că anumite forme lipsesc sau sînt prea dure; căci, cum o să facă *progenies* la

[1] Vezi 1, 4, 16—17.
[2] Vezi 1, 6, 12—14.

genitivul singular, ori *spes* la genitivul plural? Sau de la verbele *quire* și *urgere* cum formăm
27. perfectele pasive ori participiile trecute? Ce să spun despre alte cuvinte, cînd nu este sigur dacă *senatus* face la genitiv *senati* sau *senatus?* Iată de ce mi se pare că nu e lipsit de spirit să spui că una e a vorbi latinește și alta a vorbi gramatical. Dar ne-am ocupat prea mult de analogie.

28. Etimologia, care cercetează originea cuvintelor, a fost denumită de Cicero *notatio* [1], deoarece numele ei σύμβολον, aflat la Aristotel [2], înseamnă *nota*; căci transcripția exactă, în latină, a acestui cuvînt — *veriloquium* — este evitată chiar de Cicero, care l-a creat. Unii, ținînd seama mai curînd de înțeles, o numesc *originatio* (căutarea originei).

29. Folosirea etimologiei este necesară ori de cîte ori cuvîntul în discuție are nevoie de interpretare. Astfel, cînd M. Caelius vrea să demonstreze că este moderat — *frugi* — nu spune că se abține de la plăceri (căci nici nu putea minți asupra acestui fapt) ci că este util multora, adică *fructuosus*. De aceea etimologia se folosește în definiții.

30. Uneori etimologia încearcă să deosebească formele barbare de cele corecte; de pildă cînd se cercetează dacă Sicilia trebuie numită *Triquetra* ori *Triquedra* sau dacă e corect *meridies* ori *medidies* și alte cuvinte care se conformează uzului curent.

---

[1] *Top.*, 8, 35.
[2] Aristot., περὶ ἑρμηνείας, 2, 3.

31. Etimologia presupune însă multă erudiție, fie că analizăm cuvinte provenite din grecește — care sînt foarte multe, îndeosebi cele declinate după sistemul eolian, cu care limba noastră seamănă cel mai mult — fie că, prin cunoașterea istoriilor vechi căutăm să explicăm nume de oameni, locuri, neamuri, orașe; de pildă, proveniența numelor *Brutus*, *Publicola*, *Pythicus*, sau pentru ce spunem *Latium*, *Italia*, *Beneventum* ori care e motivul că zicem *Capitolium*, colina *Quirinalis* și *Argiletum*.
32. Există și cercetări mai mărunte, ca acelea în care se istovesc pasionații de etimologii. Aceștia, în chip felurit și multiplu, scurtînd, lungind, adăugînd ori înlăturînd sau schimbînd litere și silabe restabilesc forma inițială a cuvintelor care s-au alterat puțin. Însă cei cu gîndirea defectuoasă alunecă pînă la nimicurile cele mai lamentabile. De exemplu se întreabă dacă *consul* vine de la *consulere*, în sensul de a da sfat, sau de a judeca; căci anticii au dat și sensul din urmă al lui *consulere*, de unde a rămas pînă azi expresia: *rogat boni consulas* adică *bonum judices*. De asemenea, se întreabă dacă *senatus* și-a luat denumirea de la vîrsta înaintată a membrilor săi, pentru că
33. se numesc și *patres*. Și dacă *rex* (rege) a dat *rector* (conducător) și foarte multe alte cuvinte care nu ridică probleme. Nu m-aș opune cercetării etimologiei cuvintelor *tegula* și *regula* sau a altora asemănătoare. S-ar putea ca *classis* să vină de la *calare* (a chema adunarea poporului), *lepus* (iepure) de la *levipes* (ușor la fugă)
34. și *vulpes* (vulpe), de la *volipes*. Vom admite oare

că unele cuvinte provin din chiar contrariile lor, de exemplu *lucus* (pădure) pentru că, învăluită fiind în umbră, este puțin luminoasă *(parum luceat)?* Și *ludus* (școală) pentru că este contrarul lui *lusus* (joc)? Și numele de *Dis* (Pluto), fiindcă nu e cîtuși de puțin *dives* (bogat)? Sau chiar că se zice *homo* (om) fiindcă s-a născut din *humus* (pămînt) — ca și cînd nu toate ființele ar avea aceeași origine sau că primii oameni au dat mai întîi nume pămîntului, apoi lor înșiși; și că *verba* (cuvinte) provine de la *aer verberatus* (aer lovit)?

35. Să continuăm; așa vom ajunge să credem că *stella* (stea) provine de la *stilla luminis* (picătură de lumină). Autorul acestei etimologii — om cunoscut, de altfel, în domeniul literelor — este neomenos să fie amintit într-un loc în care îl critic.

36. Însă unii autori de etimologii de genul acesta și-au semnat ei înșiși operele lor. Astfel Gavius a crezut că dovedește iscusință făcînd apropiere între *coelibes* (celibatari) și *coelites* (locuitori ai cerului), fiindcă celibatarii sînt scutiți de cea mai grea povară. El sprijină această interpretare cu un argument luat din greacă unde, din aceeași cauză, afirmă el, celibatarii sînt numiți ἠΐθεοι (tineri)[1]. Iar Modestus nu se lasă mai prejos în ce privește inventivitatea, căci, spune el, fiindcă Saturnus i-a tăiat lui *Caelus* (Kronos) organele genitale, au fost denumiți cu numele acesta

[1] ἠΐθεοι probabil: ἀεί θεοί (veșnic tineri).

celibatarii; L. Aelius[1] explică *pituita* (guturai) prin faptul că *petit vitam* (atacă viața).

37. Cui să nu i se acorde îngăduință însă cînd chiar Varro[2] a voit să convingă pe Cicero (căci lui îi dedică opera) că zicem *ager* (ogor) pentru că pe el se lucrează ceva *(agere)* și *graculi* (stăncuțe)[3] pentru că zboară în stoluri *(gregatim)?* E evident că primul cuvînt este luat din grecește, iar al doilea imită strigătul
38. acestor păsări. Dar etimologia a doua i-a fost atît de dragă, încît spune că *merula* (mierla)[4], fiindcă zboară singură, și-a căpătat numele de la *mera volans* (cea care zboară singură).

Unii nu au ezitat să considere etimologie orice explicare de nume ca, de pildă, particularitățile fizice, cum am arătat mai sus[5], *Longus* și *Rufus*, sunetul, *stertere* (a sforăi), *murmurare* (a murmura). Chiar derivatele, ca *velocitas* (iuțeală) de la *velox* (iute) și majoritatea compuselor asemănătoare, sub acest raport, cu derivatele. Fără îndoială aceste cuvinte derivă din alt cuvînt, dar nu au nevoie de știința etimologiei, care nu intervine, în lucrarea de față, decît în cazuri dubioase.

39. Cuvintele arhaice au mulți partizani, și ele dau vorbirii o anumită măreție, nu lipsită

---

[1] *Lucius Aelius Stilo Praeconinus* din Lanuvium (70—120 î.e.n.) — erudit comentator al celor XII table, al lui Plaut și al cîntecului Saliilor.

[2] *De l. lat.*, 5, 6, 34.

[3] *Ibid.*, 5, 11, 76.

[4] *Ibid.*

[5] Vezi 1, 4, 25.

de farmec; căci, în afară de autoritatea vechimii au, fiindcă au fost nefolosite un timp, și farmecul specific noului.

40. Se cere însă măsură: să nu fie frecvente și să nu bată la ochi, deoarece nimic nu e mai supărător decît afectarea. În nici un caz să nu fie căutate din vremurile cele mai îndepărtate și cu totul uitate, cum sînt *topper*, *antegerio*, *exanclare* și *prosapia*, ori versurile Saliilor abia înțelese chiar de preoții lor [1].

41. Dar aceste versuri religia ne oprește să le schimbăm și trebuie să le folosim ca termeni consacrați. Cît ar fi de greșită, însă, vorbirea, a cărei calitate principală este claritatea, dacă ar avea nevoie de tălmaci. Așadar, după cum dintre cuvintele noi cele mai bune vor fi cele mai vechi, tot așa, dintre cele vechi, mai bune vor fi cele mai noi.

42. Același principiu să ne conducă și în privința autorității cuvintelor. Căci chiar dacă poate părea că nu greșește cu nimic cine folosește cuvinte găsite la autorii cei mai cu vază, totuși este foarte important nu numai ce au spus, dar și ce a fost acceptat de vorbire. Într-adevăr, nimeni n-ar suporta acum la noi *tuburchinabundus* (care înfulecă) ori *lurchinabundus* (care mănîncă cu poftă), deși autorul

[1] *Carmen Saliorum; salii* erau preoții zeului Marte; colegiul lor avea 12 membri. Sărbătoarea zeului Marte avea loc între 1—24 martie. Versurile cîntate de ei, însoțite de un dans ritual, de unde le provine numele de *salii* (Varro, *De l. lat.*, 8, 26), erau neînțelese chiar în vremea lui Horațiu.

lor este Cato[1]. Nici *hos lodices*[2] (aceste plăpumi), deși această expresie place lui Pollio; nici *gladiola* (pumnal), cu toate că a spus-o Messala; nici *parricidatus* (crimă de paricid), care abia pare suportabilă chiar la Coelius. Nici Calvus nu m-a putut convinge cu *collos*[3] (curele de tortură) al său; de altfel, nici ei înșiși nu le-ar mai spune astăzi.

43. Rămîne să vorbim, așadar, despre uz. Căci ar fi aproape ridicol să preferi graiul vorbit altădată aceluia în care se vorbește azi. Și apoi, ce alta este graiul vechi *(vetus sermo)* dacă nu vechiul uz de a vorbi? Este necesară însă examinarea problemei însăși și trebuie stabilit, în primul rînd, ce înțeles are cuvîntul *uz (consuetudo)*.

44. Dacă prin acest cuvînt am înțelege ceea ce fac cei mai mulți, se va da un îndreptar foarte periculos nu numai pentru felul cum să vorbim, dar, ceea ce este mai grav, pentru felul cum trebuie să trăim; într-adevăr, de unde atîta fericire ca cele corecte să placă majorității? Așadar, după cum depilarea, tăierea părului în trepte și băutura peste măsură la băi — chiar dacă ele au năpădit masa cetățenilor — nu vor constitui uzul, fiindcă nici una din ele nu sînt fără reproș, dar a ne spăla, a ne tunde și a mînca constituie uzul, tot așa în vorbire nu va trebui acceptat drept regulă

---

[1] P. 89, 18 Iord.
[2] *Hos lodices* — găsit mai tîrziu la Mart., 14, 152; 1; Iuv., 7, 66.
[3] În loc de *collum -i*.

ceva ce s-a înrădăcinat greșit în mințile
45. multora. Căci, ca să nu mai amintesc cum vorbesc în general oamenii inculți, știm că adeseori la toate teatrele și la circ întreaga mulțime de multe ori scoate exclamații barbare. Vom numi, așadar, uz curent în vorbire ceea ce este în asentimentul învățaților, după cum voi numi fel obișnuit de trai, pe cel acceptat de consensul oamenilor morali.

CAPITOLUL VII

Despre ortografie

1. Acum, fiindcă am arătat care e norma vorbirii, urmează să amintesc regulile ce trebuie respectate în scris; ceea ce grecii numesc ὀρθογραφία (ortografia), noi vom numi *recte scribendi scientia* (știința de a scrie corect). Această artă constă nu în a ști din cîte litere este alcătuită fiecare silabă (căci așa ceva este mai prejos de îndatorirea gramaticului), dar, după părerea mea, toată subtilitatea ei se
2. dovedește în cazurile nesigure. Fără îndoială, ar fi cît se poate de ridicol să punem tuturor silabelor lungi semnul lungirii, fiindcă, în cele mai multe cazuri, se deduce ușor cantitatea. Totuși, uneori este necesar și anume cînd aceeași literă dă alt înțeles, după cum este
3. scurtă sau lungă. De pildă la *malus* [1] se face

[1] *Malus -i*, f. — măr (copacul); *mālus -i*, m. — om rău.

distincția prin accent dacă înseamnă *copac* (măr) sau *om care nu este bun. Palus* [1] cu prima silabă lungă are o semnificație, cu silaba a doua lungă — alta. De asemenea, cînd aceeași literă este scurtă la cazul nominativ, lungă la ablativ [2], în general trebuie să fim avertizați, tot prin accent, de care din cele două cazuri este vorba.

4. La fel, s-a socotit că trebuie păstrată următoarea distincție: dacă prepoziției *ex* îi urmează verbul *specto* să scriem păstrînd litera *s* din silaba a doua a cuvîntului compus; dacă urmează *pecto* să-l scriem fără *s* [3].

5. Mulți au păstrat și următoarea deosebire: *ad*, cînd este prepoziție, să se scrie cu *d*, cînd însă este prefix să primească *t*. La fel *cum*, dacă arată timpul, să se scrie cu *qu (quum)*, iar dacă arată o însoțire — cu *c* și cele două litere următoare.

6. Altele, mai puțin importante: *quidquid* să aibă ca literă a patra *c*, pentru a nu părea că întrebăm de două ori; să scriem *quotidie*, nu *cotidie*, pentru ca să amintească pe *quot diebus*. Însă aceste deosebiri au dispărut, tocmai pentru lipsa lor de seriozitate.

7. Este un subiect des discutat dacă în scrierea prepozițiilor e bine să redăm sunetul care se aude în compunere sau cel pe care îl au izolate, de exemplu în *optinuit* (căci logica cere

---

[1] *Pālus -i*, m. — par; *pălus -udis*, f. — mlaștină.

[2] Spre exemplu: n. *aquă*, abl. *aquā*.

[3] *Exspecto -are* — a aștepta; *expecto -ere* — a pieptăna cu grijă.

8. litera *b*, însă urechile aud mai curînd *p*); și *immunis*, unde ceea ce pretinde regula este schimbat într-un dublu *m*, sub influența sunetului silabei următoare.

9. De asemenea în despărțirea cuvintelor trebuie să fim atenți dacă adăugăm consoana mediană silabei precedente sau celei următoare: în *haruspex*, fiindcă partea a doua provine de la *spectare* vom trece pe *s* în silaba a treia; în *abstemius*, fiind compus din *abstinentia temeti* (abținere de la vin), o vom lăsa primei
10. silabe. Cît despre *k*, socot că nu trebuie folosit în nici un cuvînt; se folosește numai cînd singur reprezintă un sens [1]. Nu am trecut cu vederea această observație pentru că unii socot necesară această literă ori de cîte ori urmează un *a*, deși există litera *c*, care își păstrează valoarea în fața tuturor vocalelor [2].

11. Dar și ortografia se supune uzului; de aceea a fost deseori schimbată. Nu mă refer la acele timpuri foarte vechi cînd literele erau puține și atît forma, cît și valoarea lor diferea de cele de azi. Astfel, la greci, litera *o*, lungă sau scurtă ca și la noi, a fost pusă cîteodată pentru silaba pe care o exprimă prin numele său [3].

12. La fel, avem de la vechii latini *d* final în foarte multe cuvinte, cum vedem chiar din coloana rostrală, care a fost așezată, în cinstea

---

[1] *Kaeso, Kalendae, Karthago* etc.

[2] Prin urmare este atestat faptul că *c* nu se palataliza în fața vocalelor *e* și *i*; se citea deci *Kikero, Takitus*.

[3] Interjecția *o*!

lui C. Duilius, în for [1]. Uneori chiar și *g*, cum citim în templul Soarelui, care este vecin cu Templul lui Quirinus, *vesperug*, pentru *vesperugo* (steaua zeiței Venus).

13. Despre metateză, amintită mai sus [2], nu este necesar să reamintesc aici; este posibil, de fapt, ca cei vechi să fi vorbit așa cum scriau.

14. Dublarea semivocalelor nu a constituit multă vreme un obicei prea răspîndit. Dimpotrivă, pînă la Accius [3] și dincolo de el, silabele lungi, după cum am spus [4], se scriau cu vocale duble.

15. Mai multă vreme a durat obiceiul de a uni pe *e* și *i* și de a le folosi în aceleași condiții ca grecii pe ει. Motivul a fost deosebirea cazurilor și a numerelor [5], după cum prescrie Lucilius: „*Iam puerei venere: e postremum facito atque /Ut puerei plures fiant*"[6]. (Scrieți, deci, *puerei venere* cu *e* și *i* la sfîrșit, ca să înțelegem că sînt mai mulți copii.) Și tot el: „*Mendaci furique addes* e, *quum dare furi/*

---

[1] *Columna rostrata* — coloană decorată cu ciocuri de corabie (*rostrum -i* — cioc, cioc de corabie), ridicată în for în cinstea victoriei consulului C. Duilius asupra cartaginezilor, în primul război punic, în lupta de la Milae (anul 260 î.e.n.).

[2] 1, 4, 13 și urm.

[3] *L. Accius* (sau Attius) 170—90 î.e.n. — autor foarte fecund de tragedii paliate (cu subiect grec, ex. *Medeea*) și pretexte (cu subiect roman — ex. *Brutus*), precum și de opere cu caracter didactic; s-au păstrat numai fragmente.

[4] 1, 4, 10.

[5] *i* fiind rezervat gen. sing.; *ei* dat. sing. și nom. pl.

[6] 9, 364—365.

Iusseris"[1]. Lui *mendaci* și *furi* le vei adăuga *e* cînd vei vrea să dai lui *fur* — în dativ.)

16. Această practică, însă, pe lîngă faptul că este cu totul de prisos, fiindcă *i* are atît valoarea unei lungi cît și a unei scurte, este și incomodă uneori. Căci, în cuvintele cu penultima în *e* și care se termină în *i* lung, conform acestei reguli, vom folosi un *e* dublu, și vom avea
17. *aureei*, *argenteei* și alte forme asemănătoare, ceea ce va constitui chiar o piedică, îndeosebi pentru cine începe să învețe cititul. Tot așa se întîmplă și în cuvintele grecești prin adăugarea literei *i*, pe care o pun nu numai la sfîrșitul dativelor dar, uneori, chiar în interiorul cuvintelor, ca în ΛΗΙΣΤΗΙ[2], sub motiv că la un cuvînt care originar a avut trei silabe se simte nevoia de acest procedeu.

18. Silaba *ae*, în care astăzi punem ca literă a doua *e*, cei vechi o reprezentau diferit, prin *a* și *i*; unii întotdeauna, ca grecii, alții numai la singular, cînd cuvintele se găseau la dativ ori genitiv. De aceea Vergiliu, foarte îndrăgostit de antichitate, a strecurat în versurile sale *pictai vestis* și *aquai*[3]. În aceleași cuvinte,
19. la numărul plural foloseau vocala *e*, ca în Syllae, Galbae. Și în această privință există un precept al lui Lucilius. Deoarece este dezvoltat în mai multe versuri, dacă cineva are vreo îndoială, să-l caute chiar la el, în cartea a noua[4].

---

[1] 16, 367.
[2] ΛΗΙΣΤΗΙ, contracție pentru ληΐστης
[3] Verg., *Aen.*, 9, 26; 7, 464.
[4] Lucil., *frg.* 371 Marx.

20. Să amintesc că în vremea lui Cicero și
ceva mai încoace, litera *s*, aproape ori de cîte
ori se găsea între vocale lungi sau după vocale
lungi, se dubla ca, de exemplu, *caussae*, *cassus*,
divissiones? Că în chipul acesta au scris și
21. Cicero și Vergiliu, ne-o arată manuscrisele
lor. Dimpotrivă, autorii puțin anteriori lor,
chiar și cuvîntul *iussi*, pe care noi îl pronun-
țăm cu *s* geminat, l-au pronunțat cu unul singur.

Se spune că pentru prima dată, într-o inscripție a lui C. Caesar[1], *optimus maximus* a primit în mijloc litera *i* care, la cei vechi, fusese *u*.

22. *Here*, acum se termină în *e*. Dar în cărțile
vechilor autori de comedii văd încă: *Heri ad
me venit*[2], așa cum se vede și în epistolele lui
August — scrise ori corectate de mîna sa[3].

23. Oare Cato Censorul nu a scris pe *dicam*
și *faciam* — *dicem* și *faciem*, și nu a păstrat
aceeași normă pentru toate formele care se ter-
mină la fel? Acest fapt reiese și din vechile lui
manuscrise și este expus de Messala în lucrarea
24. cu privire la litera *s*. În lucrările multora
se află *sibe* și *quase*; dar nu știu dacă autorii
au făcut-o anume. T. Livius așa le-a folosit,
după cum am aflat de la Pedianus, care, și
el, scria la fel. Noi terminăm aceste cuvinte
prin *i*.

25. Ce să spun despre *vortices* și *vorsus*, și alte
forme similare, în care se spune că prima dată

[1] Este vorba de Caligula (37—41 e.n.).
[2] Ter., *Phorm.*, 1, 1, 2.
[3] Suet., *Aug.*, 71; *Calig.*, 8.

Scipio Africanul a schimbat litera a doua în *e*?
26. Profesorii noștri au scris *seruum* și *ceruum* cu *uo*,
sub motiv că o vocală urmată de o vocală nu
poate să se unească și să se contopească într-un
singur sunet. Acum se scrie cu *u*, geminat
pentru motivul pe care l-am arătat [1]. Desigur,
în nici una din aceste ortografii nu se reali-
zează sunetul pe care-l auzim și nu fără folos
Claudiu adăugase, pentru astfel de cazuri,
27. acea literă eoliană [2]. Este mai bun obiceiul
de azi, anume de a nota pe *cui* prin cele trei
litere pe care le-am indicat. Cînd eram copii,
se scria *quoi*, cu un sunet atît de greoi, numai
pentru a-l distinge de *qui*.
28. Ce să spun despre cuvintele care se scriu
altfel decît se pronunță? De pildă, *Gaius* se
notează prin litera *C*, care, întoarsă, arată
numele corespunzător de femeie; căci chiar
în ceremoniile de nuntă reiese că se zicea *Gaia*
29. după cum se zicea *Gaius* [3]. Nici *Gnaeus*, în
notarea prenumelui, nu primește litera al cărui
sunet îl auzim [4]. Citim *columna* și *consules*
fără *n*. *Subura*, cînd este notat cu trei litere,
a treia este *c* [5]. Există multe cazuri de genul
acesta, dar și aci mă tem să nu fi depășit
măsura pe care o merită o chestiune atît de
măruntă.

---

[1] 1, 4, 11.

[2] Împăratul Claudius (41—54 e.n.); cf. 1, 4, 7.

[3] Formula era *Ubi tu Gaius, ibi ego Gaia* (Unde vei fi tu Gaius, voi fi eu Gaia) și exprima egalitatea celor doi soți din punctul de vedere al demnității conjugale.

[4] *Gnaeus* se notează ca prenume prin *Cn.*

[5] *Subur(r)a*, cartier din Roma; numele vechi fiind *Sucusa*, se prescurta *Suc.*

30. În toate aceste probleme, gramaticul va interveni cu propria-i autoritate, căci ea trebuie să fie hotărîtoare. În ce mă privește, socot că,
31. exceptînd cazul cînd a învins uzul, orice cuvînt trebuie scris cum se pronunță. Căci rostul literelor este să păstreze sunetele, pentru a le reda cititorului, ca pe un bun încredințat. Deci ele trebuie să exprime ceea ce vrem să spunem.

32. Cam acestea se referă la corectitudinea vorbirii și a scrierii. Celelalte două calități, claritatea și frumusețea exprimării, de bună seamă nu le smulg de la gramatici, dar, cum mai am de vorbit despre sarcina retorului, le rezerv o cercetare mai amplă [1].

33. Din nou îmi vine în minte ideea că unii [2] vor considera cele arătate de mine detalii prea mărunte, ba chiar piedici pentru cei cu preocupări mai importante. Eu însumi socot că nu trebuie să coborîm la o minuțiozitate excesivă și la subtilități inutile. Și cred că prin
34. ele talentul se distruge și se micșorează. Din gramatică însă nimic nu strică, în afară de ce este inutil. Oare M. Tullius este un orator de mai puțină valoare fiindcă s-a arătat totodată foarte atent față de această artă și că față de fiul său — după cum apare din scrisori — s-a dovedit un critic aspru în ce privește vorbirea corectă? Sau cartea scrisă de C. Caesar despre
35. analogie [3] i-a frînt vigoarea elocinței? Ori

---

[1] În cartea 8.
[2] Vezi la 1, 4, 6.
[3] Tratatul *De analogia* al lui Cezar nu s-a păstrat.

Messala este mai puțin elegant fiindcă a consacrat tratate întregi nu numai unor cuvinte izolate, dar chiar unor litere[1]? Aceste cunoștințe dăunează nu acelora care, parcurgîndu-le, merg mai departe, ci acelora care se mărginesc la ele.

CAPITOLUL VIII

Despre lectură

1. Rămîne să vorbim despre lectură. În timpul lecturii, copilul să știe unde trebuie să-și țină respirația, în care loc să despartă versul, unde se încheie și unde începe un înțeles complet, cînd trebuie să înalțe sau să coboare vocea, cum trebuie intonat fiecare cuvînt, ce trebuie spus mai rar ori mai repede, mai cu pornire,
2. ori mai domol. Toate acestea nu pot fi arătate decît prin practica însăși. Așadar, la acest capitol pot da un singur sfat: pentru a realiza toate acestea, copilul să înțeleagă ce citește.

În primul rînd, lectura să fie făcută pe un ton energic și grav, însoțit de oarecare dulceață. Și să nu fie la fel cu citirea prozei, fiindcă este poezie și poeții ne sînt mărturie că ei o cîntau. Totuși, să nu degenereze în cîntec, nici în modulație molatică, așa cum fac

[1] *Valerius Messala Corvinus* (64 î.e.n.—8 e.n.), unul din opozanții politicii lui August, prieten cu Horațiu, Tibul, Ovidiu. Erudit cu preocupări de filolog, a scris despre litera *s*, cum s-a arătat în 1, 7, 23.

azi cei mai mulți. Despre acest fel de citire ni s-a transmis că C. Caesar, cînd purta încă toga pretextă[1], a spus foarte bine: „De cînţi,
3. rău cînţi; de citeşti, cînţi". Şi nu aş vrea, cum le place unora, ca vorbele puse în gura vreunui personaj să fie pronunțate după obiceiul actorilor de comedii; să existe totuşi o anumită inflexiune prin care aceste pasaje să poată fi deosebite de acelea în care poetul vorbeşte el însuşi.

4. Pentru rest trebuie multe sfaturi. În primul rînd, minţile tinere, mai adînc păstrătoare a tot ce au prins în anii cruzi şi neştiutori, să studieze nu numai ce este frumos spus,
5. dar îndeosebi ce este moral. Iată de ce este foarte binevenit obiceiul ca lectura să înceapă cu Homer şi Vergiliu, deşi pentru înțelegerea calităţilor acestora trebuie o judecată mai formată; dar pentru acest scop rămîne încă vreme, căci ei nu vor fi citiți numai o singură dată. Între timp, să înălțăm sufletul prin sublimul poeziei eroice, din măreția faptelor să-şi formeze avîntul şi să se adape cu tot ceea ce este mai bun.

6. Utile sînt tragediile; şi liricii oferă hrană sufletească, cu condiţia să se aleagă nu numai autorii, dar şi părţile din opera lor; căci şi grecii au multe locuri licenţioase şi unele pasaje din Horaţiu n-aş vrea să fie interpretate.

[1] Adică înainte de vîrsta de 17 ani.

Elegia însă, îndeosebi cea de dragoste şi hendecasilabii [1], care sînt un gen de sotadei [2] (căci despre sotadei nici nu trebuie să amintim) să fie îndepărtaţi, dacă se poate; dacă nu, să fie lăsaţi pentru o vîrstă mai formată.

7. Despre comedie, care poate fi foarte utilă elocinţei, pentru că analizează tot felul de personaje şi sentimente, voi arăta puţin mai tîrziu, la locul potrivit [3], ce folos cred că prezintă pentru copii. Căci îndată ce copiii au deprinderi morale solide, comedia va constitui
8. una din principalele lecturi. Vorbesc despre Menandru, totuşi nu-i exclud pe ceilalţi; căci şi autorii latini vor aduce oarecare folos. Însă în primul rînd vor trebui explicate copiilor operele care hrănesc cel mai mult mintea şi le înalţă sufletul; pentru celelalte, care interesează numai pentru erudiţie, vor avea destulă vreme în decursul vieţii.

Dar chiar vechii latini prezintă mult folos, deşi, în majoritate, sînt apreciaţi mai curînd pentru talent decît pentru artă, şi în primul rînd pentru bogăţia de cuvinte. În tragediile acestora se poate găsi demnitate, în comedii eleganţă şi, aş zice, un oarecare ἀττικισμός (aticism).

---

[1] *Hendecasilabii* — versurile de 11 silabe — îndeosebi falecianul şi saficul.

[2] *Versuri sotadeice* — obscene. Numele vine de la Sotades, autor (din vremea primilor Ptolemei) de satire grosolane şi obscene, scrise într-un metru format din picioare ionice, numit, mai apoi, după el, sotadeic.

[3] Vezi 1, 11, 12—14.

9. La ei și economia pieselor este mai îngri-
jită decît la majoritatea autorilor contem-
porani, care socotesc aforismele drept singura
calitate a oricărei opere.

Fără îndoială, măreția sufletească și, ca să
spun astfel, energia bărbătească trebuie însu-
șite de la ei, deoarece noi chiar în modul de a
vorbi am alunecat în tot felul de desfătări
10. vicioase. În sfîrșit, să dăm crezare celor mai de
seamă oratori, care au folosit poemele anticilor
fie pentru a da garanție de succes proceselor
lor, fie pentru înfrumusețarea elocinței lor.
11. Căci, de fapt, îndeosebi Cicero, dar adeseori
și Asinius și alți oratori mai apropiați de noi
vedem că citează versuri din Ennius, Accius,
Pacuvius, Lucilius, Terentius, Caecilius și ale
altora, însușindu-și o supremă distincție dato-
rită erudiției și farmecului. Căci farmecul poeziei
odihnește urechile de asprimea discursurilor
12. din for. La aceste foloase se adaugă un altul
nu lipsit de importanță și anume că oratorii
se sprijină pe ideile celor vechi, ca pe niște
mărturii.

Însă cele spuse mai înainte vor privi în-
deosebi pe copii, acestea din urmă pe cei
înaintați în vîrstă, deoarece dragostea pentru
gramatică și practica lecturii se vor termina
nu o dată cu timpul școlarității, ci cu durata
vieții.

13. În explicarea lecturii, profesorul va trebui
să se oprească asupra următoarelor detalii:
va cere elevului ca descompunînd versul să
arate părțile de vorbire și particularitățile
picioarelor. Ele trebuie cu atît mai mult cu-

14. noscute în versuri, cu cît sînt cerute și într-o cuvîntare frumos întocmită. Îi va cere să observe ce este barbar, ce este impropriu, ce este împotriva legilor vorbirii. Nu pentru ca, în felul acesta, să fie numaidecît dezaprobați poeții (cărora, fiindcă de foarte multe ori sînt constrînși de metru, li se iartă pînă într-atît, încît greșelile înseși, în poezie, sînt denumite cu alți termeni: le spunem de pildă μεταπλασμοί — *metaplasme*, schimbări neregulate; σχηματισμοί — *împodobiri* și σχήματα — *figuri de stil* — cum am arătat [1], iar necesitatea o lăudăm ca pe o calitate), ci pentru a-i atrage atenția asupra unor termeni tehnici și a-i stimula memoria.

15. Printre primele elemente, nu este inutil să arătăm cît de numeroase sensuri au cuvintele. Chiar acele *glossemata*, adică cuvinte mai puțin uzitate, nu trebuie să constituie cea din urmă grijă a profesorului.

16. Fără îndoială, cu mai mare grijă va trebui să învețe pe elev toți tropii, principal mijloc de împodobire nu numai a poeziei, dar și a prozei, precum și cele două specii de *schemata*, adică de figuri de stil, atît cele denumite λέξεως *(de cuvînt)* cît și cele denumite διανοίας *(de gîndire)*. Tratarea figurilor, ca și a tropilor, eu o amîn pentru locul în care voi vorbi despre ornamentele de stil [2].

17. În primul rînd, însă, profesorul să imprime în mintea elevilor care sînt calitățile cerute

[1] Vezi 1, 5, 52.
[2] 8, 6 și 9, 1—2.

în dispunerea materiei, în felul de a prezenta faptele, ce se potrivește fiecărui personaj, ce trebuie lăudat în conținutul de idei, în cuvinte, unde este binevenită abundența, unde măsura.

18. Se va adăuga explicarea faptelor din istorie, minuțioasă de bună seamă, însă fără a impune o muncă de prisos. Căci ajunge expunerea faptelor cunoscute sau, cel puțin, relatate de autori de seamă. Urmărirea a tot ce a spus vreodată cineva — pînă și cel mai neînsemnat scriitor — ar fi ori un exces de trudă, ori o ambiție deșartă; căci ține în loc și încarcă mintea, în loc să o lase liberă să se ocupe mai
19. cu folos de alte probleme. Căci într-adevăr cine cercetează toate hîrtiuțele, chiar pe cele nevrednice de a fi citite, este în stare să se potrivească și poveștilor băbești. Totuși, comentariile gramaticilor sînt pline de balast de felul acesta, cu greu cunoscut chiar acelora
20. care le-au scris. Se știe întîmplarea lui Didymus, care a scris mai mult decît toți: nedînd crezare unei povestiri sub motiv că este neadevărată, i s-a prezentat propria carte, în care era
21. cuprinsă povestirea. Acest abuz, mai ales în povestirile fabuloase, duce pînă la situații ridicole sau chiar scandaloase; căci unii oameni nerușinați își iau astfel libertatea de a plăsmui o sumedenie de lucruri despre atîtea cărți și autori, încît mint cum le trece prin cap — fără nici o primejdie, pentru că nu pot fi găsiți niște oameni care n-au existat niciodată. Dimpotrivă, în chestiuni mai cunoscute,

foarte adeseori sînt prinși de cercetători cu minciuna.

De aceea voi socoti printre calitățile gramaticului necunoașterea anumitor probleme.

CAPITOLUL IX

Despre îndatoririle gramaticului

1. Am sfîrșit cu cele două părți care alcătuiesc studiul gramaticii și anume arta de a vorbi corect și explicarea autorilor, numite, prima, *metodica*, a doua, *historica*.

La munca gramaticului vom adăuga, totuși, și transmiterea cîtorva noțiuni preliminarii de compoziție, necesare inițierii copilului cît timp vîrsta nu-i permite să urmeze la retor [1].

2. Elevul va învăța deci să povestească fabulele lui Esop [2], care urmează în mod firesc după poveștile doicilor, într-o expunere corectă și care nu se ridică deloc deasupra tonului obișnuit. Apoi le va reda în scris cu aceeași simplitate; mai întîi va transpune versurile în proză, apoi le va reda prin alți termeni corespunzători. În sfîrșit, le va modifica mai

[1] Aceste prime elemente de compoziție erau denumite cu termenul general de *progymnasmata*.

[2] *Esop* (sec. VII—VI î.e.n.) — fabulist grec. Întîmplările vieții lui — în parte legendare — s-au răspîndit în literatura populară a multor popoare. Cel mai vechi manuscris cu *Viața și pildele lui Esop*, cunoscut la noi, datează din sec. XVII.

cu îndrăzneală prin parafrazare, în care îi este permis să reducă sau să amplifice unele părți,
3. cu condiția să păstreze ideea poetului. Cine va reuși să rezolve mulțumitor această muncă, grea chiar pentru profesorii experimentați, va fi în stare să învețe după aceea orice dorește.

De asemenea, dezvoltările în scris ale aforismelor [1], chriilor [2] și ethologiilor [3] să se facă tot cu profesorii de gramatică, fiindcă ele pornesc din lectură. Metoda este aceeași, numai forma e diferită, aforismul fiind o enunțare generală, iar ethologia referindu-se la persoane
4. determinate. Există mai multe feluri de chrii. Unul, asemănător aforismului, constă în această simplă enunțare: „a zis acela“ sau „obișnuia să zică“. Al doilea constă dintr-un răspuns: „acela, întrebat fiind“ sau „după ce i s-a spus aceasta, a răspuns“. Al treilea nu diferă mult de cel din urmă: „După ce cineva a spus sau a făcut ceva.“

5. Unii socot că chiar în simpla redare a faptelor persoanelor există chrie, de exemplu: „Crates, cînd a văzut copilul neinstruit, a bătut pe pedagog“. Și alt gen, aproape similar, pe care totuși nu îndrăznesc să-l denumească cu același termen, dar îi zic χρειῶδες, de pildă: „Milo putea ridica un taur pe care se obișnuise să-l poarte încă de cînd acela era vițel“ [4].

---

[1] Relativ la aforisme, vezi 1, 8, 9.

[2] *Chria* (aplicare, exercițiu) era un aforism mai amplu dat elevilor în școli ca să-l dezvolte.

[3] *Ethologiile* erau descrieri de caractere, portrete morale.

[4] Se pare că se face aluzie la *Milo din Croton*, om cu o forță fizică excepțională, amintit de Strabo (6, 263).

În toate aceste exemple, declinarea se face prin aceleaşi cazuri; de asemenea se dă explicarea atît a faptelor, cît şi a cuvintelor.

6. Cît despre istorioarele devenite celebre datorită poeţilor, socot că trebuie spuse elevilor pentru a fi cunoscute, nu pentru a fi folosite în vederea elocinţei.

Celelalte exerciţii, de o importanţă şi de un suflu mai mare, retorii latini, părăsindu-le, le-au lăsat pe seama gramaticilor; grecii îşi cunosc mai bine sarcinile şi măsura îndatoririi lor.

CAPITOLUL X

Dacă viitorului orator îi este necesară cunoaşterea mai multor arte

1. Observaţiile referitoare la gramatică le-am expus cît mai pe scurt posibil, intenţionînd nu să spun totul, căci nu aş mai fi terminat, ci numai ce era mai necesar.

Acum voi adăuga, în fugă, ceva despre celelalte arte pe care socot că trebuie să le înveţe copiii înainte de a fi încredinţaţi retorului; în felul acesta, ei vor parcurge în prealabil acel ciclu de cunoştinţe pe care grecii îl numesc ἐγκύκλιος παιδεία *(enciclopedie)* [1].

2. De fapt, studierea celorlalte discipline trebuie începută aproape concomitent. Dat fiind faptul că şi acestea sînt arte, şi că pot fi desăvîrşite fără ştiinţa oratoriei, dar că, dimpo-

---

[1] Aceeaşi idee în Cicero, *De Or.*, 1, 5.

trivă, singure nu pot forma pe orator, se pune
3. întrebarea dacă sînt necesare acestui țel. Căci, spun unii, la ce servește, pentru pledarea unui proces ori pentru exprimarea unei păreri, să știi cum se pot alcătui, cu o linie dată, triunghiuri echilaterale? Sau, cu ce va apăra mai bine pe învinuit, ori va conduce mai bine adunările acela care va ști să distingă sunetele chitarei prin denumirile și intervalele lor?
4. Vor cita, poate, chiar mulți oratori utili forului, care nu au audiat nici un geometru, și care nu înțeleg muzica decît așa cum o înțelege un om obișnuit. Le răspund, în primul rînd, ceea ce și M. Cicero declară de mai multe ori în tratatul dedicat lui Brutus [1]: noi pregătim nu un orator după chipul celor care există sau au existat, ci am conceput în mintea noastră o anumită imagine a oratorului perfect, care
5. nu lasă de dorit din nici un punct de vedere. Acei care se ocupă de formarea înțeleptului, om desăvîrșit întru totul, și, cum zic ei, un fel de zeu muritor, consideră că trebuie instruit nu numai în înaltele științe divine și umane, ci îl poartă și în chestiuni mărunte, dacă le judeci în ele însele numai. De pildă, uneori, îl plimbă printre ambiguități anume alese; fac aceasta nu fiindcă ar crede că ceratinele [2]

[1] *Or.*, 1, 1, 3; 7—10; 100, 101.
[2] *Ceratine* — raționamente fondate pe definiții. De ex.: „ai ceea ce nu ai pierdut"; „nu ți-ai pierdut coarnele; deci ai coarne". Ne sînt cunoscute datorită lui Seneca, *Ep.*, 49; Gell., 18, 2; Lucian, 1, 2.

sau crocodilinele[1] l-ar putea face înțelept, ci pentru că înțeleptul nu trebuie să se înșele nici în cele mai mici chestiuni.

6. La fel stau lucrurile cu oratorul, care trebuie să fie un înțelept: nu profesorul de geometrie sau cel de muzică, nici celelalte arte, despre care voi vorbi, îl vor face desăvîrșit, dar ele îl vor ajuta să devină. Antidoturile și diferitele medicamente pentru ochi sau răni sînt alcătuite din mai multe substanțe, uneori chiar cu efecte contrarii între ele. Dar din varietatea lor vedem că se alcătuiește acel amestec unic care, deși diferit de fiecare element component în parte, își ia propria forță
7. din toate la un loc. De asemenea unele ființe necuvîntătoare realizează, din flori și sucuri variate, acea miere savuroasă care nu poate fi imitată de om. Ne vom mira dacă elocința, cel mai minunat dar făcut omului de providență, are nevoie de mai multe arte, care, chiar dacă nu se arată și nu se manifestă în discurs, îi comunică totuși o forță tainică și care chiar ascunse se fac simțite?

„Au fost oameni elocvenți și fără ajutorul
8. acestor arte." „Eu însă vreau un orator adevărat." „Artele nu adaugă mare lucru." Posibil; însă ceva nu poate fi complet dacă îi vor lipsi unele părți, oricît de mici; și sîntem de acord că ceea ce e complet este desăvîrșit. Chiar dacă speranța de a atinge perfecțiunea

---

[1] Iată un exemplu de *crocodiline*: „Un crocodil răpind un copil, zice mamei că i-l va înapoia dacă îi spune exact intenția sa asupra copilului. Ce trebuie să răspundă mama?"

este prea îndrăzneață, să cerem totul, pentru ca, cel puțin, să realizăm cît mai mult. Dar de ce să nu îndrăznim? Căci Natura nu se opune realizării oratorului perfect și este rușinos să nu speri în ceea ce se poate realiza.

9. În privința muzicii, m-aș putea rezuma la aprecierea criticilor. Oricine știe că muzica, pentru a vorbi mai întîi despre această artă, chiar în vremurile străvechi a fost nu numai obiect de preocupări, dar chiar de venerație. De aceea Orfeu[1] și Linus[2] — pentru a nu aminti pe alții — erau socotiți în același timp muzicieni, poeți inspirați și înțelepți. Amîndoi erau considerați născuți din zei. Orfeu, pentru că prin admirația ce stîrnea domolea sufletele simple și inculte, a rămas în amintirea posterității ca unul pe care-l urmau nu numai fiarele,
10. dar chiar stîncile și pădurile. Timagene[3] afirmă că dintre toate preocupările intelectuale muzica este cea mai veche. Ne sînt mărturie cei mai străluciți poeți că la mesele

---

[1] *Orfeu* — celebrul cîntăreț mitic, de origine tracă, la cîntul căruia fiarele se îmblînzeau. Legenda spune că soția sa, Euridice, fiind mușcată de un șarpe, a fost dusă în Infern. Prin farmecul cîntului său, Orfeu pătrunde în Infern și obține îngăduința să o readucă, dar cu condiția să n-o privească înainte de a ieși din împărăția morților; învins de dragostea pentru Euridice, Orfeu se întoarce însă și o privește; sub privirile lui, Euridice dispare, ca un fum ușor, pierzîndu-se pentru totdeauna. Nemîngîiat, Orfeu o va plînge pe Euridice toată viața. Cf. Verg., *Georg.*, 4, 453—527; *Buc.*, 4, 55; Hor., *A. P.*, 391.

[2] *Linus* — poet legendar grec, considerat anterior lui Orfeu.

[3] *Timagene:* Müller, *F. H. G.*, 3, p. 323, nr. 12.

regilor laudele eroilor și ale zeilor se cîntau din chitară. Oare Iopas a lui Vergiliu nu cîntă *Errantem lunam solisque labores* (luna care rătăcește și eclipsele soarelui) și multe altele?[1] Prin aceste versuri, fără îndoială, neîntrecutul poet dovedește clar că muzica era în legătură chiar cu știința fenomenelor cerești.

11. Așa stînd lucrurile, muzica va fi necesară și oratorului, dacă e adevărat — cum am spus[2] — că această disciplină, părăsită de oratori și revendicată de filosofi, aparține domeniului nostru și că fără toate aceste cunoștințe elocința nu poate fi perfectă.

12. Cine ar putea nega însă că oamenii cei mai vestiți pentru înțelepciunea lor au fost și mari iubitori de muzică, de vreme ce Pitagora[3] și discipolii săi au răspîndit ideea — fără îndoială moștenită din străbuni — că lumea însăși a fost organizată după o rînduială pe care, mai tîrziu, a imitat-o lira? Și, nemulțumiți cu
13. acest acord dintre elementele disparate, acord pe care ei îl numesc ἁρμονία *(armonia)*, au atribuit chiar un sunet mișcărilor. De altfel Platon în unele opere, și îndeosebi în *Timaios*[4] nu poate fi înțeles fără o cunoaștere profundă a acestei ramuri a științei. Ce să mai vorbesc despre filosofi, cînd Socrate însuși, dascălul

---

[1] Verg., *Aen.*, 1, 742.
[2] 1, Pref. 14.
[3] *Pitagora* (mijlocul secolului VI î.e.n.) — celebru filosof, matematician, reformator al teoriei muzicale. El vede principiul a tot ce există în armonie și număr, fără de care materia amorfă și inertă nu are viață.
[4] 47—67.

lor, la bătrînețe chiar, nu roșea să învețe a
14. cînta din liră?[1] Istoria spune că cei mai de seamă comandanți cîntau și din instrumente cu coarde, și din instrumente de suflat și că armatele lacedemonienilor se înflăcărau la sunetele muzicii [2]. Dar oare în legiunile noastre, goarnele și trîmbițele dau alt rezultat? Cu cît acordul lor este mai vehement, cu atît gloria romană întrece în războaie pe cea a celorlalte neamuri [3].
15. Prin urmare nu fără motiv Platon a socotit muzica necesară omului de stat, pe care îl numește πολιτικός. Chiar creatorii acelei secte, care pare unora foarte severă, altora foarte aspră, au fost de părere ca unii înțelepți să acorde o anumită atenție preocupărilor muzicale [4]; și Licurg [5], autorul celor mai dure legi

[1] Aluzie la Socrate care a învățat la bătrînețe să cînte din liră găsim la Platon, *Euthyd.*, 272 e; Cic., *Sen.*, 26.

[2] Q. amintește pe lacedemonieni fiindcă tradiția leagă de ei crearea elegiei militare. După legendă, în războiul al doilea contra Messeniei, Sparta a cerut ajutor de la Atena. Aceasta i-a trimis pe poetul elegiac Tyrtaios, care avea un picior mai scurt. (Distihul elegiac are doi dactili catalectici — șchiopi.) Prin elegiile sale în care cînta vitejia, eroismul militar, patriotismul, Tyrtaios a însuflețit astfel pe spartani încît ei au cîștigat victoria. Relativ la elegiile militare ale lui Tyrtaios, din care ne-au rămas trei, Horațiu spune în *Ars Poetica:* „*Tyrtaeusque mares animos in Martia bella versibus acuit*" (Tyrtaeus a aprins spre războaiele crunte curajul bărbătesc — *A. P.*, 402).

[3] Despre obiceiul anticilor de a îndemna la luptă prin sunet de trîmbiță, cf. Xenof., *Anab.*, 6, 1, 2; Thucydide, 5, 10, 70; 6, 60; Platon, *Protagoras*, 325 e.

[4] E vorba de stoici.

[5] Licurg (sec. IX î.e.n.) e considerat primul legiuitor al Spartei; cf. Plutarh, *Lac. Inst.*, 41; *Lyc.*, 1.

pentru lacedemonieni, a aprobat învățarea muzicii.

16. De altfel natura însăși pare că ne-a dăruit-o ca pe un fel de sprijin pentru a suporta mai ușor muncile. Pe vîslaș cîntecul îl încurajează; și nu numai în treburile care cer efortul mai multora un glas plăcut sporește avîntul, dar și cel ce trudește de unul singur se mîngîie cu cîntecul, fie el oricît de simplu.

17. Pînă aici fac impresia că vorbesc despre meritele acestei foarte frumoase arte, fără să arăt însă raportul ei cu oratoria. Să trec, deci, și peste faptul că odinioară gramatica și muzica erau unite, dacă este adevărat că Archytas și Evenus [1] socoteau gramatica drept o ramură a muzicii, și că ambele arte erau predate de același profesor. Așa afirmă Sofron, autor de mimi, e drept, dar atît de prețuit de Platon, încît se spune că în momentul morții avea la
18. căpătîi cărțile acestuia [2]. La Eupolis [3], Pro-

---

[1] *Archytas din Tarent* (prima parte a secolului IV î.e.n.) — filosof pitagoreic, matematician cu renume, a stabilit în cele trei moduri muzicale — doric, ionic, frigian — raporturile sunetelor (V. Hor., *Od.*, 1, 28).

Evenus din Paros (460—400 î.e.n.) — poet și sofist, de la care au rămas cîteva fragmente.

[2] *Sofron* — contemporan cu Euripide, autor de mimi cu personaje bărbătești și de mimi cu personaje feminine — remarcabili pentru grația și vioiciunea lor; *frg. 155* Kaibel; anecdota aceasta este citată și de Val. Max., 8, 7, 3 și Diog. Laert., 3, 18.

[3] *Eupolis* (445—411 î.e.n.) — atenian, autor a aproximativ 17 comedii, considerat aproape egal cu Aristofan, contemporanul său. Cele mai însemnate piese sînt *Caprele* și *Maricas* (420); în *Maricas* atacă pe demagogul Hyperbolos succesorul lui Cleon.

damus predă și muzica și gramatica, iar Maricas, adică Hyperbolus, mărturisește că din muzică nu cunoaște nimic în afară de gramatică. De asemenea Aristofan [1], nu într-o singură operă arată că așa se obișnuia să se facă altădată instruirea copiilor. La Menandru, în Hypobolimaeus [2] bătrînul care arată părintelui ce-și cere înapoi fiul un fel de listă a cheltuielilor suportate pentru educarea acestuia, spune că a cheltuit mult cu
19. profesorii de muzică și geometrie. De aci provine obiceiul ca, la ospețe, după terminarea mesei să se treacă din mînă în mînă o liră; Temistocle [3], mărturisind că nu se pricepe să
20. cînte, a fost socotit, ca să folosesc cuvintele lui Cicero, cam incult [4]. Dar și la ospețele vechilor romani exista obiceiul de a întrebuința instrumente cu coarde și fluiere; și versurile salienilor au melodie. Deoarece toate aceste obiceiuri au fost instituite de regele Numa, este evident faptul că și strămoșii noștri, considerați lipsiți de cultură și preocupați numai de războaie, se interesau de muzică, în măsura pe care o îngăduia vremea aceea.
21. În sfîrșit, un cunoscut proverb grecesc zice că „cei lipsiți de învățătură sînt departe de Muze și de Grații".

[1] *Cavalerii*, 188; *Norii; Broaștele*, 728.

[2] *Frg.*, 15 M.

[3] *Temistocle* (525—460 î.e.n.) — general atenian, învingătorul de la Salamina; despre Temistocle vorbește pe larg C. Nepos.

[4] *Tusc.*, 1, 2, 4; cf. *Rosc. Com.*, 46.

22. Să discutăm acum folosul special pe care îl dobîndește din muzică viitorul orator.

Muzica are două cadențe diferite: pentru voce și pentru corp[1]. Căci fiecare din ele pretinde reguli proprii. Muzicianul Aristoxenus[2] împarte ceea ce se referă la voce în ῥυθμός (ritm) și μέλος (melodie), primul constînd în măsură, al doilea în armonie și sunete. Oare toate acestea nu sînt necesare oratorului?

23. Primul element se referă la gest, al doilea la aranjarea cuvintelor, al treilea la inflexiunile vocii — părți extrem de importante în arta oratorică, de nu cumva socotim potrivirea și înlănțuirea armonioasă a cuvintelor necesare numai poeziei și cîntecului, iar pentru oratorie inutile. Sau poate socotim că aranjarea cuvintelor și tonul nu trebuie să varieze,

24. ca în muzică, după idei. Într-adevăr, muzica redă cu noblețe prin ajutorul cîntecului și al măsurii ceea ce este sublim, cu farmec ceea ce este plăcut, ceea ce este obișnuit pe un ton liniștit, și, în decursul întregii realizări artistice, pune de acord arta cu sentimentele exprimate.

25. În discurs, de asemenea, ridicarea, coborîrea, inflexiunile vocii urmăresc trezirea sentimentelor la auditori. Printr-o anumită mă-

---

[1] Muzica include și dansul.

[2] *Aristoxenos din Tarent* — discipol al lui Aristotel, cu preocupări multilaterale; ca filosof a compus tratate erudite asupra legislației. S-a ocupat de teoria ritmului și a muzicii. Este cunoscut îndeosebi prin operele *Elemente de armonie*, din care s-au păstrat 3 cărți, și *Elemente ritmice*, din care avem cîteva fragmente foarte instructive.

sură, pentru a utiliza termenul din muzică [1], în așezarea cuvintelor și în modularea vocii, țintim să stîrnim mînia judecătorilor, printr-alta, îndurarea lor. La fel, prin instrumentele muzicale, măcar că nu pot exprima cuvinte, se produc stări variate în sufletele ascultătorilor.

26. De asemenea, mișcarea corespunzătoare și elegantă a corpului numită εὐρυθμία (euritmie), atît de necesară oratorului, nu poate fi învățată decît de la muzică. Pe ea se bazează o bună parte din acțiune, de aceea i-am rezervat un loc anume [2].

27. Mai mult! Oratorul nu va acorda oare o grijă deosebită vocii sale? Dar este ceva mai specific muzicii? Să nu anticipăm însă această latură [3]. Pentru moment ne mulțumim cu un singur exemplu, al lui C. Gracchus, cel mai de seamă orator al vremii sale: cînd vorbea în adunări, un muzicant așezat la spate îi
28. dădea tonul potrivit cu un nai numit πονάριον (fluieraș). C. Gracchus a avut această grijă în cele mai agitate adunări, și atunci cînd el înspăimînta pe optimați, dar și cînd începuse să se teamă el de aceștia.

Doresc însă, din cauza unora mai puțin cultivați și cum se spune „cu o Muză mai gro-
29. solană", să alung orice îndoială relativă la utilitatea muzicii pentru orator. De bună seamă ei admit că viitorul orator trebuie să

[1] Folosit la 1, 10, 22.
[2] 11, 3.
[3] Tratată și în 11 3, 1—65.

citească pe poeți; dar îi va putea el înțelege fără cunoașterea muzicii? Chiar dacă cineva e atît de orb încît ezită în privința celorlalți poeți, va admite cel puțin pe poeții care au compus pentru liră [1]. Aș insista mai mult, dacă aș recomanda studiul muzicii ca pe o
30. noutate. Însă din timpurile străvechi, de la Chiron și Achile pînă în vremurile noastre, studiul muzicii s-a păstrat la toți profesorii — cel puțin la cei care n-au dușmănit o metodă rațională de învățămînt. Nu vreau să risc ca, din grija mare de a o apăra, să arunc îndoiala asupra acestor adevăruri.

31. Deși cred că reiese destul de evident, chiar din exemplele folosite acum, ce muzică îmi place și pînă la ce punct îmi place, socot că trebuie să declar mai deschis că recomand nu muzica de pe scenele de azi, languroasă și vlăguită, cu arii deșănțate, care a distrus în bună parte bruma de energie bărbătească ce mai era în noi, ci muzica prin care se aduceau laude vitejilor și cea pe care o cîntau vitejii înșiși; nu cîntecele cu ironii și aluzii rușinoase, acompaniate de harpă sau de chitară și de mișcări care nu ar trebui permise fetelor tinere, ci cunoașterea mijloacelor prin care muzica poate stîrni sau potoli sentimen-
32. tele. Este fapt cunoscut că Pitagora a liniștit niște tineri porniți să dezonoreze o casă cin-

---

[1] Eposul, imnul, melosul eolic, melosul anacreontic se cîntau însoțite de chitară, liră, barbiton — instrumente de coarde; elegia, ditirambul, epitalamul, encomium, scolion etc. și lirica corală în general se cîntau cu acompaniament de flaut și de instrumente de suflat.

stită, poruncind cîntăreței din flaut să schimbe ritmul în spondeu[1], Chrisip[2] atribuie cînte-
33. cului cu care doica leagănă copilul o melodie proprie. Există chiar o temă de declamație, ingenios imaginată; un flautist cîntă un cîntec frigian[3] în timpul unui sacrificiu; cel care sacrifică, cuprins de nebunie, se aruncă într-o prăpastie; flautistul e făcut răspunzător de moartea acestuia. Dacă oratorul trebuie să susțină un astfel de proces, el nu o poate face fără cunoașterea muzicii. Cum nu vor admite deci chiar adversarii că și această artă e necesară obiectului nostru?

34. În ce privește geometria[4], se recunoaște că, în parte, este folositoare tinerilor; se admite că, datorită ei, judecata lucrează, mintea se ascute și ajunge să înțeleagă cu ușurință. Se crede, însă, în general, că ea este utilă nu ca celelalte arte, după ce le-am învățat, ci în timpul
35. cît o învățăm. Nu fără motiv, deci, oameni din cei mai de seamă s-au ocupat îndeaproape de această știință. De fapt, de vreme ce geometria se împarte în numere și forme, cunoașterea numerelor este necesară nu numai oratorului, dar oricui și-a însușit cel puțin cunoștințele elementare. În procese însă, se ivesc foarte des probleme de geometrie; un avocat dacă ezită, nu zic în calculul mental, ci dacă s-a abătut numai prin vreun gest stîngaci sau

[1] Adică într-unul grav.
[2] Chrisip, *frg. 735.*
[3] Adică orgiastic și patetic.
[4] Sub denumirea *geometria*, Q. înțelege toată matematica.

lipsit de eleganță de la felul obișnuit de a calcula pe degete, este considerat lipsit de cultură [1].

36. Cît despre studiul liniilor, și el își găsește adeseori rost în procese, căci există procese referitoare la teritorii și măsuri; are însă și o
37. altă legătură, mai importantă, cu arta oratorică. În primul rînd geometriei îi este necesară ordinea; dar elocinței — nu? Geometria dovedește consecințele prin premise și incertitudinea prin certitudine; nu procedăm la fel în discurs?. Rezolvarea problemelor date nu se face aproape exclusiv prin silogisme? Din acest motiv majoritatea susține apropierea geometriei mai curînd de dialectică, decît de retorică. Dar și oratorul, chiar dacă își va baza
38. mai rar dovada pe dialectică, va folosi, dacă este cazul, silogismul și, de bună seamă, entimema, care este un silogism retoric [2]. În sfîrșit, cele mai puternice dovezi sînt așa numitele γραμμικαί ἀποδείξεις (demonstrații grafice); mă întreb însă dacă discursul are un scop mai important decît de a face dovada?

---

[1] Cifrele arabe, folosite azi peste tot, pot exprima, prin locul unde sînt puse, unități, zeci, sute, mii etc.; cifrele romane nu pot. De aceea operațiile aritmetice și matematice erau grele și cu multe complicații. Se făceau mental, cu ajutorul degetelor; se mai foloseau și piese de calculat *(abacus)*, cu mici adîncituri în care se puneau pietricele care se mutau și se combinau după trebuință. După ce învățau scrisul și cititul la *litterator* γραμματίστης, copiii, pentru a învăța să calculeze, mergeau la *calculator*, care era mai bine plătit decît *litterator*. De la *calculator* se duceau la *grammaticus* și apoi la *rhetor*. Pentru calculatul pe degete, cf. Plaut, *Mil.*, 2, sc. 3.

[2] Un exemplu de entimemă în 5, 14, 1.

39. Geometria descoperă prin raționament neadevăruri care au aparența unor adevăruri. La numere, de exemplu, prin așa-numitele procedee ψευδογραφίαι (descrieri greșite) cu care ne amuzam cînd eram copii. Sînt însă altele mai importante. De pildă, cine nu ar da crezare afirmației că „locurile ale căror perimetre sînt egale, au, în mod necesar, egal și
40. spațiul cuprins între aceste perimetre"? Totuși, este un neadevăr, căci forma perimetrului are o foarte mare importanță. Geometrii au criticat pe istoricii [1] care au crezut că suprafața insulelor poate fi suficient indicată prin înconjurul făcut cu ajutorul navigației.

De fapt, o formă cu cît este mai perfectă, cu atît cuprinde un spațiu mai mare.

41. Prin urmare, o linie curbă închisă formează un cerc. Aceasta este forma cea mai perfectă dintre suprafețele plane. Deci spațiul cuprins în cerc este mai mare decît al unui pătrat cu același perimetru. Formele pătrate, la rîndul lor, cuprind un spațiu mai mare decît triunghiurile. Chiar triunghiurile cu laturi egale închid un spațiu mai mare decît cele cu laturi neegale.

42. Alte cazuri sînt, poate, mai obscure. Să căutăm însă un exemplu foarte ușor de înțeles, chiar pentru cei fără practica geometriei. Aproape oricine știe că iugărul are o întindere de două sute patru zeci de picioare [2] în lungime

---

[1] Istoria cuprindea și geografia. Poate Q. are în vedere greșeala lui Thucydide din 6, 1, a lui Polybiu din 9, 21.

[2] Piciorul *(pes)*, unitate de măsură pentru lungime, care reprezenta cam 0,3 m (0,2957 m).

și pe jumătate în lățime; sînt ușor de socotit
43. perimetrul și suprafața lui. Însă un pătrat cu latura de 180 de picioare va avea același perimetru cu iugărul, dar va închide o suprafață cu mult mai mare între cele patru laturi. Dacă este greu de făcut acest calcul, să-l facem cu numere mai mici. Un pătrat cu latura de 10 picioare va avea un perimetru de 40 de picioare și suprafața de 100. Dacă, însă, luăm cîte cincisprezece picioare pentru lungime și cîte cinci pentru lățime, perimetrul va fi același, însă suprafața se va micșora cu o
44. pătrime. Iar dacă două laturi, lungi de 19 picioare fiecare, sînt depărtate între ele printr-un singur picior, suprafața dată nu va avea mai multe picioare pătrate decît numărul pe care-l are lungimea; perimetrul însă va avea aceeași lungime ca și cea care cuprinde 100 de picioare pătrate. Astfel, cu cît ne depărtăm de forma de pătrat, cu atît se va micșora și
45. suprafața. Se poate întîmpla, prin urmare, ca un perimetru mai întins să cuprindă o suprafață mai mică. Mă refer la suprafețele plane; căci este evident, chiar pentru un om fără experiență, că dacă e vorba de dealuri și văi, suprafața solului este mai mare decît a spațiului plan de deasupra.

46. Să amintim că geometria se ridică pînă la cunoașterea legilor universului? Demonstrînd mersul precis și regulat al aștrilor, ne învață că nimic nu se petrece fără ordine și la întîmplare. Chiar și acest fapt poate prezenta uneori interes pentru orator.

47. Pericle, cînd a alungat teama atenienilor îngroziți de eclipsa de soare, explicîndu-le cauzele acestui fenomen, sau Sulpicius Gallus, din armata lui L. Paulus, cînd a vorbit despre eclipsa de lună, pentru ca soldații să nu se înspăimînte ca de o minune cerească, nu ne par a fi îndeplinit rolul de orator?

48. Nicias[1], dacă ar fi avut aceste cunoștințe nu ar fi pierdut, în Sicilia, strălucita armată ateniană, speriindu-se de același fenomen. În schimb Dion, venit să răstoarne tirania lui Dionysius, nu s-a îngrozit de un astfel de fenomen. Chiar dacă foloasele aduse în război sînt în afara preocupărilor noastre, și dacă trecem și peste faptul că Arhimede, singur, a prelungit asediul Siracuzei, rămîne dovedit că
49. foarte multe probleme a căror explicare pe altă cale este dificilă, de pildă metoda de a divide o secțiune la infinit[2], progresia geometrică[3], sînt în general rezolvate prin aceste demonstrații liniare. Deci dacă oratorul, cum voi arăta în cartea următoare[4], trebuie să vorbească despre orice subiect, în nici un caz nu se poate lipsi de geometrie.

---

[1] Toate faptele sînt cunoscute: Pericle (Plut., *Per.*, p. 171); S. Gallus (Liv., 44, 37; Val. Max., 8, 2, 1); Nicias (Thucydide, 7, 50, 51); Plutarh (*Nicias*, p. 538).

[2] *Sectio in infinitum* — secțiunea la infinit sau în părți infinit de mici; se pare că e vorba de calculul infinitesimal, cu care au lucrat după toate probabilitățile Archytas și Archimede.

[3] *Celeritas augenda* — accelerația; probabil că e vorba de progresia geometrică.

[4] 2, 15.

CAPITOLUL XI

Despre primele noțiuni referitoare la pronunțare și gest

1. Trebuie cunoscută și arta actorului comic, dar numai în măsura în care acțiunea e necesară viitorului orator. Într-adevăr, nu vreau ca elevul pe care îl formăm pentru oratorie să se schimonosească, imitînd glasul subțire de femeie, sau să și-l tremure ca bătrînii.
2. Să nu imite nici mișcările din starea de beție. Să nu reproducă comportarea sclavilor; să nu învețe atitudini care exprimă sentimentul de dragoste, avariție ori teamă. Toate acestea nu sînt necesare oratorului și, mai ales în prima etate, strică mintea fragedă încă neformată, căci imitarea repetată devine obicei.
3. De asemenea, nu trebuie să împrumute de la actori orice gest și orice atitudine. Căci, deși într-o anumită măsură trebuie să le cunoască, gestul și atitudinea oratorului vor fi cît se poate de departe de tot ce e teatrul. Și nu va exagera nici în mimică, nici în gesturile mîinii, nici în mișcările trupului. Căci dacă oratorul stăpînește această artă, ea constă în primul rînd în a nu lăsa să se vadă că este artă.

4. Care este așadar îndatorirea profesorului în această privință? În primul rînd, să corecteze, în caz că există, defectele de pronunțare, căci cuvintele trebuie spuse enunțînd fiecare literă

cu sunetul său propriu [1]. Într-adevăr, pe unele sîntem înclinați să le pronunțăm prea slab, pe altele prea plin. Pe unele, ca și cînd ar fi prea aspre, le pronunțăm slab și le schimbăm cu altele, nu deosebite, dar întrucîtva mai surde.
5. Astfel, literei *rho (r)*, în pronunțarea căreia și Demostene a avut dificultăți, îi ia locul *lambda (l)*; felul de a pronunța aceste litere există și la noi. De asemenea *c* și *g*, cînd nu sînt pronunțate cu tărie, sînt înmuiate în *t* și *d*.
6. Profesorul nu va suporta, de bună seamă, nici cunoscutele pronunțări afectate ale literei *s* [2]. De asemenea nu va îngădui ca vorbele să se audă în gît, sau să răsune în cavitatea gurii. Nici, ceea ce este cu totul contrar pronunției curate, să împodobească un cuvînt
7. simplu de la natură printr-un sunet prea grav, ceea ce grecii numesc καταπεπλασμένον (acoperit). Așa e numit sunetul flautelor, cînd, astupînd găurile destinate sunetelor ascuțite, nu rămîne liberă decît ieșirea directă, ceea ce produce un sunet mai grav.
8. Va avea grijă, de asemenea, ca silabele finale să nu fie înghițite; debitul să se mențină egal. Pentru o pronunțare tare, efortul să-l facă plămînul, nu capul. Gestul să fie potrivit cu vocea. Expresia feței să corespundă cu gestul.
9. Totodată, va veghea ca vorbitorul să aibă o ținută corectă a feței, să nu își strîmbe buzele,

---

[1] În sfaturile date, Q. urmează tradiția ciceroniană. Cf. *Brut.*, 110, 141, 158, 261, 303.

[2] Nu cunoaștem felul în care afectau; Q. revine asupra acestei chestiuni în 9, 4, 38.

să nu deschidă exagerat gura, fața să nu fie îndreptată în sus, ochii să nu-i fie aplecați spre pămînt, grumazul să nu-l țină aplecat
10. într-o parte sau în alta. Fruntea păcătuiește și ea în mai multe chipuri: am văzut mulți oratori ale căror sprîncene se ridicau la fiecare efort al vocii. Unii le țineau încruntate; alții nici nu le țineau la fel: pe cînd una era îndreptată spre creștetul capului, cealaltă aproape că
11. acoperea ochiul. Toate acestea au o importanță colosală, după cum vom arăta mai tîrziu[1], pentru că tot ce nu este la locul său, nu poate plăcea.

12. Tot de la actorul comic trebuie să învețe cum se cade să povestim, cu ce autoritate trebuie să dăm un sfat, cît de năvalnic izbucnește mînia, ce mlădieri de voce cere compătimirea. Cea mai bună metodă va fi să aleagă din comedii pasajele cele mai potrivite în acest scop, adică acelea care se aseamănă
13. cu pledoariile. De altfel, aceste pasaje vor fi foarte utile nu numai pentru acțiune, ci vor fi cît se poate de potrivite pentru a-i dezvolta
14. elocința. Toate acestea se vor face cît timp vîrsta fragedă nu va putea învăța lucruri mai mari. Cînd va trebui să citească discursuri, cînd le va înțelege calitățile, trebuie să se ocupe de el un profesor atent și experimentat care să-i îndrume nu numai lectura, ci să-l silească să învețe pe de rost pasaje alese și, stînd în picioare, să le pronunțe cu voce clară întocmai cum trebuie să țină o pledoarie, pentru ca

[1] 9, 3.

să-şi exercite în acelaşi timp pronunţarea,
vocea şi memoria.
15. Socot că nu trebuie criticaţi cei care au
urmat şi cîteva lecţii la profesorii de gimnastică[1].
Nu vorbesc de oamenii care îşi pierd o parte
din viaţă cu uleiuri parfumate şi alta cu vin
şi care, din grijă pentru trup, şi-au îngropat
mintea (aş vrea ca astfel de oameni să fie
16. cît mai departe de elevul pe care-l formăm).
Dar la fel se numesc şi profesorii care, formînd
gesturile şi atitudinea, fac ca braţele să stea
firesc, mîinile să fie suple şi graţioase, atitudinea să nu fie lipsită de eleganţă, mersul să nu
17. fie stîngaci, capul şi privirea să nu fie în dezacord cu ţinuta corpului. Toţi sînt de acord
că ele fac parte din acţiune şi că acţiunea este
parte integrantă a artei oratorice. De bună
seamă, nu trebuie să roşim pentru că învăţăm
ceea ce trebuie pus în practică. De altfel
chironomia, care este — cum reiese chiar din
nume — legea gestului, s-a ivit încă din îndepărtatele vremuri eroice şi a fost aprobată de
cei mai mari oameni ai Greciei, chiar de Socrate însuşi, iar Platon a pus-o în rîndul vir-

[1] Profesorii de gimnastică erau denumiţi *palaestrici*, termen provenit din grecescul παλαίστρα. Grecii considerau exerciţiile fizice, prin care se dobîndea forţă, agilitate şi frumuseţe, o datorie primordială faţă de individ şi faţă de patrie. De aceea se făcea totul pentru educaţia fizică a tineretului. Exerciţiile de fugă, salt, aruncare cu discul şi cu lancea aveau loc fie pe στάδιον (stadion), fie în γυμνάσιον (gimnaziu).

tuților cetățenești[1]. Și n-a fost omisă nici
18. de Chrisip[2] în învățăturile despre educația copiilor. Istoria ne învață că lacedemonienii aveau printre exerciții un dans pe care-l socoteau oarecum folositor pentru războaie.

La vechii romani, de asemenea dansul nu era socotit ceva nedemn. Dovadă este dansul acesta care durează pînă astăzi, datorită numelui și autorității preoților[3]. De asemenea sînt dovadă cuvintele lui Crassus din cartea a treia a operei lui Cicero, *De oratore*, prin care îndeamnă oratorul să aibă „atitudine îndrăzneață și bărbătească, nu luată de la scenă și de la histrioni, ci de la exercițiile militare sau chiar de la palestră“[4]. Practi-
19. carea acestor exerciții coboară pînă în vremea noastră, fără să fi fost criticată. Totuși eu nu le recomand dincolo de vîrsta copilăriei și nu le recomand nici în această perioadă prea multă vreme; căci nu vreau ca gestul oratorului să semene cu al unui dansator, ci din exercițiile acestea din copilărie să rămînă ceva care, fără ca noi să ne dăm seama, împrumută pe ascuns acea grație pe care ne-am însușit-o ca elevi[5].

---

[1] Leg. 813. B.sq.
[2] *Frg.* 737.
[3] E vorba de salieni.
[4] *De or.*, 3 (59), 220.
[5] Aceeași idee în 1, 12, 14 și în 11, 3, 89.

CAPITOLUL XII

Este oare copilul în stare să învețe mai multe lucruri în același timp?

1. Se ridică, de obicei, întrebarea dacă — presupunînd că aceste discipline trebuie învățate — e posibil ca toate să fie predate și însușite în același timp.

Unii neagă, sub motiv că mintea devine confuză și obosește de atîtea discipline cu tendințe diferite, pentru care nici inteligența, nici trupul, nici ziua însăși n-ar fi îndestulătoare și că, chiar de le-ar suporta o vîrstă mai formată, totuși nu trebuie să încărcăm cu ele o minte prea fragedă.

2. Ei însă nu înțeleg bine cît de capabilă este natura minții omenești, care este atît de ageră și de iute, care în așa fel privește — ca să zic astfel — în toate părțile, încît nici nu poate măcar să facă numai un singur lucru, ci este în stare să se ocupe de mai multe nu numai în aceeași zi, dar în același moment.

3. Oare cîntăreții din chitară nu își supraveghează concomitent memoria, intonația și multiplele inflexiuni ale vocii în timp ce cu mîna dreaptă ating anumite coarde, cu stînga trag, rețin sau eliberează altele, și piciorul chiar, nestînd degeaba, bate tactul, și toate
4. acestea se fac simultan? Dar oare noi înșine, puși în situația de a susține un proces venit pe neașteptate, nu trebuie, în timp ce expunem anumite fapte, să pregătim altele, deoarece

este nevoie totodată de aflarea ideilor, alegerea cuvintelor, compoziție, gesturi, pronunțare, mimica feței și mișcări? Dacă aceste operații atît de diferite se supun deodată unui singur efort, de ce să nu putem împărți orele zilei între mai multe preocupări? Mai ales că însăși varietatea odihnește și reface mintea și, dimpotrivă, îi este chiar mai greu să se mențină într-un singur fel de muncă. De aceea scrisul găsește odihnă în lectură, iar oboseala lecturii este îndepărtată, la rîndul ei, prin scris.

5. Oricît de mult am lucra, sîntem totuși într-o măsură oarecare proaspeți pentru ceea ce începem. Cine nu s-ar plictisi dacă ar trebui să suporte, o zi întreagă, pe un singur profesor, indiferent ce artă ar preda acesta? Prin schimbare mintea se va recrea, așa cum varietatea în alimentație reface stomacul care se hrănește mai cu plăcere dacă i se oferă mai multe feluri.

6. Sau, cunosc adversarii altă metodă de învățare? Să ne ocupăm numai de gramatică, apoi numai de geometrie, pentru ca să uităm, între timp, ce am învățat? După aceea să trecem la muzică, să uităm cele anterioare? Și, cînd ne vom ocupa de literatură latină, să nu aruncăm o privire asupra celei grecești? Și, pe scurt, ca să închei, să nu facem alta
7. decît ceea ce constituie ultima preocupare? Pentru ce nu sfătuim la fel pe plugari să nu se îngrijească deodată și de ogoare și de podgorii, și de măslini și de pomărit? Să nu-și împartă grija între pășuni, și turme, și grădini, și prisăci, și păsări? Pentru ce noi înșine acordăm

zilnic ceva activității din for, ceva cerințelor prieteniei, ceva preocupărilor gospodărești, ceva îngrijirii trupului și destul plăcerilor? Oricare din aceste preocupări, singură, ne-ar obosi dacă nu am întrerupe-o; pînă într-atît este mai ușor să ai mai multe activități decît una singură timp îndelungat.

8. Să nu ne temem deloc că, eventual, copiii suportă mai greu munca mai multor studii deodată; căci nu există vîrstă care să obosească mai puțin. Pare paradoxal probabil, dar ne putem convinge prin experiență; căci
9. mintea învață mai ușor cît e fragedă. Ca argument poate servi faptul că, în mai puțin de doi ani, copiii, o dată ce știu articula corect cuvintele, deși nimeni nu-i constrînge, vorbesc aproape orice. Însă sclavilor noștri de curînd sosiți cîți ani le trebuie ca să învețe limba latină! Cine învață pe un adult să citească înțelege justețea denumirii de παιδομαθεῖς (instruiți din copilărie) dată acelora care se disting în chip deosebit în arta lor.

10. Copilul de altfel, din natură, suportă mai ușor oboseala decît omul format. Într-adevăr, deși cade adesea și se izbește de pămînt, nu se lovește prea rău; deși se tîrăște pe mîini și pe genunchi, după o clipă de răgaz reia jocul, se agită cît e ziulica de mare, fiindcă îi lipsește greutatea trupului și, astfel, nu are nici o povară. Tot așa și mintea lui, cred, nu obosește, pentru că activitatea lui cere un efort mai mic și pentru studiul lui nu se bazează pe muncă personală, ci el se oferă doar pentru a fi format.

11. Apoi, datorită unui alt privilegiu al vîrstei, copiii urmăresc mai cu bună credință pe profesor și nu cîntăresc dificultățile învinse; le lipsește însăși puterea de a aprecia munca; ori, după cum noi înșine adeseori ne-am convins, osteneala însăși obosește mai puțin decît ideea că sîntem obosiți.
12. În plus, niciodată nu va avea mai mult timp disponibil, deoarece la această vîrstă tot progresul constă în a asculta. Cînd se va retrage pentru a scrie, cînd el însuși va crea și va compune, atunci nu va avea timp, ori nu-i va plăcea să se apuce de astfel de studii.
13. Așadar, deoarece profesorul de gramatică nu poate să ocupe pe elev toată ziua cu disciplina sa și nici nu trebuie, căci îl poate dezgusta, căror preocupări e preferabil să le consacrăm acest timp liber? Căci nici eu nu cer ca elevul să se dedice cu totul acestor arte; nu vreau să compună cîntece, nici să dea ritm muzical melodiilor auzite, nu vreau să se adîncească în cele mai minuțioase operații
14. geometrice. Nu fac din el un comedian în pronunțare, nici un dansator în gest [1]. Chiar dacă aș cere toate acestea, timpul i-ar ajunge, căci vîrsta propice pentru învățătură este îndelungată și eu nu vorbesc despre minți
15. încete. În sfîrșit, Plato cum a strălucit în toate disciplinele acestea pe care eu le socot necesare viitorului orator? El, nefiind mulțumit nici cu disciplinele pe care Atena i le putea oferi, nici cu învățătura pitagoreilor, la care venise

[1] Vezi 1, 11.

pe mare în Italia, s-a dus la preoţii Egiptului
să-și însușească tainele acestora.
16. Invocăm dificultatea, pentru a ne justifica
indolența. Adevărul e că nu avem dragoste
de muncă și că elocința nu o dorim pentru ea
însăși — deși este nobilă și cea mai frumoasă
artă — ci ne pregătim pentru o întrebuințare
josnică a ei și pentru un cîștig mîrșav.
17. Pot vorbi în for mulți, fără să cunoască
aceste discipline și pot cîștiga avere. Numai că
și un negustor de marfă proastă poate cîștiga
și mai mult; chiar și un crainic poate agonisi
mai mult cu vocea sa. Nu mi-aș dori însă nici
un cititor care să calculeze ce-i pot aduce
18. studiile. Cine însă, datorită unei minți oare-
cum divine, și-a format adevărata imagine
a elocinței, și care, după cum zice un bine
cunoscut tragic[1], va vedea „oratoria ca pe re-
gina tuturora“ și care va căuta cîștig nu în
plata pentru pledoarii, ci în propriul său suflet
și în contemplarea științei — cîștig nepieritor
și nesupus soartei — acela se va convinge ușor
să acorde mai degrabă geometriei și muzicii
timpul irosit de alții la spectacole, exerciții,
pe cîmpul lui Marte, jocul cu zarul [2], în sfîrșit,
în conversații inutile, pentru a nu aminti de
19. somn sau banchete prelungite. Căci va găsi
mult mai mare desfătare decît în plăcerile
omului incult. E un dar al providenței ca pe
om să-l încînte mai mult ce e nobil.

---

[1] Pacuvius, v. 177 Ribb.; cf. Euripide, *Hec.*, 816.
[2] cf. Cic., *Arch.*, 6, 13.

Dar tocmai farmecul acesta m-a dus prea departe.

Am spus îndeajuns despre studiile cu care copilul trebuie deprins înainte de a învăța altele mai importante. Cartea următoare începe să trateze un subiect oarecum nou și va trece la îndatoririle retorului.

CARTEA A II-A

CAPITOLUL I

Cînd trebuie încredințat retorului copilul

1\. Se menține de mult, și prinde puteri pe zi ce trece, obiceiul ca elevii să fie încredințați profesorilor de elocință mai tîrziu decît o cere rațiunea [1]. Aceasta se întîmplă întotdeauna la noi, la latini, dar uneori și la greci.

Cauzele acestei situații sînt două: retorii — cel puțin ai noștri — și-au părăsit atribuțiile, iar gramaticii au preluat atribuții străine.
2\. Într-adevăr, primii socot de datoria lor numai să declame și să predea teoria și practica declamației, mărginindu-se, și aici, la subiectele de natură deliberativă și judiciară (căci pe celelalte le disprețuiesc, considerîndu-le mai prejos de profesiunea lor) [2]; la rîndul lor gramaticii cred că nu ajunge preluarea a ceea ce au părăsit retorii — fapt pentru care trebuie să le fim recunoscători — și dau năvală pînă la pro-

---

[1] Acest obicei era, de fapt, vechi la Roma; cu mult înainte, Cicero se plîngea de aceasta prin gura lui Crassus; cf. Cic., *De or.*, 3, 108.

[2] Omiteau, deci, genul demonstrativ.

3. sopopei și suasorii[1], domeniul cel mai dificil al elocinței. Astfel se întîmplă că primele preocupări din școala retorului au devenit ultimele în școala gramaticului iar copilul, la vîrsta cînd trebuie să se ocupe de discipline mai importante, zăbovește într-o școală inferioară și face exerciții de retorică la gramatic. De aici rezultă o situație ridicolă: ai impresia că elevul nu trebuie trimis la profesorul de declamație pînă nu știe declama.
4. Noi vom da fiecărei profesii domeniul propriu. Gramatica, tradusă în latinește prin termenul *litteratura*[2], să-și cunoască limitele pe care i le indică denumirea ei modestă, și pe care vechii gramatici le-au respectat, dar pe care azi ea le-a depășit mult. Căci, firavă la izvor, și-a mărit forțele luînd asupra sa explicarea poeților și a istoricilor, iar astăzi curge într-o albie plină, deoarece, în afară de arta de a vorbi corect, foarte amplă de altfel, a îmbrățișat și studiul tuturor artelor celor mai
5. importante. Iar retorica, a cărei denumire provine de la a vorbi elocvent[3], să nu-și părăsească îndatoririle și să nu se bucure că atribuțiile îi sînt preluate de altcineva; căci, sustrăgîndu-se de la muncă, este aproape izgonită
6. din domeniul ei. Nu neg că unii profesori de gramatică pot atinge un astfel de grad în

[1] *Prosopopei* — exerciții menite să pregătească elocința deliberatorului; *suasoriile* cuprindeau elogierea unei calități sau veștejirea unui viciu în general.
[2] Cuvîntul *litteratura* derivă din *littera* — literă, iar *grammatica* de la γράμμα, pe care îl traduce latinescul *littera*.
[3] Cuvîntul *retor* are rădăcina ρη — a vorbi.

știință încît sînt capabili să predea și retorica; dar cînd o fac, îndeplinesc funcția retorului, nu pe a lor.

7. Se ridică și o altă problemă: cînd pare copilul matur pentru învățarea retoricii? În această privință trebuie considerată nu vîrsta, ci progresul în studiu. Și, pentru a nu discuta mai îndelung asupra timpului cînd trebuie încredințat retorului, cred că precizăm foarte bine zicînd: „cînd va fi în stare".

8. Dar această problemă depinde de prima[1]; căci dacă gramaticul își prelungește slujba pînă la suasorii, e nevoie de retor mai tîrziu. Dacă retorul nu refuză primele îndatoriri ale profesiunii sale, grija lui este necesară încă de cînd copilul trece la narațiuni și la micile
9. compuneri de laudă ori de dezaprobare. Oare nu știm că, pentru a progresa în elocință, anticii foloseau metoda dezvoltării de teze[2], de locuri comune sau de subiecte în care nu precizau împrejurările sau persoanele, cum se face în controversele[3] adevărate sau imaginare? De aici reiese cît de nedemn este pentru învățămîntul retoricii părăsirea acestor obligații care au constituit primul și, mult timp, sin-
10. gurul ei domeniu. De altfel, care din exercițiile amintite mai sus nu intră în competența retorilor și, chiar mai mult, în genul judiciar? Oare

---

1 Vezi prima parte a capitolului.

2 Disertații asupra unor subiecte de morală sau de politică, destinate să obișnuiască spiritul cu mînuirea ideilor generale.

3 *Controversae* — exerciții de școală în care se dezvoltă subiecte judiciare.

cînd se vorbeşte în for nu este nevoie de nara-
11. ţiune? Şi nu ştiu dacă nu cumva succesul depinde chiar foarte mult de ea. Nu se inserează adeseori elogiul şi dezaprobarea în dezbateri? Locurile comune, fie cele îndreptate împotriva viciilor, cum citim că a compus Cicero [1], fie acelea care tratează chestiuni cu caracter general, în felul celor publicate chiar de Q. Hortensius, de exemplu: „Trebuie să se dea crezare unor dovezi mărunte, atît în favoarea cît şi împotriva martorilor?“, fac parte
12. din însăşi substanţa proceselor. Acestea sînt arme ce trebuie să fie întotdeauna gata pentru a te servi de ele la nevoie. Cine socoate că nu aparţin oratoriei, acela nu va crede nici că o statuie începe să ia fiinţă cînd i se toarnă membrele. Să nu fiu acuzat că mă grăbesc; să nu mi se atribuie ideea că, pentru a urma pe retor, elevul trebuie smuls numaidecît gramaticului.

13. Amîndoi profesorii, şi în cazul acesta, vor avea timpul necesar. Şi nu trebuie să ne temem că elevul va fi împovărat cu doi profesori. De fapt, nu se va spori, ci se va împărţi munca dusă pînă aici de un singur profesor şi fiecare din cei doi profesori va fi mai util în munca sa. Grecii păstrează încă acest sistem; latinii l-au părăsit şi fapta lor pare scuzabilă fiindcă alţii au preluat această sarcină.

---

[1] În prefaţa *Paradoxelor*.

CAPITOLUL II

Despre caracterul și obligațiile profesorului

1. Deci copilul, ajuns cu studiul la capacitatea de a înțelege problemele care constituie, după cum am spus [1], primele elemente de retorică, va trebui încredințat profesorului de elo-
2. cință. Prima noastră obligație însă este să ne interesăm de caracterul profesorului. M-am decis să tratez această problemă în mod deosebit aici, nu fiindcă aș socoti că la ceilalți profesori cunoașterea caracterului nu ar constitui o obligație la fel de mare, cum am dovedit în cartea precedentă [2], ci pentru că însăși vîrsta elevilor face mai necesară relevarea
3. acestei chestiuni. Căci se încredințează acestor profesori [3] niște copii aproape formați și care continuă să rămînă pe lîngă ei și după ce au devenit adolescenți. De aceea trebuie să avem acum o mai mare grijă ca moralitatea ireproșabilă a profesorului să constituie o garanție contra oricărei vătămări, pentru cei mai fără experiență, iar pe cei mai violenți în porniri seriozitatea lui să-i țină departe de orice
4. abatere. Nu este însă suficient ca profesorul să dea exemplu de stăpînire de sine, ci, prin severitatea disciplinei, să țină în frîu moravurile tinerilor reuniți în jurul lui. Înainte de toate, să aibă sentimente părintești față de elevi și

[1] Cf. 2, 1, 5.
[2] 1, 2, 5.
[3] Retorilor.

5. să se considere locțiitorul acelora care i-au
încredințat copiii. Să nu aibă vicii, și să nu le
tolereze. Austeritatea lui să nu fie morocă-
noasă, blîndețea să nu fie familiaritate, ca nu
cumva prima să nască aversiune, iar a doua
— dispreț. Să întrețină pe elevii săi cît mai
mult cu sfaturi despre ceea ce este cinstit și
corect, căci cu cît îi va povățui mai des, cu
atît îi va pedepsi mai rar. Să nu treacă cu
vederea nimic din ce trebuie îndreptat, dar
6. să nu se înfurie niciodată. Să fie simplu în
predare, muncitor, exigent, dar fără exagerare;
să răspundă cu bunăvoință întrebărilor puse,
să-i provoace el pe cei care nu-l întreabă.
Cînd laudă expunerile elevilor să nu fie zgîrcit,
dar nici prea darnic în elogii, fiindcă prima
atitudine naște silă de muncă, a doua mulțu-
7. mire de sine. În criticarea celor ce trebuie
corectate să nu fie amar, să nu jignească, căci
pe mulți îi îndepărtează de învățătură tocmai
8. faptul că sînt certați pe un ton de ură. Să le
declame zilnic ceva, chiar mai mult, pentru ca
auditorii să ducă cu ei cuvintele lui. Căci,
chiar dacă lectura le oferă destule exemple de
imitat, graiul viu, cum se zice, hrănește mai
din plin, și îndeosebi acela al profesorului pe
care elevii, bine crescuți, desigur, îl iubesc și îl
respectă. Greu se poate reda prin cuvinte cît
de plăcut e să imiți pe acela pentru care ai
simpatie.
9. Trebuie să interzicem strict copiilor liber-
tatea, acordată în general, de a se ridica și de
a se agita pentru a aplauda; tinerii trebuie să-și
exprime cu discreție sentimentele, cînd ascultă

un discurs. În felul acesta, elevul va ține seama
numai de aprecierea profesorului și va con-
10. sidera bine spus ceea ce aprobă profesorul.
Dar e foarte greșit obiceiul — azi numit poli-
tețe — de a-și lăuda reciproc orice. Este o
practică nelalocul ei, e ceva teatral și străin
școlilor serios organizate, dar și cel mai peri-
culos dușman al învățăturii, căci grija și
truda par de prisos, dacă elevii sînt lăudați
indiferent ce-au spus.
11. Așadar, atît cel care ascultă, cît și vorbitorul
trebuie să fie atenți la fața profesorului; în
felul acesta vor discerne ce trebuie și ce nu
trebuie aprobat; astfel stilul va cîștiga înde-
mînare, iar urechea simț critic.
12. Astăzi, dimpotrivă, elevii gata și la pîndă
se ridică la orice clauzulă, ba chiar ies de la
locurile lor și strigă în cor cu toții, agitîndu-se
cum nu se cuvine. Lauda este reciprocă și în
ea constă succesul declamației. Rezultatul este
îngîmfarea și încrederea în sine neîntemeiată;
așa se face că elevii, îngîmfați de aprobarea
13. tumultuoasă a colegilor încep să-l dușmă-
nească pe profesor, dacă nu sînt îndeajuns
lăudați de el. Dar și profesorii, la rîndul lor,
să pretindă elevilor să-i urmărească cu aten-
ție și cu respect. Căci nu profesorul trebuie să
vorbească după gustul elevilor, ci elevul după
al profesorului. Ba, pe cît este posibil, profe-
sorul să caute chiar să observe ce anume elo-
giază fiecare elev și pentru ce. Se va bucura
că apreciază ce e bine, nu atît pentru sine,
cît pentru judecata corectă a elevului.

14. Nu-mi place să stea amestecaţi copiii cu adolescenţii; căci, chiar dacă omul căruia i s-a încredinţat desăvîrşirea studiilor şi a caracterului elevilor corespunde şi poate ţine şi pe adolescenţi în disciplină, trebuie totuşi despărţiţi şi numai pentru motivul că unii sînt slabi, iar alţii mai robuşti; şi trebuie evitată nu numai învinuirea de vreo urîciune morală, ci chiar bănuiala.

15. Am socotit că problema trebuie amintită numai. Căci cred că nu este nevoie să recomand ca profesorul şi şcoala să stea departe de aceste vicii atît de josnice. Iar dacă, în alegerea profesorului fiului său, tatăl nu evită pe omul stăpînit de aceste patimi evidente, să ştie de pe acum că, neglijînd această problemă, va fi de prisos pentru el tot ce scriem în folosul tineretului.

CAPITOLUL III

Dacă trebuie să apelăm de la început la cel mai bun profesor

1. Nu trebuie trecută cu vederea părerea unor persoane care, chiar cînd socotesc copiii potriviţi pentru învăţătura la retor, cred că nu trebuie încredinţaţi celui mai bun de la început, ci îi reţin cîtva timp pe lîngă profesori mai puţin destoinici. Motivul invocat este că, pentru începutul artelor, este mai potrivit un profesor mai de mijloc, fiindcă copiii îl pot înţelege şi imita mai uşor, iar el predă cu

mai multă bunăvoință primele noțiuni, care sînt plicticoase.

2\. Cred că nu trebuie să insist mult pentru a demonstra cu cît e mai bine să dăm elevului tot ce e mai bun și cît de greu se înlătură greșelile odată ce au prins rădăcini. Pe profesorul următor îl apasă o dublă sarcină, căci trebuie să-l dezvețe pe elev de ceea ce este greșit, muncă premergătoare și mai grea decît aceea de a-l învăța de la început.

3\. De aceea se spune că Timotheus, vestit cîntăreț din flaut, pretindea de la elevii care învățaseră mai înainte cu alt profesor o sumă de două ori mai mare decît de la cei care veneau la el fără să știe ceva.

De altfel, părerea combătută de mine cuprinde o îndoită eroare. Prima: se crede că pentru un anumit timp profesorul mediocru corespunde — parcă ar fi vorba de un stomac
4. sănătos care digeră orice. Această autoliniștire, deși reprobabilă în sine, ar fi admisibilă dacă profesorii de genul acesta ar preda cunoștințe mai puține, nu însă și greșite. A doua eroare, mai răspîndită, constă în a considera că profesorii ajunși la un grad de superioritate în elocință nu coboară la probleme minore, fie că îi plictisește să dea atenție unor exerciții mărunte, fie că într-adevăr nu sînt capabili.

5\. În ce mă privește, nu consider profesor pe cel care nu vrea să primească o astfel de sarcină. Susțin însă că, dacă vrea, cu cît este mai bun profesor, cu atît o poate îndeplini mai bine. În primul rînd, se presupune că cel

care excelează în elocință și-a însușit foarte bine și mijloacele prin care se ajunge la elo-
6. cință. În al doilea rînd, orice savant stăpînește din plin metoda, element foarte important în învățămînt. În sfîrșit, savantul, care excelează în problemele importante, nu poate fi incapabil în cele mai mărunte. Ar însemna că Fidias, care a realizat admirabil pe Iupiter, poate fi depășit de un altul în ornamentarea acestei opere; sau că un orator nu știe cum să vorbească; sau că un medic neîntrecut nu este în stare să îngrijească boli mai ușoare.

7. Îmi vor obiecta unii: nu există, oare, un grad de elocință superior aceluia pe care mintea fragedă a copilului îl poate pricepe? Mărturisesc că există; însă profesorul, bun orator, trebuie să fie și judicios în predare și metodic, pentru a coborî la nivelul elevului. E întocmai ca drumețul obișnuit să umble iute, dar care, mergînd însoțit de un copil mic, îi dă mîna, își încetinește pasul și nu o ia înaintea tovarășului său.

8. De altfel, în general, expunerile făcute de profesorii savanți sînt mult mai ușor de înțeles și mai limpezi. Căci prima calitate a elocinței este claritatea; și, cu cît cineva are mai puțin talent, cu atît se silește să fie mai afectat și mai umflat. E ca oamenii mărunți de statură care se înalță pe vîrful degetelor; sau ca oamenii
9. slabi care amenință toată vremea. Căci sînt convins că îngîmfarea, prostul gust, prețiozitatea și tot felul de afectări dau pe față nu forța, ci neputința aceluia care le practică. La fel, umflarea corpului denotă nu sănătate,

ci boală și, în general, omul obosit se abate din drumul drept. Așadar, un profesor cu cît e mai slab, cu atît e mai obscur.

10. Nu uit că am scris în cartea întîi [1] — cînd afirmam că e preferabilă învățătura în școli publice decît acasă — că în primele studii și la începutul formării lor elevii se îndreaptă mai bucuros spre imitarea colegilor, fiindcă le este mai ușor. Această afirmație ar putea părea unora în contradicție cu ceea ce susțin
11. acuma. Dar, dimpotrivă: cu atît mai vîrtos copilul trebuie încredințat celui mai bun profesor tocmai fiindcă la un astfel de profesor și elevii sînt mai bine instruiți și vor spune ce merită să fie imitat; ori, dacă vor greși, vor fi corectați pe loc. Însă profesorul incult va aproba poate chiar greșeli și va constrînge pe elevii care-l studiază să se supună părerii sale.
12. Așadar, profesorul să fie desăvîrșit, atît în ce privește elocința, cît și caracterul; asemenea lui Phoenix din Homer [2], să învețe pe copii și să vorbească, și să se poarte bine.

CAPITOLUL IV

Despre primele exerciții la retor

1. Voi începe acum să arăt care este, după părerea mea, rolul retorului în primele lecții și voi amîna puțin discutarea a ceea ce con-

[1] 1, 2, 26.
[2] Dascălul lui Achile; aluzie la *Il.*, 9, 442—443.

stituie retorica propriu-zisă. Mi se pare foarte indicat să se pornească de la exerciții asemănătoare acelora pe care copilul le-a învățat la profesorul de gramatică.

2. Cunoaștem trei forme de narațiuni [1], abstracție făcînd de cea întîlnită în pledoarii: *fabula*, folosită în tragedii și poeme și care este departe nu numai de adevăr, dar chiar de forma adevărului; *argumentul*, imaginar, dar pe care comediile îl redau ca verosimil; *istoria*, care cuprinde expunerea unui fapt petrecut. De vreme ce am lăsat în sarcina profesorului de gramatică narațiunile poetice [2], retorul va începe cu predarea istoriei, care cu cît e mai adevărată e mai educativă.

3. Voi arăta, în capitolul referitor la elocința judiciară [3], care îmi pare metoda cea mai bună de a istorisi. Pentru moment atrag atenția că narațiunea nu trebuie să fie uscată și seacă [4] (căci ar fi inutil să te încarci cu atît amar de învățătură, dacă am considera suficientă expunerea simplă și lipsită de podoabă a faptelor). Dar nu trebuie nici să se piardă în digresiuni și în descrieri de prisos, cum înclină foarte mulți care imită libertatea încuviințată

4. poeților. Amîndouă căile sînt greșite; totuși e mai gravă greșeala provenită din lipsă decît din exces. Căci nu putem pretinde, nici spera de la copii un stil desăvîrșit; însă e preferabilă

[1] Aceeași diviziune a narațiunii în *Ad Herenn*, 1, 12 și Cic., *Inv.*, 1, 27.

[2] 1, 9.

[3] 4, 2.

[4] Aceeași recomandație în *Ad Herenn*, 1, 14.

firea fecundă și efortul generos, ori chiar
5. avîntul care, uneori, depășește măsura. Nici-
odată, în anii aceștia ai școlarității, nu m-aș
plînge că ceva prisosește. Ba, mai mult, aș
vrea ca, întocmai ca doicile, profesorii înșiși
să ofere o hrană mai ușor de digerat acestor
minți fragede încă, și să le îngăduie să sugă
pînă se satură — aș zice — laptele unei învă-
țături mai plăcute. Acum corpul va avea
forme mai pline; vîrsta adultă însă o să-l
6. facă mai suplu. Cum arată acum prevestește
o constituție robustă; pe copilul cu toate
formele corpului de pe acum reliefate, de obicei
îl amenință mai tîrziu slăbiciunea și boala.
La aceasta vîrstă elevul să îndrăznească
mai mult, să imagineze mai mult și să se bucure
de roadele imaginației sale, chiar dacă ele nu
sînt încă îndeajuns de coapte și gustoase.
Supraabundența se poate ușor remedia;
7. uscăciunea este un rău incurabil. De aceea
nu-mi pun mari speranțe în copilul la care
judecata o ia înaintea temperamentului. Vreau
să am la început materie chiar mai exuberantă
decît trebuie. Din această exuberanță anii
vor ciopli mult, rațiunea va șlefui mult, ceva
se va toci prin uzare chiar. Numai să ai de
unde tăia și să ai ce ciopli; vom avea, însă,
numai dacă nu lucrăm pe o foaie de metal de
la început prea subțire, pe care o cizelare mai
adîncă o rupe.
8. Părerea mea despre această vîrstă nu-l va
mira pe cine va citi la Cicero [1] „căci vreau ca

[1] *De or.*, 2, 21, 88.

la adolescent puterea de gîndire să dea peste margini“.

De aceea trebuie să evităm, pentru copii mai ales, un profesor arid, așa cum ferim plantele încă firave de un pămînt uscat și cu totul
9. lipsit de umezeală. Cu astfel de profesori ei devin cu ușurință umili și, privind parcă pămîntul, nu cutează să se înalțe deasupra vorbirii zilnice. Slăbiciunea ei o iau drept sănătate; lipsa de curaj drept putere de pătrundere; și, crezînd că ajunge să nu comită greșeală, cad tocmai în greșeala că sînt lipsiți de calități. De aceea nu grăbiți maturitatea; nici mustul să nu-și piardă dulceața de îndată ce e pus în butoi; așa va rezista în cursul anilor și va cîștiga cu vîrsta.

10. Cred că e cazul să amintesc că talentele copiilor slăbesc uneori, din pricina observațiilor făcute cu prea mare severitate; căci se descurajează, se supără; în sfîrșit, prind ură și, ceea ce este mai grav, temîndu-se încontinuu, nu se mai silesc deloc.

11. Acest proces e înțeles chiar de țărani, care nu taie crengile cînd au frunze fragede, fiindcă li-se pare că fierul le îngrozește și
12. că nu pot încă îndura o cicatrice. Cu atît mai mult, deci, profesorul trebuie să fie binevoitor, pentru ca să [îndulcească cu o mînă blajină remediile care și așa prin firea lor sînt neplăcute. Va lăuda pasaje, pe altele le va trece cu vederea, va aduce schimbări unora, explicînd pentru ce procedează așa; le va înfrumuseța, adăugînd de la el. Uneori va fi util ca profesorul însuși să dicteze subiecte

dezvoltate pe de-a-ntregul, pe care copilul le va imita și de care va fi încîntat, deocam-
13. dată, ca de o creație proprie. Cînd însă stilul îi este atît de neglijent, încît nu poate fi corectat, eu am făcut experiența că dă rezultate bune dacă pretind ca lucrarea criticată de mine să fie pe de-a-ntregul refăcută, zicînd că elevul este în stare să lucreze și mai bine; căci nimic n-ajută mai mult în învățătură decît speranța.

14. Metoda corectării diferă însă după vîrstă. Tema ce li se cere și îndreptarea ei trebuie să corespundă puterilor elevilor. Eu obișnuiam să spun copiilor, cînd îndrăzneau ceva cu prea mare libertate sau cînd mergeau prea departe, că îi laud pentru moment, dar că va veni vremea cînd nu le voi mai îngădui așa ceva. În felul acesta, ei se și bucurau de talentul lor și nici nu rătăceau în felul de a judeca.

15. Dar, pentru a reveni de unde am plecat, vreau ca stilul narațiunilor să fie cît mai îngrijit posibil.

La început, cînd copiii învață să se exprime, sînt puși să reproducă cele auzite, pentru ca să ajungă să vorbească cu ușurință. Din aceleași motive sînt puși, pe bună dreptate, să expună povestiri începînd cu sfîrșitul sau pornind de la mijloc spre ambele capete [1]. Aceste exerciții se fac însă sub supravegherea profesorului și numai cît timp elevii nu sînt capabili de altă muncă și cît timp încep să lege idei ori

[1] Nici un alt autor nu vorbește despre această metodă.

cuvinte, căci este un mijloc de a le întări memoria. Dimpotrivă, de îndată ce știu ce înseamnă un discurs organizat și corect, vorbăria improvizată, gîndirea necontrolată și graba de a vorbi pînă nu se ridică în picioare sînt, în realitate, lăudăroșie de negustor ambu-
16. lant. De aici se naște bucuria deșartă a părinților nepricepuți, iar la copii disprețul de muncă, îndrăzneala nerușinată, obișnuința de a vorbi incorect, deprinderi greșite, o orgolioasă încredere în sine, care a zădărnicit de multe ori chiar progrese însemnate.

17. Va veni și rîndul artei de a vorbi cu înlesnire și nu vom trece cu vederea acest capitol [1]. Deocamdată, ajunge dacă elevul, depunînd toată atenția și tot efortul îngăduit de vîrstă, reușește să scrie ceva demn de aprobat. Să se obișnuiască cu această muncă și să-i devină fire; căci numai acela va ajunge sau se va apropia foarte mult de scopul urmărit de noi, care va învăța să vorbească corect înainte de a învăța să vorbească cu înlesnire.

18. Narațiunile sînt de obicei însoțite de exercițiul care constă în a le combate ori susține. Acest exercițiu se numește ἀνασκευή (confirmare) și κατασκευή (combatere) [2]. El poate avea loc nu numai cînd e vorba de povestirile fabuloase și transmise prin poezie, dar chiar cînd este vorba de acelea care se

[1] Cf. 10, 7.

[2] Aceste procedee sînt indicate de Theon (1, 60.2; 64, 28) printre *progymnasmata*; de asemenea la Hermogenes, 11, 27.

găsesc în analele istorice; de pildă, cînd se pune problema dacă se poate crede că pe capul lui Valerius, în timp ce acesta lupta, s-a așezat un corb care lovea cu ciocul și cu aripile fața și ochii galului dușman, ar putea
19. exista amplă materie de discuție pro și contra; la fel se poate vorbi despre șarpele din care se zice că s-a născut Scipio ori despre lupoaica lui Romulus și Egeria lui Numa; în ce privește istoriile grecești, în general, ele își iau o libertate la fel cu poezia. Adeseori, de asemenea, se ridică probleme în privința datei, locului în care se spune că s-a petrecut un fapt; uneori despre persoane; astfel Livius își exprimă de foarte multe ori îndoiala, iar alți istorici se contrazic adesea între ei.
20. De aici elevul se va ridica treptat spre subiecte mai importante, de exemplu la elogierea oamenilor de seamă, la dezaprobarea celor necinstiți; acest exercițiu aduce nu un singur folos, căci în timp ce inteligența se exercitează datorită unei materii multiple și variate, din contemplarea binelui și a răului se formează caracterul moral; pe lîngă acestea, elevul dobîndește o mare bogăție de cunoștințe, și, în sfîrșit, desprinde exemple, care au foarte mare efect în orice gen de pro-
21. cese, și pe care le va folosi la nevoie. De aici decurge alt exercițiu, al comparației: din două personaje, care este mai bun, sau mai rău? Deși acest exercițiu folosește o metodă similară cu precedentul, totuși subiectul este dublu și în tratarea virtuților și a viciilor nu le discută numai natura, ci și gradul. Referi-

tor la planul ce trebuie urmat în laudă ori în procedeul contrar, întrucît alcătuiește partea a treia a retoricii, voi da sfaturi la timpul său [1].
22. Locurile comune (vorbesc despre acelea în care, fără a denumi persoane, se biciuiesc viciile morale în sine, de exemplu adulterul, practicarea jocurilor de noroc ori desfrîul) au rol foarte important în procese; dacă le adaugi un nume, devin acuzații. Totuși și locurile comune se pot restrînge de la gen la anumite specii; de pildă, se presupune un adulter orb, un jucător de jocuri de noroc
23. sărac, un desfrînat bătrîn. Uneori locurile comune servesc ca mijloc de apărare; căci vorbim și în favoarea desfrîului, și a dragostei; și, uneori, apărăm un codoș, ori un parazit, justificînd nu omul, ci incriminarea adusă.
24. Cît despre teze, ele se scot din comparare, de pildă: „E de preferat viața de la țară, sau cea de la oraș?"; „E mai mare gloria jurisconsultului sau a omului de arme?" Sînt minunat de potrivite și de rodnice pentru exercitarea vorbirii; sînt foarte utile fie pentru a convinge [2], fie chiar pentru dezbaterile judiciare; de altfel, al doilea exemplu citat este tratat foarte pe larg de Cicero, în *Pro Murena* [3].
25. Există și teze care aparțin aproape în întregime genului deliberativ, de pildă: „Tre-

[1] 3, 7.

[2] Aluzie la suasorii — aceeași rădăcină ca *suadere* (a îndemna).

[3] Cic., *Mur.*, 21 și urm.; prima teză — dacă e de preferat viața de la țară sau cea de la oraș — e discutată și în Hor., *Sat.*, 2, 6.

buie să-ţi iei soţie?"; „Trebuie să umbli după funcţii publice?" De fapt, ele devin suasorii dacă li se adaugă nume de persoane.

26. Profesorii mei obişnuiau printr-un exerciţiu folositor şi chiar plăcut să ne pregătească pentru cauzele de conjectură, obligîndu-ne să cercetăm şi să explicăm de ce lacedemonienii o reprezentau pe Venus înarmată, ori de ce Cupidon e imaginat copil, cu aripi, înarmat cu săgeţi şi torţă, şi alte subiecte similare prin care încercam să înţelegem intenţia, chestiune frecventă în controverse. (Acest exerciţiu poate fi considerat un gen de chrie.)

27. Căci este evident faptul că unele locuri comune, de pildă cele referitoare la martori („trebuie să li se dea crezare întotdeauna?") şi la argumente („trebuie să avem încredere chiar în cele neimportante?") aparţin proceselor din for; de aceea unii avocaţi cu renume le-au redactat şi învăţat cu cea mai mare grijă pe de rost, pentru ca, la nevoie, să-şi împodobească improvizaţiile cu astfel de ornamente.
28. Prin aceasta (căci nu-mi pot amîna pe mai tîrziu părerea), consider că ei îşi recunosc desăvîrşita insuficienţă. Căci cum pot ei descoperi specificul proceselor, al căror aspect este încontinuu schimbat şi nou? Cum pot răspunde obiecţiilor părţii adverse? Cum pot răspunde cu rapiditate replicilor? Cum interoghează un martor oamenii aceştia care chiar în subiectele comune şi frecvent tratate în procese nu pot reda ideile cele mai banale decît prin cuvinte pregătite cu mult înainte?

29. Însă, repetîndu-le în mai multe procese, în mod inevitabil trezesc silă, ca mîncările răcite și încălzite din nou. Alteori ei înșiși ajung să roșească, deoarece văd că ascultătorii le recunosc locurile comune, sărmană găteală care, ca la oamenii săraci dar mîndri, este uzată de multiplele și feluritele între-
30. buințări; aceasta cu atît mai mult cu cît aproape nu există loc atît de comun încît să facă un tot cu cauza dacă nu are o legătură
31. intrinsecă cu chestiunea însăși. De altfel, locul comun apare nu atît inserat, cît lipit, fie pentru că diferă de rest, fie pentru că, în general, pare venit la moment nepotrivit; e pus nu fiindcă îl cere cauza, ci fiindcă avocatul îl are gata pregătit. Tot așa alții folosesc dezvoltări prea pline de vorbărie pentru a plasa în ele maxime, deși maximele tre-
32. buie să se nască din dezvoltări. Or, amîndouă procedeele sînt frumoase și folositoare dacă se nasc din cauză; altfel, oricît de frumoasă ar fi exprimarea, dacă nu tinde la succesul cauzei, este în orice caz de prisos, dacă nu chiar dăunătoare. Dar să nu mă abat mai mult de la chestiune.

33. Elogiul și critica legilor pretind forțe mai mari, aproape capabile de cele mai înalte lucrări. Depinde de obiceiul și dreptul statelor ca acest exercițiu să se apropie mai mult de suasorii ori de controverse. La greci, propunătorul legii era chemat în fața judecătorului; romanii obișnuiau să le susțină sau să le combată în fața adunării poporului. Dar despre ambele cazuri avem date puține și

numai aproximative. Există trei genuri de
34. drept: sacru, public și privat; această diviziune ajută îndeosebi pentru elogiul unei legi, cînd, definind-o în mod gradat, arăți că este o lege, că este publică, în sfîrșit, că e în legătură cu cultul zeilor. Căci punctele
35. generale sînt comune tuturor. De fapt, se poate pune chestiunea de drept; de pildă, dreptul propunătorului legii, cum a fost cazul lui P. Clodius, acuzat că a fost creat tribun fără să se fi ținut seamă de forme. Sau legalitatea propunerii; aici se disting mai multe posibilități: sau că propunerea nu a fost afișată în perioada a trei nundine[1], sau că nu a fost dată în zi potrivită[2], sau că nu a ținut sau nu ține seama de *intercessio*[3], ori de auspicii, sau de orice altceva care împiedică legalitatea, sau că este opusă vreuneia din legile în vigoare.

36. Dar aceste considerații nu privesc primele exerciții, căci acolo se face abstracție de persoane, timp sau de împrejurări. Celelalte sînt tratate aproximativ în felul următor, indiferent că discuția se duce asupra unui subiect
37. real sau imaginar: o lege greșește în formă sau

---

[1] *Nundinae-arum* — tîrg săptămînal, interval de opt zile, fiindcă, deși vine de la *novem dies*, romanii totdeauna puneau o zi de două ori; așa socoteau și la calendar, de ex. *a. d. V. Kal. April* = 28 martie (socoteau așa: kal. april., 31, 30, 29, 28 martie = total 5 zile; de fapt însă erau numai 4 zile).

[2] De pildă, o zi nefastă.

[3] *Intercessio* — opoziția unui coleg sau a unui magistrat superior (dictator, tribun, consul, cenzor, pretor, *magister equitum*).

în fond. Relativ la formă, se discută dacă sînt destul de clare cuvintele sau cuprind ceva echivoc. Relativ la fond, se discută dacă legea nu se contrazice; dacă trebuie aplicată retroactiv, dacă se referă la fiecare om în parte. Însă, de cele mai multe ori, se cercetează dacă este morală, dacă este utilă. Știu bine
38. că unii fac mai multe subîmpărțiri; eu însă cuprind în termenul de moral dreptatea, noblețea morală, religiozitatea și alte noțiuni similare. Noțiunea de justiție este totuși, în general, examinată sub mai multe aspecte: se analizează fie fapta în sine, dacă e vrednică de pedeapsă sau de răsplată; fie măsura răsplății ori a pedepsei, care poate fi atacată atît că e prea mare, cît și că e prea mică.

39. În privința utilității, de asemenea, se consideră uneori fapta în sine, alteori după împrejurări. Unele legi e discutabil dacă pot fi respectate. De asemenea, nu trebuie ignorat faptul că unele legi pot fi criticate în totalitatea lor, altele numai în anumite părți. Dis-
40. cursuri strălucite ne oferă exemple de ambele feluri. Există, știu, și legi care acționează nu pentru lungă durată, ci urmăresc numai conferirea unor demnități sau comandamente; așa a fost legea Manilia, la care se referă discursul lui Cicero. Dar nu putem da aici precepte referitoare la astfel de legi, căci ele se bazează pe considerații speciale ale problemelor în cauză, nu pe considerații generale.

41. Cei vechi și-au exercitat talentul oratoric în subiecte de genul acesta; totuși au împrumutat de la dialectică metoda argumentării; căci în

general se crede că dezvoltarea de subiecte fictive, după modelul discursurilor din for și din adunările deliberative, a început la greci cam în timpul lui Demetrius din Phaleron[1].
42. Nu sînt convins că acest fel de exerciții a fost inventat chiar de el, cum am declarat și în altă lucrare[2], dar nici aceia care afirmă cu hotărîre acest lucru nu se sprijină pe vreun autor de-ajuns de vrednic de crezare. Cicero[3] însă ne este garanție că la latini profesorii de retorică au apărut în ultima vreme a vieții lui L. Crassus; cel mai vestit dintre ei a fost Plotius.

CAPITOLUL V

Despre citirea oratorilor și a istoricilor la retor

1. Despre modul de a declama voi vorbi ceva mai tîrziu[4]; pentru moment, fiindcă ne ocupăm de primele elemente ale retoricii, cred necesar să amintesc ce mult va contribui retorul la progresul elevilor, dacă, după exemplul profesorului de gramatică, de la care pre-

---

[1] *Demetrios din Phaleron* (mort 280 î.e.n.), denumit „ultimul orator", e un personaj deosebit de interesant prin varietatea scrierilor sale. Lista operelor lui păstrată de Diogene Laertius (V, 80—81) cuprindea dialoguri filosofice, tratate istorice, studii de literatură și retorică, scrisori. Nu s-au păstrat decît fragmente.

[2] Fără îndoială în tratatul pierdut asupra cauzelor decăderii elocinței *(De causis corruptae eloquentiae)*.

[3] Cf. *De or.*, 3, 24, 93.

[4] Vezi 2, 10.

tindem lectura explicată a poeților, și el, la rîndul său, își va forma elevii prin lectura istoriei, și mai ales prin cea a discursurilor. Eu am experimentat personal acest sistem cu cîțiva copii, a căror vîrstă părea potrivită,
2. și părinții au socotit sistemul util. Dar, deși am înțeles chiar de atunci roadele foarte bune ale acestei metode, am întîmpinat două obstacole: obiceiul îndelungat de a preda altfel devenise lege; apoi, tinerii, fiind destul de avansați, nu mai simțeau nevoia de o astfel
3. de muncă și preferau să mă imite. Totuși, chiar dacă am descoperit mai tîrziu această noutate, nu m-aș sfii s-o recomand succesorilor mei; știu că acest sistem se practică azi la greci, de preferință de către profesori auxiliari, fiindcă timpul nu ar ajunge dacă profesorul ar vrea ca întotdeauna să dea el însuși un model de lectură elevilor.
4. Însă lectura făcută cu scopul ca elevii să urmărească ușor și corect textele pe care le au sub ochi, sau chiar munca de a explica valoarea fiecărui cuvînt mai puțin uzitat care se ivește trebuie considerată mult inferioară îndatoririi
5. retorului. Dimpotrivă, scoaterea în relief a calităților ori, cînd e cazul, a defectelor constituie cu adevărat specificul profesiunii de retor și corespunde promisiunii făcute de profesorul de elocință, mai ales că nu pretind ca profesorul să dădăcească elevii și să le citească
6. din cartea pe care o vrea fiecare. Îmi pare mai ușor, și, în același timp, mult mai util ca, cerînd liniște, să pună un elev să citească (e foarte bine să-i ia pe rînd) ca să se obiș-

nuiască de la început cu pronunția corectă.
7. Apoi, după ce va expune cauza care a generat discursul ce va fi citit (căci astfel explicațiile vor putea fi înțelese mai limpede), nu va omite nici o observație demnă de remarcat în legătură cu invențiunea și cu elocuțiunea; la exordiu va arăta modul în care se cîștigă bunăvoința judecătorului; la narațiune va remarca claritatea, concizia, fidelitatea; uneori va releva intenția și abilitatea ascunsă (căci aici este artă numai ceea ce nu poate fi înțeles decît de către maeștrii în artă); apoi, va arăta
8. pe rînd îndemînarea diviziunii, subtilitatea și bogăția argumentării; mijloacele prin care emoționează, farmecul prin care domolește, asprimea atacurilor, delicatețea glumelor; în sfîrșit, modul în care domină asupra patimilor pătrunde în inimi și reușește ca sufletul judecătorilor să fie pătruns de cuvintele oratorului.
9. Apoi, în elocuție, va remarca cuvîntul propriu, strălucitor, sublim, pasajele unde merită să fie lăudată amplificarea; de asemenea, calitatea opusă amplificării; va releva metaforele frumoase, figurile de cuvînt, stilul curgător, amplu și totuși viguros.
10. Nu cred inutil să se citească copiilor din cînd în cînd chiar discursuri de prost gust și pline de greșeli, pe care totuși foarte mulți le admiră dintr-o judecată greșită; cu acel prilej se vor arăta idei redate impropriu, obscur, umflat, vulgar, trivial, necumpătat, molatic; se va arăta că astfel de pasaje sînt lăudate de foarte mulți și, ceea ce este mai grav, sînt lăudate tocmai pentru că sînt rele. Căci

11. vorbirea simplă și naturală pare că nu datorează nimic talentului; dimpotrivă, admirăm ca fiind mai distins tot ce se abate de la forma simplă și naturală; la fel, trupurile sucite și oarecum monstruoase au mai mult preț pentru unii decît acelea care n-au pierdut nimic din
12. calitățile unei înfățișări obișnuite. Unii, captivați de aparență, socot că cei care se depilează, se fardează, își prind în ace părul frizat cu fierul, ori îi dau un luciu de împrumut, au mai mult farmec decît e în stare să le dea natura sănătoasă; pentru ei frumusețea corpului pare că vine din corupția moravurilor.

13. Profesorul nu se va mărgini să releve toate acestea; adeseori va întreba elevii, le va pune la încercare judecata; în felul acesta, auditorii vor fi ținuți în încordare, iar sfaturile date nu le vor trece numai pe la urechi; în același timp, vor fi conduși la scopul urmărit de acest exercițiu: să găsească ei înșiși idei și argumente și să-și exerciteze inteligența; căci ce altă țintă urmărim învățîndu-i, decît să nu trebuiască să fie veșnic învățați de alții?

14. Aș îndrăzni să afirm că acest gen de exercițiu va aduce mai mult folos elevilor decît toate tratatele tuturor teoreticienilor; acestea, fără îndoială, ajută mult; dar, deoarece domeniul lor este oarecum prea vast, cum ar putea analiza toate aspectele care se ivesc aproape zilnic?

15. Tot așa, în arta militară, deși există anumite principii generale, va fi mai util să se înțeleagă motivul pentru care, în cutare problemă, loc sau timp, un anume comandant

le-a folosit cu înțelepciune, ori nu; căci, aproape
întotdeauna preceptele valorează mai puțin
decît cazurile concrete.

16. Dar e nevoie oare ca un profesor să declame
pentru a servi de model auditorilor? Lectura
din Cicero ori Demostene nu le va fi mai utilă?
Un elev dacă are greșeli în declamația pe care
a compus-o va fi corectat în fața colegilor;
nu va fi mai eficace corectarea unui discurs?
ba chiar mai agreabilă? căci oricine preferă
17. criticarea greșelilor altuia decît ale sale. Aș
putea invoca multe argumente; dar oricine
întrevede utilitatea acestei metode; măcar
de am aplica-o cu o străduință egală cu plă-
cerea pe care o vom simți după aceea.

18. Dacă metoda aceasta va fi adoptată, va
rămîne problema, mai puțin dificilă, a auto-
rilor care trebuie citiți de către începători.
Unii au recomandat scriitori mai puțin impor-
tanți, fiindcă îi considerau mai ușor de înțeles;
alții preferă autori cu un stil mai înflorit,
socotindu-i mai potriviți pentru a hrăni mintea
19. acestei vîrste fragede. În ce mă privește,
prefer pe cei mai buni scriitori; aceștia să
fie citiți și la început, și întotdeauna; totuși,
dintre aceștia prefer pe cel cu stilul mai simplu
și mai limpede; de pildă, copiii să-l citească
mai curînd pe Liviu, decît pe Salustiu: chiar
dacă acesta din urmă e un izvor istoric mai
bun, totuși, pentru înțelegerea lui e nevoie de
20. un anumit progres. Cicero, după părerea mea,
este și plăcut și îndeajuns de inteligibil pentru
începători; le poate fi nu numai util, dar chiar

drag; după el, așa cum recomandă Liviu [1], ceilalți vin în ordinea asemănării cu Cicero.
21. Socot însă că două genuri de a scrie trebuie îndepărtate din fața elevilor — în primul rînd — nu cumva vreun profesor, prea mare admirator al antichității, să-i facă să devină prea uscați datorită lecturii Grachilor, a lui Cato sau a altor scriitori asemănători; elevii vor deveni lipsiți de farmec și seci căci, cu puterea lor de pătrundere, nu vor înțelege încă vigoarea acestora; mulțumiți cu stilul acestor scriitori, fără îndoială foarte bun atunci, dar străin vremurilor noastre, elevii se vor crede — ceea ce e cît se poate de rău — ase-
22. menea acestor oameni mari. Al doilea gen, contrar primului, este următorul: nu cumva captivați de înfloriturile stilului de azi, cu totul afectat, să fie prinși de această plăcere respingătoare și să îndrăgească acel fel prea dulceag și cu atît mai preferat de mintea copiilor cu cît le este mai la îndemînă.
23. Dar o dată formată judecata lor și ajunși în afară primejdiei, i-aș îndemna să citească pe cei vechi, căci, îndepărtînd rugina unui veac necizelat, dacă își însușesc forța plină și viguroasă a talentului lor, vor da stilului nostru de astăzi o strălucire mai vie; i-aș îndemna să citească și pe cei noi, care, și ei,
24. au multe calități. De fapt, natura nu ne-a condamnat să fim greoi la minte; am schimbat însă stilul și ne-am îngăduit mai mult decît se cuvenea; astfel, anticii ne-au întrecut nu atît

[1] Într-o scrisoare către fiul său, azi pierdută.

25. prin geniu, cît prin înțelepciune. Vom avea, deci, libertatea să alegem multe, dar va trebui să veghem să nu fie corupte de răul care e intim legat de ele. Admit cu plăcere, ba chiar
26. susțin că au existat nu demult și că există și azi scriitori pe care e bine să-i imităm întru totul. Nu oricine este însă competent să se pronunțe cine sînt aceștia. Aprecierea celor vechi, chiar de este greșită, e mai puțin primejdioasă; de aceea am lăsat pentru mai tîrziu lectura modernilor, ca imitarea lor să nu preceadă formarea puterii de apreciere.

CAPITOLUL VI

Despre plan și felul de a corecta

1. Metoda profesorilor a diferit și în această privință: unii, nemulțumindu-se să îndrume cu ajutorul unui plan subiectele date elevilor spre dezvoltare, le expuneau mai pe larg ei înșiși și le completau nu numai cu dovezi,
2. dar chiar cu expuneri oratorice. Alții indicau numai liniile mari apoi, la sfîrșitul declamațiilor, arătau părțile omise de fiecare elev; existau și unele părți tratate cu atîta grijă de parcă profesorii înșiși s-ar fi ridicat să vorbească.

Amîndouă metodele sînt utile; de aceea nu separ pe una de cealaltă. Totuși, dacă ar fi necesar să alegem numai pe una din ele, prefer pe prima, fiind mai util să se arate elevilor,

de la început calea cea dreaptă decît să-i
3. aduci la ea după ce au alunecat în greșeală.
În primul rînd, deoarece corectarea o înregistrează numai cu urechile, pe cînd planul se imprimă și în minte, și în stil; apoi, pentru că ascultă mai cu plăcere pe profesor cînd le dă îndrumări decît cînd îi critică; iar dacă unii elevi sînt ceva mai iuți din fire, cum se întîmplă la vîrsta aceasta, se supără chiar de obser-
4. vație și se împotrivesc tacit. Totuși greșelile trebuie corectate în mod deschis, căci trebuie să se țină seama de ceilalți elevi, care vor socoti bun tot ce nu este corectat de profesor. Trebuie însă îmbinate ambele metode și folosite după cum vor cere împrejurările înseși. Căci pentru începători materia va trebui dată
5. aproape prelucrată conform puterilor fiecăruia; cînd vom crede însă că modelele date de profesor i-au format îndeajuns, li se vor da numai cîteva indicații scurte; dacă le respectă, vor putea progresa prin propriile lor puteri,
6. fără ajutor. Uneori îi vom lăsa să se bizuie pe ei singuri, ca nu cumva, din reaua obișnuință de a fi întotdeauna conduși de osteneala altuia, să nu fie în stare de efort și cercetare personală.

Dacă astfel de probe vor părea îndeplinite cu destulă pricepere, munca profesorului va fi aproape încheiată; dacă vor greși însă, vor trebui readuși sub îndrumarea lui. Ceva asemă-
7. nător vedem că fac păsările: ele împart puișorilor, cît sînt firavi și slabi, hrana adusă cu ciocul; cînd puii par însă măricei, îi învață să iasă cîte puțin din cuiburi și să înconjure

în zbor cuibul, zburînd ele însele înaintea lor; apoi, odată forțele încercate, le îngăduie să se îndrepte înspre largul cerului, și să se încreadă în ei înșiși.

CAPITOLUL VII

Despre învățarea pe de rost

1. Socot că trebuie, neapărat, înlăturat obiceiul ca la vîrsta de care ne ocupăm să punem copiii să învețe pe dinafară cele ce au scris și să le recite — așa cum se obișnuiește — la o zi anumită. Acest lucru îl pretind îndeosebi părinții; ei sînt convinși că numai așa studiază cu adevărat copiii lor, dacă declamă cît mai des, deși progresul constă, în primul rînd,
2. în sîrguință[1]. Eu sînt de acord ca elevii să compună și cred că aceasta constituie o muncă foarte importantă; dar mult mai bucuros i-aș îndemna să învețe pe dinafară pasaje din discursuri sau din istorie sau din oricare fel
3. de opere vrednice de acest efort. Căci memoria se va exercita cu mai multă vioiciune reținînd creațiile altora decît pe ale lor proprii; de asemenea, cine se va deprinde cu munca aceasta mai grea va reține mai tîrziu fără trudă propriile sale compuneri, care-i sînt cunoscute; se va familiariza cu cei mai buni autori și va avea

[1] Despre ingerința părinților în domeniul pedagogiei, cf. Pers., 3, 45—47.

întotdeauna la îndemînă ce să imite și, chiar fără să simtă, va reda acest fel de exprimare,
4. căci și l-a însușit; apoi, va avea din plin termenii și figurile cele mai bune, fără să le caute, pentru că ele se oferă de bună-voie ca dintr-un tezaur depus în siguranță. La aceste avantaje se adaugă posibilitatea de a da citate plăcute în conversație și folositoare în procese; căci prezintă mai multă autoritate ceea ce nu a fost pregătit pentru procesul în cauză și adeseori ne fac mai multă glorie decît dacă ne-ar aparține.
5. Trebuie totuși, din cînd în cînd, să îngăduim elevilor să expună ce au scris ei înșiși, pentru ca și propria lor muncă să culeagă rodul atît de dorit, aclamarea. Această favoare li se va acorda însă numai cînd au elaborat ceva corespunzător, pentru ca să constituie un fel de răsplată a silinței lor și ei să se bucure că au meritat s-o expună [1].

CAPITOLUL VIII

Dacă fiecare elev trebuie instruit conform aptitudinilor sale

1. Se consideră în general, și pe bună dreptate, ca o calitate a profesorului notarea atentă a specificului inteligenței copiilor ce i s-au încredințat, precum și cunoașterea înclinării naturale a fiecăruia din ei. Căci, în această pri-

[1] Aceste argumente variate sînt expuse și de Cicero (*De or.*, 2, 355 și urm.)

vință, există o varietate de necrezut; într-adevăr, diversitatea caracterelor e la fel de mare
2. ca a corpurilor. Putem înțelege acest fapt gîndindu-ne chiar numai la oratori, care se deosebesc atît de mult în felul de a se exprima, încît nu seamănă unul cu celălalt, deși majoritatea s-au format imitînd autorii preferați.
3. Iată de ce, în general, s-a găsit util să se îndrume instrucțiunea pe linia dezvoltării dispozițiilor naturale și a favorizării îndeosebi a tendinței înnăscute a spiritului fiecăruia. După cum un profesor de gimnastică cu experiență, venind într-un gimnaziu plin de copii, după ce le-a examinat în fel și chip trupul și sufletul,
4. înțelege pentru ce fel de luptă trebuie pregătit fiecare, la fel profesorul de elocință, după ce a analizat cu pătrundere dispozițiile firești, fie pentru genul oratoric strîns și șlefuit, fie pentru cel vehement, grav, dulce, aspru, strălucitor, elegant, se va acomoda diverselor dispoziții în așa fel ca fiecare elev să fie îndrumat în direcția spre care are înclinare; căci
5. natura, dacă este cultivată, capătă forță; dimpotrivă, elevul îndrumat pe o cale contrară firii lui nu va putea da rezultate satisfăcătoare în direcția pentru care e mai puțin apt și, părăsind preocupările pentru care pare înnăscut, se va dezvolta mai puțin.

6. Această părere (căci cine se sprijină pe rațiune e liber să gîndească chiar împotriva unor idei acceptate) mi se pare adevărată
7. numai în parte; fără îndoială, este absolut necesară observarea specificului fiecărei inteligențe; de fapt pe ea se bazează alegerea și

nimeni nu m-ar putea convinge de contrariul; în adevăr unul va fi mai potrivit pentru istorie, altul e făcut pentru poezie; unul va fi mai util studiind dreptul, după cum altul, poate, trebuie trimis la țară. Profesorul de oratorie va discerne acestea, așa cum profesorul de gimnastică amintit va face pe un elev bun alergător, pe altul atlet, pe unul luptător, pe altul bun pentru vreuna din întrecerile
8. obișnuite la serbările sacre[1]. Însă elevul destinat pentru for va trebui să muncească nu numai într-o singură direcție, ci în toate artele care țin de oratorie, chiar dacă vreuna din ele pare mai grea; căci învățătura ar fi cu totul de prisos, dacă înclinările firești ar fi de-ajuns.

9. Dacă însă ne iese în cale un talent corupt și pornit spre exagerare, cum sînt cei mai mulți, îl vom lăsa, oare, să meargă pe drumul acesta? Pe cel uscat și slab nu îl vom hrăni și, ca să spun așa, nu îl vom îmbrăca? Căci, dacă uneori este necesar să suprimăm, de ce să
10. nu fie îngăduit să și adăugăm? Dar eu nu lupt contra firii, căci nu mă gîndesc să oprim înclinarea bună — cu care cineva s-a născut — ci
11. să dezvoltăm și să adăugăm ce lipsește. Îl cunoaștem pe Isocrate, neîntrecutul maestru; cărțile lui sînt mărturie că era un mînuitor al stilului la fel de bun pe cît de mare profesor afirmă elevii lui că a fost; vorbind despre

[1] Pentru diversitatea serbărilor sacre, cf. *Aen.*, 5, 104—604.

Ephoros[1] și Theopomp[2] spunea că unuia-i trebuie hățuri, celuilalt pinteni; dar prin aceste cuvinte a înțeles, oare, că la acesta — care era domol — trebuia ajutată încetineala prin învățătură, și la primul, care era repezit, trebuia corectată impetuozitatea? sau, mai degrabă, gîndea că ambele firi ar cîștiga prin împrumuturi reciproce?[3]

12. Totuși admit că firile mărginite trebuie îndrumate în direcția vocației naturale; în felul acesta, ele vor săvîrși mai bine singurul lucru de care sînt capabile. Dacă ni se oferă însă un material uman mai bine înzestrat și în care, pe bună dreptate, putem întrezări
13. un orator, trebuie să-i împărtășim calitățile elocinței. Căci chiar dacă, așa cum e firesc, elevul e mai dotat în anumite direcții, nu va simți silă nici de celelalte și, prin muncă, va da aceleași rezultate ca acolo unde s-a distins prin înclinare naturală; la fel (pentru a rămîne la același exemplu) profesorul de gimnastică experimentat, dacă va avea să formeze un pancratiast nu îl va învăța să lovească numai cu pumnul sau numai cu piciorul, sau numai să se ia la trîntă și alte procedee similare, ci îl va învăța tot ce privește acest gen de luptă;

---

[1] *Ephoros* — istoric grec din prima jumătate a secolului IV î.e.n. discipol al lui Isocrate.

[2] *Theopomp* — contemporan cu Ephoros și discipol, ca și Ephoros, al lui Isocrate.

[3] Cf. Cic., *De or.*, 3, 36; *Att.*, 6, 1, 12; *Brut.*, 204; Diogene Laert. (v. 39) spunea că Aristotel a aplicat aceeași remarcă lui Theofrast și Calistene; Platon a spus la fel despre Aristotel și Xenocrate.

vor fi, poate, exerciții în care nu va reuși;
14. va insista de preferință unde reușește. Căci două lucruri trebuie, îndeosebi, evitate: primul, să nu încerci ceea ce nu se poate face; al doilea, să nu schimbi pe cineva de la lucrul pe care-l face foarte bine la altul, pentru care e mai puțin potrivit. Dar în caz că elevul va fi un al doilea Nicostratus, pe care, în tinerețea mea, l-am văzut ajuns la bătrînețe, îi vei aplica în măsură egală toate ramurile disciplinei și îl vei face neînvins atît la luptă, cît și la pugilat; așa a fost atletul amintit; el primea coroana victoriei pentru amîndouă felurile de luptă, în aceeași zi.

15. Și atunci cu cît mai mare trebuie să fie grija profesorului pentru viitorul orator! Căci nu ajunge ca oratorul să vorbească concis, în termeni aleși, sau cu vehemență; așa cum pentru un profesor de cînt nu ajunge dacă e neîntrecut numai în sunetele ascuțite, medii, grave sau chiar în nuanțări; elocința, precum chitara, nu este perfectă decît dacă toate acordurile sînt în desăvîrșită armonie, de la cel mai de jos, la cel mai de sus.

CAPITOLUL IX

Despre îndatorirea elevilor

1. După ce am vorbit mult despre îndatoririle profesorilor, pentru moment nu recomand elevilor mai mult decît să-și iubească profesorii în măsura în care-și iubesc studiile și să-i

considere drept părinții — desigur nu tru-
2. pești — dar ai minții lor. Acest sentiment de respect filial îi va ajuta mult la învățătură, căci, în felul acesta, ei vor asculta cu plăcere, vor crede ce le spune profesorul, și vor căuta să-i fie asemenea; în sfîrșit, vor veni la școală veseli și plini de avînt; cînd sînt dojeniți nu se vor mînia, cînd sînt lăudați se vor bucura și se vor sili, prin învățătură, să devină cît mai iu-
3. biți de profesorii lor. Căci, după cum datoria profesorilor este să învețe pe elevi, tot așa datoria elevilor este să se dovedească dornici de învățătură; una fără alta nu dă rezultat. După cum nașterea unui om e datorată celor doi părinți și după cum zadarnic ai împrăștia semințele pe pămînt, dacă nu le-ar încălzi la sînul său brazda din vreme pregătită, tot așa elocința nu se poate dezvolta fără perfecta bună înțelegere dintre cel care transmite învățătura și cel care o primește.

CAPITOLUL X

Despre utilitatea declamației și metodele ei

1. După ce elevul a fost bine instruit și după ce s-a exercitat îndeajuns în aceste lucrări, importante și ele, dar abia un fel de membre și părți ale unor exerciții mai importante, se va apropia vremea studierii materiilor deliberative și judiciare.

Înainte însă de a intra în subiect, trebuie să spun cîteva cuvinte despre declamaţie care, deşi descoperită ultima, este cel mai util din toate exerciţiile. Căci ea cuprinde aproape
2. toate cele amintite de mine şi redă o imagine foarte apropiată de realitate; din acest motiv a avut atîta succes încît foarte mulţi o considerau chiar şi singură suficientă oratorului.
3. Într-adevăr, nu există calitate, mă refer la discursul adevărat, care să nu se întîlnească şi în declamaţie. Însă numai din vina profesorilor acest exerciţiu a decăzut pînă într-atît încît printre principalele cauze ale coruperii elocinţei au fost invocate extravaganţa şi ignoranţa declamatorilor. Dar cînd ceva este bun din natură i se poate da o utilizare bună.
4. Prin urmare, înseşi subiectele pe care le vom imagina să fie cît mai asemănătoare realităţii, iar declamaţia să imite pe cît posibil procesele, fiindcă pentru ele a fost creată.
5. De bună seamă că vrăjitori, molime, răspunsuri date de oracole ori mame vitrege mai crude decît în tragedii şi alte subiecte şi mai fantastice, le vom căuta zadarnic printre chestiunile de garanţii [1] ori în interdictele pretoriale [2].

Să nu permitem, deci, niciodată tinerilor tratarea acestor teme nereale şi — pentru a

[1] *Chestiunile de garanţii (sponsio)* — în dreptul public, un pact pe care un magistrat înalt (consul etc.) îl încheia în numele statului, dar pe care Senatul şi poporul urmau să-l ratifice sau să-l respingă; în dreptul privat, garanţie materială promisă.

[2] *Interdictum* — ordonanţă a unui magistrat; magistratul cu atribuţii administrative avea dreptul de a da îndrumări în chestiuni de jurisdicţie (de obicei pretorii).

întrebuința termenul adecvat — poetice? Să nu le permitem să facă digresiuni, să se desfăteze în astfel de subiecte și oarecum să le dea
6. viață? Ar fi foarte bine, în tot cazul, dacă subiectele sînt pompoase și umflate, să nu pară și absurde ori ridicole unui ochi mai scrutător; astfel, dacă admitem și aceste subiecte, declamatorul își poate lua uneori avînt; numai să știe că așa cum patrupedele, cînd se umflă prea tare fiindcă au păscut verdeață, sînt vindecate luîndu-li-se sînge și sînt readuse la hrana potrivită menținerii forțelor, la fel va trebui și el să scape de tot ce e de prisos și să elimine tot lichidul corupt format în el, dacă va voi să fie sănătos și pu-
7. ternic. În caz contrar, la primul efort pretins de realitate, se va vedea că prisosul acela nu are nici o valoare.

Cine consideră însă declamația cu totul străină cauzelor din for, de bună seamă nu înțelege rațiunea pentru care acest exercițiu a fost
8. inventat. Căci dacă el nu pregătește pentru for, este ceva foarte asemănător fie unei manifestări lăudăroase de teatru, fie vociferării unui nebun. Într-adevăr, la ce bun să-ți atragi un judecător care nu există? să povestești un fapt, pe care toți îl știu neadevărat? să aduci probe într-o cauză asupra căreia nimeni nu o să se pronunțe? Toate acestea plictisesc numai; însă a te pasiona și a face pe altul să fie cuprins de mînie ori de jale este cu totul ridicol, dacă prin aceste lupte ima-

ginare nu ne pregătim în vederea unei adevărate dezbateri și a luptei reale din for!

9. Nu va exista deci nici o deosebire între felul de a vorbi în for și între declamațiile noastre? Nu, dacă ne referim la progres; aș vrea chiar ca sistemului obișnuit de declamație să i se adauge cîte ceva nou ca, de pildă, să se dea nume personajelor, să se imagineze dezbateri mai complicate și cu o acțiune mai îndelungată uneori, să ne temem mai puțin de cuvinte care se găsesc în vorbirea zilnică, să ne obișnuim să strecurăm și glume; în această privință forul ne găsește cu totul nepregătiți, deși școala ne-a deprins cu toate celelalte.

10. Dacă, dimpotrivă, declamăm numai pentru a ne pune pe noi în valoare, fără îndoială că trebuie să ne gîndim puțin și la plăcerea audi-
11. torilor. De fapt și în discursurile care au fără îndoială un fond adevărat, dar urmăresc și delectarea unui public numeros, de exemplu panegiricele[1] și întreg genul demonstrativ, este permis să împodobim mai mult stilul și nu numai să ne arătăm întreaga artă, ci chiar să o etalăm în fața auditorilor veniți anume în acest scop; dimpotrivă, în fața judecătorului această artă trebuie, de cele mai multe
12. ori, ascunsă. Așadar declamația, fiind imaginea baroului și a tribunei, trebuie să fie verosi-

[1] *Panegiric* (πανηγυρικὸς λόγος) — cuvîntare ținută în fața unei adunări solemne a poporului — *πανήγυρις* — la serbări patriotice și, apoi, în orice ocazii de mare solemnitate (Plinius cel Tînăr: *Panegiricul lui Traian*; deci specie de discurs din genul ἐπιδεικτικόν). Urmărea să impresioneze mulțimea și să trezească sentimente înalte.

milă; însă, fiindcă are în sine ceva ἐπιδεικτικόν demonstrativ [1], trebuie să îmbrace și o anu-
13. mită strălucire. La fel fac actorii de comedii; ei nu adoptă exact tonul vorbirii obișnuite, căci nu ar mai fi artă, dar nici nu se depărtează mult de natură căci, în acest caz, nu ar mai exista imitația; ei înfrumusețează vorbirea obișnuită printr-o ornamentație specifică teatrului.

14. Chiar în aceste condiții subiectele imaginate vor prilejui anumite neajunsuri, mai ales în privința neprecizării multor date pe care le creăm după plac ca vîrstă, avere, însușiri, copii, părinți, importanța orașelor, legi,
15. obiceiuri și altele asemenea. Ba uneori scoatem argumente chiar din teme greșit puse. Dar și despre acestea voi vorbi la locul potrivit. Căci, deși scopul lucrării propuse este numai formarea oratorului, nu voi trece peste probleme care se referă în special la școală, pentru a satisface pe cei dornici să le știe.

CAPITOLUL XI

Dacă este necesară cunoașterea regulilor artei

1. Abia acum ajung la acea parte a artei oratorice cu care încep în mod obișnuit cei care au neglijat studiile precedente. Văd însă că

---

[1] ἐπιδεικτικὸν γένος — genul oratoric demonstrativ, gen de aparat, care comportă deci amploare și strălucire; presupune mult apel la imaginație și la sentiment și o acțiune mai avîntată.

de la început mi se vor opune unii oameni care socot că elocința nu are deloc nevoie de astfel de precepte. Aceștia, mulțumindu-se cu însușirile lor naturale, cu sistemul de învățămînt admis și cu exercițiul din școli ironizează chiar aceste preocupări ale mele. Ei se bazează pe exemplul unor profesori cu renume din care unul, mi se pare, întrebat fiind ce înseamnă σχῆμα (figură) și νόημα (figură de sens) a răspuns că nu știe, dar că se găsesc în decla-
2. mațiile sale dacă subiectul le cere. Un altul, întrebat dacă este partizanul lui Teodor[1] sau al lui Apolodor[2] a răspuns: „Sînt partizanul gladiatorului trac“[3]; și într-adevăr nu putea scăpa mai spiritual de mărturisirea ignoranței sale. Acești oameni însă, cîștigînd faimă datorită talentului lor și fiindcă au spus de multe ori vorbe demne de reținut, au foarte mulți imitatori în desconsiderarea regulilor de artă, dar foarte puțini în privința calităților naturale.

3. Așa se face că acești imitatori se laudă că vorbesc după inspirație și că se mărginesc la

---

[1] *Theodor din Gadara* — renumit profesor de retorică în timpul lui Augustus și al lui Tiberius, șeful școlii de retorică denumită a „teodoreilor"; „teodoreii" se ocupau de toate genurile și acordau mai multă importanță experienței și învățămintelor trase din practică.

[2] *Apollodor din Pergam* — profesorul lui Augustus, șeful appolodoreilor, care se ocupau îndeosebi de elocința judiciară; ei acordau mare valoare teoriei și impuneau reguli foarte stricte (vezi 3, 1, 18— rivalitatea dintre apollodorei și teodorei).

[3] *Parmularius* — vrea să spună că este pentru gladiatorii numiți *thraci* și înarmați cu un mic scut rotund *(parmula)*.

desfășurarea forțelor lor; de fapt, în subiecte
imaginare nu trebuie nici dovezi, nici plan,
ci ceea ce umple sala de auditori, adică fraze
pompoase, dintre care cea mai hazardată e
4. cea mai bună. Chiar în pregătirea fondului,
nefiind conduși de vreun principiu, ei așteaptă
adeseori zile întregi cu privirile în tavan să le
apară vreo idee măreață sau, excitați de un
zgomot neclar care le ține loc de trompetă, se
agită vehement nu pentru a pronunța cuvintele,
5. ci pentru a le căuta. Unii, înainte de a fi găsit
ce au de spus, își fixează anumite introduceri
la care vor lipi ceva elocvent; după ce le-au
cizelat mult timp, și-n minte și cu glas tare,
pierzînd nădejdea de a le închega, le părăsesc
și o iau de la capăt cu alte și alte nu mai puțin
6. comune și cunoscute. Pînă și cei care par a judeca
cel mai bine nu își îndreaptă totuși atenția
asupra cauzelor, ci asupra locurilor comune
și chiar și aici nu au în vedere ansamblul, ci
aruncă idei disparate, cum le-au venit la
îndemînă.

7. Așa se face că discursul lor, împrăștiat
și înjghebat din idei diverse, nu poate fi în-
chegat și seamănă cu maculatoarele copiilor,
în care și-au însemnat frazele lăudate în
declamațiile altora. Totuși dau la iveală — cel
puțin așa se laudă ei de obicei — sentințe
mărețe și idei bune; dar și barbarii și sclavii
sînt în stare de așa ceva; și dacă aceasta ajunge,
arta oratoriei nu are nici un rost.

CAPITOLUL XII

De ce, în general, oamenii neînvăţaţi par mai talentaţi

1. Nu aş putea nega faptul că, în general, este
acceptată ideea că oamenii neinstruiţi vorbesc
cu mai multă energie[1]; această părere pro-
vine, în primul rînd, din judecata greşită
că tot ce nu este meşteşugit are mai mare
forţă; după o astfel de opinie e semn de mai
2. mare tărie să spargi decît să deschizi, să rupi
în loc să dezlegi, să tîrăşti în loc să conduci;
de asemenea, e considerat mai puternic gla-
diatorul care, nepriceput în mînuirea armelor,
se năpusteşte în atac şi luptătorul care apasă
cu toată greutatea trupului asupra adver-
sarului pe care l-a apucat; însă un astfel de
luptător cade adeseori victimă propriei sale
forţe, iar pe gladiatorul cu mişcări năvalnice,
adeseori îl învinge supleţea adversarului.
3. Dar în arta de care ne ocupăm există anumite
aparenţe, care, în mod firesc chiar, înşeală
pe cei nepricepuţi; astfel diviziunea, deşi e
foarte importantă în pledoarii, diminuează în
aparenţă forţele discursului; şi se crede că
frazele lipsite de artă sînt mai puternice decît
cele lucrate, iar vorbele aruncate la întîm-
plare par mai armonioase decît cele ce urmează
un plan anumit.

[1] Nu se cunoaşte atestarea unei astfel de păreri; e adevărat că Antonius — bun orator — afecta că e om neînvăţat (Cic., *De or.*, 1, 94; 1, 206; *Or.*, 5, 18; *Brut.*, 163).

4. În al doilea rînd, există o oarecare apro-
piere între unele defecte și calități; de aceea
unui om i se poate spune „rău de gură“ în
loc de „liber“, „necugetat“ în loc de „îndrăz-
neț“, „prolix“ în loc de „bogat în posibilități
de exprimare“. Un avocat neinstruit își per-
mite să calomnieze cu mai mare îndrăzneală
și mai des, fie chiar în dauna clientului și,
5. adeseori, într-a sa proprie. Tocmai acest fapt
face impresie, deoarece oamenii ascultă cu
foarte mare plăcere ceea ce ei personal nu ar
fi îndrăznit să spună. Un astfel de avocat evi-
tă și mai puțin o a doua primejdie, care rezidă
în stilul însuși, ba chiar o înfruntă cu o îndrăz-
neală nemaipomenită; așa că uneori descoperă
ceva măreț; dar aceasta se întîmplă rar și nu
compensează defectele reale.
6. De aceea oamenii neînvățați par uneori mai
talentați la vorbă, pentru că spun orice;
dimpotrivă, omul cult are și grijă și măsură
în alegerea termenilor. La cele spuse se adaugă
faptul că acești avocați nu sînt preocupați să
facă dovada celor spuse; așa se face că ei evită,
în fața unor judecători corupți, răceala pe care
o aduc chestiunile și argumentele; și nu caută
decît să încînte urechile auditorilor, fie chiar prin
7. delectări de prost gust. La ei aforismele, sin-
gurele după care aleargă, apar în mai mare
strălucire, fiindcă tot ce le înconjoară este
vulgar, căci, după cum spune Cicero [1], razele
de lumină sînt mai strălucitoare nu în umbră,
ci în plin întuneric. Deci să li se spună deștepți,

---

[1] Cic., *De or.*, 3, 101.

așa cum le place; să se știe, însă, că pentru orator o astfel de laudă este o jignire.

8. Trebuie să mărturisim, că, totuși, cunoștințele teoretice înlătură de fapt ceva, așa cum face pila cu obiectele nelucrate, gresia cu fierul tocit, ori vechimea cu vinul; dar îndepărtează defecte; și șlefuirea datorită învățăturii micșorează numai cu cît îmbunătățește.

9. Dar avocații aceștia și prin rostire caută să-și cîștige faima că vorbesc mai cu forță: strigă tot timpul pledoariei și, după propria
10. lor expresie, mugesc; pășesc agitați în dreapta și în stînga, gîfîie, gesticulează violent și scutură capul; bat din palme, izbesc pămîntul cu piciorul, își lovesc coapsele, pieptul și fruntea[1], stîrnind admirația oamenilor de rînd, care fac cerc în jurul lor; dimpotrivă, oratorul care își cunoaște arta, așa cum știe să coboare deseori tonul, să varieze stilul, să dispună materia discursului, la fel știe să-și potrivească mișcările după sensul cuvintelor; și, dacă există ceva vrednic de continua sa atenție,
11. este faptul că dorește să fie și să pară cumpătat. Dar ceilalți numesc forță ceea ce este, mai curînd, violență; totuși astăzi găsești nu numai avocați dar, ceea ce este mai rușinos, chiar profesori care, după ce au dobîndit o oarecare ușurință de a vorbi, părăsind orice regulă, se agită în toate chipurile, după cum le dictează instinctele, iar pe autorii care au adus

---

[1] Cf. Cic., *Brut.*, 278; aceasta caracteriza în special pe asianici și pe declamatorii de profesie, pe care Seneca retorul îi stigmatizează *(Orat. et rhet. sent. div., colores, Suas*, 1, 13*)*.

cea mai mare cinste literaturii îi numesc plicticoși, seci, fricoși, neputincioși, folosind orice cuvînt defăimător le vine pe buze.

12. Să felicităm, așadar, pe cei deveniți elocvenți fără trudă, fără metodă, fără învățătură. În ce mă privește, renunțînd de mult la meseria de profesor, și chiar la aceea de a vorbi în for — întrucît consider că încheierea cea mai demnă este să te retragi cît timp ești regretat — vreau să-mi consacru timpul de care dispun cercetînd și scriind despre problemele pe care le consider utile pentru tinerii cu minte sănătoasă; căci mie ele îmi procură într-adevăr plăcere.

CAPITOLUL XIII

Care trebuie să fie măsura în artă?

1. Să nu mi se pretindă precepte în genul celor date de majoritatea autorilor de tratate de retorică; să nu mi se pretindă să dau, cu alte cuvinte, celor care studiază retorica, anumite legi imuabile și inexorabile; să arăt că, de pildă, trebuie să existe mai întîi exordiul și cum trebuie să fie; apoi narațiunea și, după aceea, legile narațiunii; să le urmeze enunțarea tezei, sau, după unii, digresiunea; în sfîrșit o fixă și hotărîtă ordine a chestiunilor și alte reguli pe care unii le urmează ca la poruncă, de parcă n-ar fi îngăduit de zei să facă altminteri.

2. Retorica ar fi, de fapt, un lucru ușor și fără importanță dacă s-ar rezuma la un singur și scurt sistem de precepte; dar majoritatea preceptelor se schimbă după cauze, împrejurări, ocazie, necesitate; tocmai de aceea calitatea esențială a oratorului este spiritul critic, fiindcă el trebuie să se acomodeze cerințelor momentului.

3. Ce ar fi dacă și unui comandant de oști i-ai prescrie ca, de cîte ori își așază oastea pentru luptă, să pună în prima linie centrul, să-i desfășoare la stînga și dreapta aripile și să pună în apărarea aripilor cavaleria? Acest procedeu va fi, poate, cel mai bun, ori de cîte ori va putea fi aplicat; va fi schimbat însă după natura locului, dacă are în față un munte, dacă îi stă în cale un fluviu, dacă e împiedicat
4. de dealuri, păduri ori alte dificultăți. Îl va modifica după dușman, îl va schimba după cum cere lupta respectivă; va lupta cînd în unghi, cînd cu trupele auxiliare, cînd cu legiunea; uneori va fi cu folos chiar să întoarcă spatele, simulînd fuga.

5. La fel, procesele ne vor învăța dacă exordiul e necesar ori de prisos; dacă trebuie să fie scurt sau mai lung, dacă trebuie să te adresezi judecătorului în mod direct, în tot timpul discursului, sau, uneori, indirect, prin vreo figură oarecare; dacă narațiunea trebuie să fie scurtă sau desfășurată mai pe larg; continuă sau cu diviziuni, conformă cu ordinea faptelor sau schimbînd ordinea.

6. La fel stau lucrurile în privința ordinii chestiunilor; căci deseori în aceeași contro-

versă este mai utilă pentru părți cercetarea unei chestiuni înaintea alteia. De fapt aceste precepte n-au fost consfințite prin legi ori prin plebiscite; utilitatea le-a plăsmuit cum sînt.

7. Nu voi nega însă că în felul dat sînt de cele mai multe ori utile; căci, altfel, nici nu aș scrie; totuși, dacă aceeași utilitate ne îndeamnă să procedăm în alt fel, ne vom supune, neținînd seama de autoritatea profesorilor.

8. În ce mă privește „voi recomanda și îndemna, repetînd fără încetare" [1] că în orice acțiune oratorul trebuie să aibă în vedere îndeosebi două fapte: bunacuviință și utilul. Căci uneori este utilă schimbarea anumitor puncte din ordinea prescrisă și tradițională; alteori o cere însăși buna cuviință; vedem că și la statui sau picturi atitudinile, expresiile
9. ori ținuta sînt variat redate. Un corp care stă drept este lipsit aproape total de grație; o figură văzută din față, cu brațele atîrnînd de-a lungul trupului, cu picioarele strîns unite, va da o lucrare complet rigidă. Mlădierea, și, ca să-i zic așa, mișcarea este cea care dă operelor de artă viață și expresie; din acest motiv mîinile nu au întotdeauna aceeași ținută, iar
10. fața exprimă mii de nuanțări. Unele personaje sînt reprezentate alergînd, năvălind; altele șed sau sînt aplecate; unele sînt goale, altele acoperite cu văluri; unele, în sfîrșit, în ambele feluri. Există vreo statuie atît de răsucită și de minuțios elaborată ca vestitul Discobol

[1] Verg. *Aen.*, 3, 436.

al lui Miron [1]? Dacă, însă, cineva ar dezaproba lucrarea, ca neconformă regulilor, nu ar dovedi neînțelegerea artei? Căci tocmai această noutate și dificultate este, îndeosebi, demnă de admirat.

11. Aceeași grație și același farmec procură figurile, atît cele de gîndire cît și cele de cuvinte; căci schimbă ceva din linia dreaptă, și au în ele calitatea de a se îndepărta de vorbirea
12. zilnică [2]. În pictură are farmec redarea din față a figurii omului; totuși Apelles [3] ne prezintă pe Antigonos [4] numai din profil ca să ascundă diformarea cauzată de pierderea ochiului. Oare, în discurs nu trebuie disimulate anumite fapte, fie că nu sînt utile la nimic, fie
13. că nu pot fi exprimate cum se cuvine? Așa a procedat Timanthes, originar, cred, din Cythnus, în pictura prin care a întrecut pe Colotes din Teos. În reprezentarea sacrificării Ifigeniei, el l-a pictat pe Calchas trist, pe Ulise mai trist, iar lui Menelau i-a întipărit îndurerarea cea mai mare de care era capabilă arta sa; epuizînd toată gama sentimentelor și negăsind altă modalitate pentru exprimarea cuvenită a trăsăturilor tatălui Ifigeniei, pictorul i-a acoperit capul cu un văl și a lăsat pe fiecare spectator să și-l imagineze cum îi

---

[1] *Myron* — celebru sculptor în bronz (vezi nota 6 —5, cartea 12).

[2] Pentru necesitatea varierii stilului cf.: *Ad. Her.*, 4, 23, 32, 41, 42. *De or.*, 3, 97—103; Quint., 5, 14, 30; 8, 3, 52.

[3] *Apelles* — cel mai mare pictor grec (vezi nota 50, cartea 12, vol. III, p. 384).

[4] Este vorba de locotenentul lui Alexandru cel Mare.

dictează inima[1]. Oare nu redă ceva similar
14. cunoscuta frază salustiană: „Cît despre Cartagina, cred că este mai bine să tac decît să spun prea puțin“ [2]?

Din aceste motive m-am obișnuit să mă simt prea puțin legat de preceptele numite καθολικά adică, pentru a le traduce cum putem, universale sau permanente; căci rareori există vreun precept care să nu poată fi zdruncinat în parte, sau chiar distrus.

15. Aceste probleme vor fi discutate mai pe larg la rîndul lor; pentru moment tinerii să nu se considere îndeajuns de instruiți dacă au învățat pe dinafară vreunul din tratatele de oratorie care circulă în general sub formă de rezumate; de asemenea, să nu se creadă în siguranță datorită decretelor teoreticienilor; căci arta de a vorbi constă din muncă multă, studiu foarte stăruitor, exercițiu variat, experiență cît mai îndelungată, cea mai profundă îndemînare și dintr-o prezență de spirit foarte
16. trează. De bună seamă că este sprijinită și de reguli dacă, bineînțeles, ele arată calea cea dreaptă, nu un singur făgaș de la care nu ți-e îngăduit să te abați; căci, atunci, inevitabil te resemnezi la încetineala unui om care merge pe sîrmă. Astfel, ispitiți de o cale mai scurtă, părăsim adeseori drumul mare construit de soldați; și, dacă poduri rupte de torent ne închid trecerea directă, vom fi

[1] Despre aceeași operă vorbește și Pliniu cel Bătrîn (*N. H.*, 35, 36, 12), Cic., *Or.*, 73 și Val. Max., 8, 11.

[2] Sall., *Iug.*, 19, 2.

constrînși să ocolim; dacă ușa va fi cuprinsă de incendiu, vom sparge peretele.

17. Arta oratorică este un studiu nespus de vast și de variat care aduce aproape zilnic ceva nou și despre care niciodată nu se va putea spune totul. Totuși voi încerca să arăt preceptele ce ni s-au transmis indicînd tot ce e mai bun, și, dacă e cazul, ce cred că e preferabil să fie schimbat, adăugat sau înlăturat.

CAPITOLUL XIV

Planul operei

1. Cei care au tradus în latinește termenul *rhetorice*, l-au denumit cînd *oratoria*, cînd *oratrix*. Nu aș vrea să-i lipsesc de lauda cuvenită pentru încercarea lor de a îmbogăți limba latină; dar nu toate cuvintele grecești pot fi traduse în latinește, după cum și cuvintele latinești sînt refractare, unele, redărilor în
2. grecește. Traducerea de față nu este mai puțin dură decît acele *essentia* și *queentia* ale lui Plautus[1]; de altfel, nici nu este exactă; de fapt *oratoria* este formată ca *elocutoria*, iar *oratrix* ca *elocutrix*; dimpotrivă, sensul grecescului *rhetorice*, de care vorbim, se apropie
3. de cuvîntul nostru *eloquentia* și, fără îndoială,

[1] În 8, 3, 33 Q. atribuie invenția acestor termeni lui Sergius Flavus; cf. 3, 6, 23, unde toate ms. dau *Plautus*. Probabil că e vorba de stoicul Plautus (cf. *Inst. Orat.*, 10, 1, 123).

și la greci are o dublă valoare: de epitet (zicem *ars rhetorica*, cum se spune *navis piratica*), sau de nume, exprimînd obiectul, ca *philosophia*, *amicitia*. Noi, în cazul de față ne referim la nume: grecescul *grammatice* e redat în latină prin *litteratura*, nu prin *litteratrix*, format ca *oratrix*, nici prin *litteratoria*, format ca *oratoria*; dar nu așa s-a procedat cu termenul *rhetorice*.

4. Să nu ne zbatem deci zadarnic, mai ales că sîntem obligați să folosim foarte multe alte cuvinte grecești. Căci, fără îndoială, folosim cuvintele *philosophi*, *musici* și *geometrae* și nu mai violentăm aceste cuvinte transpunîndu-le greșit în limba latină. În sfîrșit, deoarece M. Tullius însuși folosește termenul grecesc chiar în titlul primelor cărți [1] referitoare la această problemă de care ne ocupăm, putem, fără teamă de a fi socotiți prea îndrăzneți, să ne sprijnim pe cel mai mare orator în denumirea artei noastre.

5. Deci pentru *retorică* (deoarece voi folosi de acum înainte acest termen fără a mă teme de ironii) cea mai bună împărțire este, cred următoarea: *arta*, *artistul*, *opera*.

Arta este teoria care trebuie însușită; ea este știința de a vorbi bine. *Artistul* este acela care și-a însușit această artă, adică oratorul, a cărui țintă principală este de a vorbi bine. *Opera* este ceea ce realizează artistul, adică un discurs bun. Toate aceste părți, la rîndul

---

[1] *Rhetorica*, numele grecesc dat de Cicero operei sale *De inventione;* cf. 2, 15, 6.

lor, se subdivid în specii, după cum vom vedea la momentul oportun. Acum voi începe să tratez despre elementele primei părți.

CAPITOLUL XV

Ce este retorica și care este scopul retoricii

1. Înainte de toate, ce este retorica? Această artă se definește în mod variat, dar discuția se reduce la două probleme, căci neînțelegerea este sau în legătură cu sensul noțiunii în sine, sau în legătură cu termenii prin care e denumită noțiunea respectivă. Prima și cea mai importantă divergență de păreri constă în faptul că unii socot că poate fi denumit orator și un om rău; alții, de a căror părere sînt și eu, vor ca acest termen și arta de care vorbim să fie apanajul oamenilor buni.

2. Printre cei care fac deosebire între elocvență și gloria cea mai mare și mai de dorit în viață [1], unii au numit retorica o simplă forță, alții știință, dar nu virtute; unii i-au zis exercițiu, alții artă, e drept, dar care nu are nimic comun cu știința și cu virtutea; alții în sfîrșit au numit-o chiar o stricare a artei, adică κακο-
3. τεχνία (gust greșit) [2]. Aproape toți au fost de acord că menirea oratorului este să convingă

[1] Virtutea, după cum reiese chiar din această frază.

[2] De exemplu, Epicur; cf. Ammianus Marcel., *Vit. Thuc.*, 30, 4, 3, de asemenea Eschine din Mitilene (cf. Diogene Laert., 2, 64).

sau să vorbească în așa fel încît să convingă; în fapt, acest scop poate fi realizat chiar și de cine nu este un om moral. Așadar definiția cea mai răspîndită este că retorica este forța de a convinge. Ceea ce eu denumesc *vis* (forță) mulți o denumesc *potestas* (putere), sau *facultas* (ușurință la vorbă); pentru ca acest termen să nu producă confuzie, prin *vis* eu înțeleg
4. grecescul δύναμις (forță). Această opinie își trage originea de la Isocrate[1] — dacă tratatul care circulă sub numele său îi aparține într-adevăr. Deși a fost departe de intenția de a defăima rolul oratorului, el exprimă puțin superficial scopul acestei arte, zicînd că retorica este făuritorul convingerii — adică πειθοῦς δημιουργός; căci nu mi-aș îngădui să spun *suadae medullam* (măduva convingerii) expresie ce aparține lui Ennius[2] cu care numește
5. pe M. Cethegus. Și la Platon, Gorgias[3], în lucrarea cu același nume, se exprimă cam în aceiași termeni; dar Platon îi atribuie părerea lui Gorgias, nu sieși. Cicero a scris în mai multe locuri[4] că datoria oratorului este „să
6. vorbească așa fel încît să convingă". Chiar în cărțile de retorică[5], pe care, e adevărat, el însuși nu le apreciază, dă ca scop al elocinței convingerea. Însă convinge și banul și influența și autoritatea sau funcția aceluia

[1] Isocrate, *frg.* 1, Be.
[2] Enn., 9, 308 (ed. Vahlen). Forma la care se referă Q. este *suadae*.
[3] Gorgias, p. 453 A.
[4] Cic., *Inv.*, 1, 5, 6; *De or.*, 1, 31, 138.
[5] *Inv.*, 1, 5, 6, și *De or.*, 1, 5,

care vorbește[1]; în sfîrșit chiar simpla vedere
a unor obiecte, fără ajutorul cuvintelor, amintind meritele unei persoane, sau vreo expresie
care inspiră milă sau apariția frumoasă a cuiva
7. pot dicta o hotărîre. Așa a procedat Antonius[2]
în apărarea lui M. Aquilius: sfîșiindu-i lui
Aquilius veșmintele, a arătat cicatricele rănilor primite în pieptul care fusese scut patriei;
nu s-a încrezut în puterea discursului său, ci
a cutremurat adînc ochii poporului roman;
se crede că tocmai datorită acestei priveliști
poporul roman a fost atît de mișcat încît l-a
8. iertat pe vinovat. Și Servius Galba[3] a scăpat
de condamnare datorită milei pe care a inspirat-o aducînd în fața adunării nu numai pe
propriii săi copii, încă mici, ci ținînd în brațe
și pe fiul lui Sulpicius Gallus; ne sînt mărturii
ale acestui fapt mai multe scrieri, precum și
9. discursul lui Cato. Și Phryne se crede că a
scăpat de pericolul condamnării datorită nu
apărării, deși admirabile, a lui Hiperide[4], ci
corpului ei, deosebit de frumos, pe care ea
însăși l-a dezvelit, înlăturîndu-și tunica. Dacă
toate aceste mijloace pot convinge, adevăratul scop al elocinței nu este acesta de care am
vorbit.

10. Tocmai din acest motiv unele persoane, deși
au aceleași idei despre retorică, s-au crezut mai

---

[1] În sec. II e.n., Sextus Empiricus (*Adv. Rhet.*, p. 288, 2) exprimă aceeași idee, probabil inspirîndu-se din Q.

[2] Cf. Cic., *De or.*, 2, 188, 19; *Verr.*, 5, 1.

[3] Cf. Cic., *De or.*, 1, 227, 228.

[4] *Hyperide* — unul din cei zece mari oratori atici; vezi nota 3, cartea 10, vol. III, p. 168.

aproape de adevăr definind elocința drept forța
de a convinge prin cuvînt. Această definiție o
dă Gorgias în opera amintită mai sus [1], oarecum
constrîns de Socrate; Theodectes e de aceeași
părere, în caz că opera intitulată *Despre retorică*,
este într-adevăr a lui, nu, după cum se crede,
a lui Aristotel; în această operă se spune că
scopul retoricii este „de a conduce pe oameni
11. prin cuvînt la ceea ce dorește vorbitorul".
Dar nici această definiție nu e completă;
căci prin vorbă ne conving sau ne duc unde
vor și alții, de pildă femeile de moravuri ușoare,
lingușitorii ori corupătorii. Dimpotrivă, ora-
torul nu convinge întotdeauna. Scopul acesta
nu este deci propriu întotdeauna oratorului,
ci cîteodată îi este comun cu al unor persoane
12. cu totul străine de oratorie. Cu toate acestea,
Apolodor nu se îndepărtează mult de această
definiție, spunînd că prima și cea mai impor-
tantă datorie a unui discurs judiciar este să
convingă pe judecător și să-l hotărască la
sentința dorită de orator; căci și Apolodor,
la rîndul său, face pe orator dependent de
noroc, încît dacă n-a convins nu-și poate
menține numele.
13. Alții nu au ținut seama de rezultat; de
pildă Aristotel [2] zice: „Retorica este forța de
a descoperi tot ceea ce într-un discurs este
în stare să convingă". Această definiție include
greșeala de care am vorbit mai sus și, în plus,

[1] *Gorgias*, 452 e.
[2] Arist., *Ret.*, 1355 b. 25.

nu se referă decît la invenţiune, care, fără elocuţiune, nu constituie un discurs.

14. Lui Hermagoras[1], pentru care scopul retoricii este „de a vorbi convingător", şi celor care exprimă aceeaşi părere prin alţi termeni, propunînd ca scop „să se spună tot ce e necesar pentru a convinge" le-am răspuns îndeajuns arătînd că puterea de convingere nu aparţine numai oratorului.

15. Acestor definiţii li s-au adăugat altele, de diferite feluri. De pildă au considerat că retorica se ocupă de orice fel de probleme; alţii, numai de cele politice; voi arăta, la locul rezervat acestei probleme[2], care din aceste două
16. păreri este mai apropiată de adevăr. Aristotel pare că a extins competenţa oratorului asupra tuturor problemelor cînd a spus[3] că retorica este forţa de a vedea, într-un subiect, ceea ce poate fi convingător. La fel spune şi Iatrocles[4], care, e adevărat, nu adaugă „în orice subiect" dar, nefăcînd nici o restricţie, înseamnă că este de aceeaşi părere; de fapt el numeşte retorica forţa de a descoperi ceea ce poate fi convingător într-un discurs. Dar şi aceste definiţii cuprind numai invenţiunea. Eudorus[5], evitînd această greşeală, consideră retorica puterea de a descoperi şi de a exprima
17. într-un stil frumos tot ce e verosimil în orice

[1] *Hermagoras* — cf. Augustin, *R. L. M.* Halm., p. 138, 29.
[2] Vezi 2, 21.
[3] Arist., *Rhet.*, 1, 2.
[4] *Iatrocles retor* — după unele ediţii: *Patrocles*.
[5] *Eudorus* după ediţia Teubner 1959 şi Garnier (1933); după ediţia Spengel — *Diodorus*.

fel de vorbire. Dar deoarece atît ce e convingător cît și ce e verosimil pot fi găsite nu numai de către orator, Eudorus, adăugînd „în orice fel de vorbire", acordă, mai mult decît o fac autorii precedenți, numele cel mai frumos chiar
18. și oamenilor care îndeamnă la crime. Gorgias[1], la Platon, afirmă despre sine că este meșter în arta convingerii, atît la tribunale cît și în alte adunări, că dezvoltă atît subiecte juste cît și nejuste; de aceea Socrate îi acordă numai puterea de a convinge, dar nu și pe aceea de a învăța pe alții.

19. Aceia însă, care restrîngeau competența oratorului, au recurs, cum era necesar, la distincții mai subtile și mai pe larg expuse. Printre aceștia amintesc pe Ariston[2], discipolul lui Critolaus peripateticul[3]; lui îi aparține următoarea definiție a retoricii: „Știința de a înțelege și de a trata chestiunile politice
20. prin discursuri care conving poporul". Ariston, fiind peripatetic, susține că retorica e știință, nu virtute, cum susțin stoicii; reducînd-o, însă, la rolul de a convinge poporul, are o atitudine injurioasă, chiar față de arta oratorică, deoarece a considerat-o incapabilă să convingă pe oamenii învățați. Despre toți aceia care consideră că oratorul se preocupă numai de chestiuni politice se poate afirma că exclud

[1] *Gorgias*, p. 454 B., 454 E.

[2] *Ariston din Ceos* — peripatetic, conducător al Lyceului. Pare a fi scris o istorie a școlii peripatetice (Diog. Laert., 5, 65—74); a trăit la finele sec. III. Cf. Sext. Empir., *Adv. Rhet.*, p. 301, 61.

[3] *Critolaus* — urmașul lui Ariston la conducerea școlii.

foarte multe îndatoriri proprii oratorului și în tot cazul exclud toată partea laudativă, care formează a treia latură a retoricii.

21. Teodor din Gadara, ca să venim, în sfîrșit, la autorii care au considerat oratoria artă dar nu virtute, a judecat mai prudent; căci o definește astfel — citez textul dat de traducătorii săi din grecește: „Arta de a aduna, alege și enunța cu înfrumusețarea cuvenită, conform importanței, tot ce poate servi să convingă,
22. în materie politică". La fel se exprimă și Cornelius Celsus[1], care afirmă că scopul retoricii este „de a vorbi convingător, în probleme îndoielnice și de natură politică". Alte definiții, transmise de alții, nu sînt diferite; de pildă: „Forța de a vedea și de a exprima, în problemele politice și judiciare ce i se oferă, cu o anumită putere de convingere, cu o anumită ținută a trupului și cu o anumită rostire".
23. Există alte mii de definiții, dar fie identice, fie alcătuite din aceleași elemente; vom răspunde și acestora, cînd va trebui să vorbim despre materia retoricii[2].

Unii n-au socotit retorica nici forță, nici știință, nici artă, ci, de pildă Critolaus o consideră o practică a vorbirii (căci acesta este sen-
24. sul lui τριβή (practică). Athenaeus o numește „arta de a înșela". Majoritatea însă, mulțumindu-se să citească doar cîteva extrase din

[1] *A. Cornelius Celsus* — enciclopedist, sub Tiberiu, care a scris despre elocință și drept, război, medicină, agricultură etc. Ne-au rămas numai opt cărți de medicină (VI—XIII), imitate după Hippocrate.

[2] 2, 21.

Gorgias al lui Platon alese fără pricepere de unii predecesori, în loc să fi studiat în întregime această operă și alte lucrări de-ale lui Platon, au căzut într-o gravă eroare crezînd că Platon consideră că retorica nu e o artă,
25. ci „o iscusință de a fermeca și plăcea"[1]; sau, în alt loc[2], că „e un simulacru de politică măruntă și al patrulea fel de înșelătorie"; știm că Platon atribuie[3] corpului două părți ale politicii, anume medicina și ceea ce s-a tradus prin *exercitatrix* (gimnastica), iar minții alte două părți: cunoașterea legilor și justiția; el socoate meșteșugul bucătarilor drept o falsificare a medicinii și o falsificare a gimnasticii meseria negustorilor de sclavi care ascund adevărata înfățișare a sănătății prin farduri mincinoase, și adevărata putere printr-o grăsime de prisos; de asemenea consideră șicana drept o falsificare a cunoașterii legilor, iar retorica a justiției.

26. Într-adevăr toate acestea se găsesc scrise în opera respectivă și sînt spuse de Socrate prin vorbirea căruia Platon pare că își exprimă gîndirea. Dar unele dialoguri ale lui Platon au fost compuse pentru a combate pe adversari, așa-numitele ἐλεγκτικοί (convingătoare), altele pentru a da învățături, denumite δογ-
27. ματικοί (doctrinare). Socrate însă, sau Platon dacă vreți, s-a gîndit numai la retorica exercitată în vremea sa (căci o spune chiar prin

[1] Platon, *Gorgias*, p. 462 C.
[2] *Ibid.*, p. 463 D.
[3] *Ibid.*, p. 464 B.

aceste cuvinte[1]: τοῦτον τὸν τρόπον, ὅν ὑμεῖς πολιτεύσεσθε (după felul în care voi înțelegeți politica). Ei apreciază însă retorica onestă, conformă cu adevărul. Aceasta se vede din felul cum încheie discuția avută cu Gorgias[2]: οὐκοῦν ἀνάγκη τὸν ῥητορικὸν δικαιον εἶναι, τὸν δὲ δίκαιον βούλεσθαι δίκαια πράσσειν (Așadar este necesar ca oratorul să fie drept; iar omul drept trebuie să vrea să practice ceea ce este drept)!

28. Gorgias nu răspunde nimic la aceste cuvinte, dar Polus, mai pripit, datorită ardorii tinerești, ia cuvîntul și lui îi sînt adresate acele vorbe privitoare la aparența înșelătoare și la falsificare. Urmează apoi Callicles[3] și mai aprins; totuși ajunge la concluzia că: τὸν μέλλον ὀρθῶς ῥητορικὸν ἔσεσθαι, δίκαιον ἄρα δεῖ εἶναι καὶ ἐπιστήμονα τῶν δικαίων (Cine dorește să devină un veritabil orator trebuie să fie neapărat om drept și să știe ce este dreptatea). Astfel e limpede că Platon nu consideră retorica un rău, ci că retorica adevărată nu poate fi practicată decît de omul drept și bun.

29. Platon lasă însă să se întrevadă și mai limpede în Phaedrus[4] că această artă nu poate fi realizată perfect fără cunoașterea justiției; și noi sîntem de aceeași părere. În caz contrar, ar fi scris oare Platon apărarea lui So-

[1] Platon, *Gorgias*, p. 500 C.
[2] *Ibid.*, p. 460 C.
[3] Callicles, *Gorgias*, p. 508 C.
[4] *Phaidros*, p. 261 A.; 272 E.

crate[1] și elogiul luptătorilor morți pentru
30. patrie[2], opere, fără îndoială, oratorice? În
realitate el s-a ridicat împotriva acelui soi de
oameni care foloseau rău darul lor de a vorbi.
Căci și Socrate a crezut nedemn de el să sus-
țină discursul pe care Lysias i-l pregătise
pentru a se apăra, deși atunci era foarte răspîn-
dit obiceiul să se scrie pentru împricinați apă-
rări pe care să le susțină împricinații înșiși;
dar în felul acesta se frauda legea, care inter-
zicea ca un altul să susțină cauza împricina-
31. tului. Chiar profesorii de retorică îi păreau lui
Platon necorespunzători îndatoririlor lor, pen-
tru că ei separau retorica de justiție și preferau
adevărului verosimilul; căci vorbește și despre
acest lucru în Phaedrus[3].

32. Cornelius Celsus de asemenea poate lăsa
impresia că era de acord cu cele exprimate
mai sus, căci cuvintele următoare îi apar-
țin: „Oratorul urmărește numai verosimilul";
apoi, ceva mai departe: „Căci răsplata ora-
torului este nu o conștiință fără pată, ci vic-
toria". Dacă această teorie ar fi adevărată,
numai oamenii cei mai netrebnici ar fi în
stare să dea instrumente atît de periculoase
pe mîna unor caractere ticăloase, și să ajute
necinstea prin precepte. Dar să-i lăsăm pe
aceia să cîntărească temeinicia părerilor ce
le aparțin.

---

[1] *Apologia lui Socrate.*

[2] *Menexenus* — dialog al lui Platon intitulat astfel după Menexenus, elev al lui Socrate.

[3] *Phaidros*, p. 267 A. Platon se gîndește îndeosebi la Gorgias și Tisias.

33. În ce ne privește, porniți pe drumul formării oratorului perfect, pe care-l vrem în primul rînd corect, să ne întoarcem la aceia care au o părere mai bună despre elocință. Unii au socotit retorica identică cu politica; Cicero[1] o numește „o parte din știința ocîrmuirii" (or, știința ocîrmuirii, după el, este totuna cu înțelepciunea); alții, printre care
34. Isocrate, o consideră „filozofie". Definiția dată de Cleante[2] este cea mai potrivită cu esența retoricii: „retorica este știința de a vorbi bine"; această definiție înglobează atît toate calitățile discursului, cît și caracterul oratorului, pentru că nu poate vorbi bine decît omul de bine. Același este și sensul cunoscutei
35. definiții a lui Chrisip, luată după Cleante: „știința de a vorbi corect". Există mai multe definiții date de Chrisip, dar ele se referă mai curînd la alte aspecte ale chestiunii. Aceeași
36. idee o exprimă și succinta definiție „a convinge despre ceea ce se cuvine"; însă aceasta subordonează arta rezultatului. Bine spune Areus: „arta de a vorbi conform calității pe care o cere discursul". Oamenii răi sînt excluși de la retorică chiar de către aceia care au considerat retorica știința îndatoririlor cetățenești, în cazul că ei consideră știința ca pe o virtute;

---

[1] Cic., *Inv.*, 1, 5, 6.

[2] *Cleanthes din Assos in Mysia* — unul dintre fondatorii stoicismului, contemporan cu Zenon, născut pe la 331 î.e.n.; scriitor fecund, autor a numeroase tratate în proză din care nu ne-a rămas aproape nimic; a scris și cîteva poeme, din care s-a păstrat *Imn lui Zeus* — poezie gravă, conformă cu principiile stoice (cf. frg. 790).

însă o judecă îngust și o restrîng la chestiuni cetățenești. Albutius[1], profesor și chiar autor nu lipsit de renume, admite că retorica este „știința de a vorbi bine“; însă păcătuiește prin restricții, adăugînd „și în mod convingător asupra chestiunilor ce privesc pe cetățeni“;
37. ambele păreri au fost deja combătute. Este acceptabilă și definiția acelora care socot că retorica urmărește „să gîndească și să vorbească cum se cuvine“.

Cam acestea sînt definițiile cele mai importante și în jurul cărora se discută cel mai mult; a le reda pe toate nu este nici interesant, nici posibil, fiindcă a existat la autorii de tratate o tendință, după părerea mea greșită, de a nu defini nimic prin aceleași cuvinte pe care le-au
38. folosit predecesorii; o astfel de ambiție va fi departe de mine. În adevăr voi spune nu numai ce voi descoperi eu însumi, dar ceea ce voi socoti corect; de pildă că „retorica este știința de a vorbi bine“; căci, de vreme ce s-a găsit formula cea mai bună, a căuta alta înseamnă a căuta ceva mai rău.

Acestea o dată încuviințate, reiese limpede și scopul sau, dacă vreți, ținta supremă pe care o urmărește retorica, acel τέλος la care aspiră orice artă; căci dacă retorica însăși este știința de a vorbi bine, scopul ei suprem și ultim este de a vorbi bine.

---

[1] *C. Albutius Silus* — retor din epoca lui August, despre care vorbește Seneca în *Controverse.*

CAPITOLUL XVI

Dacă retorica este utilă

1. Urmează să discutăm problema utilității retoricii; căci unii oameni obișnuiesc să o atace cu înverșunare și, ceea ce este rușinos, folosesc pentru acuzarea oratoriei tocmai mijloacele
2. artei oratorice [1]. Elocința este — spun ei — aceea care scapă pe răufăcători de la pedeapsă; datorită înșelătoriei acesteia, sînt condamnați uneori oameni buni, se iau cele mai rele hotărîri, se iscă nu numai atacuri și tulburări populare, dar chiar războaie înverșunate; în sfîrșit folosirea elocinței este cu atît mai mare cu cît ajută minciuna împotriva adevă-
3. rului. Și pe Socrate îl acuză comicii [2] că învață pe alții cum devine bună o cauză rea și despre Tisias și Gorgias, Platon [3] spune că fac promisiuni asemănătoare. Și acestora li se adaugă exemple luate de la greci și de la romani și sînt înșirați oameni care, folosind elocința aducătoare de pieire nu numai în cazuri particulare, dar chiar în probleme publice, au
4. tulburat sau chiar au distrus state; ei arată că, din aceste motive, oratoria a fost alungată din statul lacedemonienilor [4] și că, chiar în Atena,

---

[1] Referitor la această dispută cf. Platon, *Gorgias*, 480 E., 481 A, B; Cic., *De or.*, 1, 11 și urm.; Sext. Emp., 294, 26; 296, 36; 297, 43.

[2] Aristofan, în *Norii*, 98, 99, 112, 118, 889—1104.

[3] *Phaidros*, 267 A.

[4] Pentru lacedemonienii care au alungat elocința din cetate, cf. Plutarch, *Apophteg. Lac.*, 226 d.

unde oratorul era oprit să utilizeze pateticul, s-a redus din puterea oratoriei [1].

5. Cu raționamente de genul acesta, nici comandanții de oști nu vor fi utili, nici magistrații, nici medicina, nici, în sfîrșit, filozofia însăși; căci Flaminius [2] a fost comandant iar Grachii [3], Saturninus ori Glaucia [4] au fost magistrați; există și doctori care folosesc otrava; și printre aceia care poartă cu nevrednicie numele de filosofi adeseori au fost desco-
6. perite cele mai grave nelegiuiri. Să refuzăm și hrana, căci adeseori aduce boală; să nu mai intrăm în locuințe, căci uneori ele se prăbușesc peste locatari; să nu se mai lucreze săbii pentru soldați, căci aceleași arme le poate folosi un tîlhar. Cine nu știe că focul, apa, fără de care nu ar putea exista viață și — pentru a nu mă opri la obiecte de pe pămînt — soarele și luna, cele mai de seamă astre, sînt și vătămătoare uneori?

---

[1] Aici Q. vizează îndeosebi areopagul — cf. Aristotel, *Rhet.*, 1, 1354 v. 10 sq.

[2] *Flaminius* — consulul roman ucis în lupta cu Hanibal la lacul Trasumenus, în 23 iunie 217 î.e.n.

[3] Cicero (*De or.*, 1, 38) ne arată că Scaevola a adresat aceleași critici contra lui C. și Ti. Gracchus.

[4] *Saturninus*, tribun al plebei; *Glaucia*, pretor — au reluat proiectele de legi agrare ale Gracchilor (102—100 î.e.n.) și au condus Roma cîteva luni, propunînd o serie de legi în favoarea popularilor, cu toată opoziția înverșunată a optimaților. Marius, după ce i-a susținut, a lăsat să fie masacrați de partizanii optimaților; în anul 98 î.e.n. optimații abrogă legile.

7. Însă se va nega oare vreodată că vestitul Appius Caecus [1] a zădărnicit, prin forța sa oratorică, pacea rușinoasă oferită de Pyrrhus? sau elocința divină a lui M. Tullius n-a fost pe gustul poporului atît cînd a vorbit împotriva legilor agrare [2], cît și cînd a zdrobit îndrăzneala lui Catilina [3]? În timp de pace nu i s-au adus mulțumiri publice, cinstea cea mai mare care se acordă comandanților victorioși în
8. războaie? Un discurs nu alungă oare de multe ori teama din sufletele înspăimîntate ale ostașilor? și nu învață pe cei care au de înfruntat atîtea primejdii în luptă că gloria este preferabilă vieții? Dar lacedemonienii și atenienii nu mă impresionează mai mult decît poporul roman, care a avut un deosebit respect pentru
9. oratori. De altfel nu cred că întemeietorii de orașe ar fi putut reuși în alt chip să închege în popoare acea mulțime rătăcitoare, dacă nu ar fi convins-o vreun glas priceput; nici legiuitorii n-ar fi obținut — fără neîntrecuta putere a elocinței — ca oamenii să se supună de bună-

---

[1] *Appius Claudius Caecus* — om de stat, poet și orator de seamă, ținînd un discurs în 297 î.e.n., a determinat senatul roman să refuze pacea rușinoasă propusă de Pyrrhus; un senatus-consult a hotărît să nu se trateze cu Pyrrhus, regele Epirului, decît după ce acesta va părăsi Italia.

[2] Este vorba despre legea agrară propusă în favoarea populației sărace de tribunul plebei Servilius Rullus, în dec. 64 î.e.n.; Cicero, în calitate de consul, a protestat de două ori împotriva legii; în senat și în fața poporului.

[3] În anul 63 î.e.n.; cu toate lozincile democratice din timpul alegerilor, Catilina urmărea cucerirea puterii.

10. voie robiei legilor. Ba, mai mult: înseși pre-
ceptele morale, oricît sînt de nobile prin natura
lor, totuși au mai mare putere în formarea
caracterelor cînd strălucirea cuvîntului pune
în lumină frumusețea fondului. De aceea,
chiar dacă armele elocinței sînt săbii cu două
tăișuri, nu este just să considerăm că e rău
ceea ce poate fi bine utilizat.
11. Dar aceste chestiuni pot constitui, eventual,
obiect de discuție pentru aceia care au redus
retorica la puterea de a convinge. Dimpotrivă,
dacă retorica este „știința de a vorbi bine“ —
definiție acceptată de noi — oratorul trebuie
să fie în primul rînd un om moral; în acest caz
trebuie să recunoaștem că și retorica este
utilă.
12. Și, pe Hercule, acel zeu, cel dintîi, părinte
al lucrurilor și făuritor al lumii, prin nimic
nu a deosebit pe om de celelalte ființe muri-
13. toare, decît prin darul graiului. Căci vedem
necuvîntătoare cu corpuri care ne întrec prin
mărime, forță, robustețe, rezistență ori iuțeală;
14. vedem că au mai puțină nevoie de ajutor
venit din afară; că ele știu, din instinct, fără
învățător, să umble mai repede, să se hră-
nească și să treacă înot apele. Cele mai multe
se apără de frig prin însuși învelișul propriului
lor corp; unele sînt prevăzute de la naștere
cu arme și găsesc aproape de-a gata hrana;
mare e însă truda oamenilor pentru toate
acestea: deci pe noi ne-a dăruit în chip deo-
sebit cu rațiune și a vrut ca prin ea să ne facă
asemenea zeilor nemuritori.

15. Dar rațiunea însăși nu ar fi atît de utilă și nu ar fi atît de evidentă în noi, dacă nu am putea reda prin cuvinte cele concepute cu
16. mintea; căci graiul ne deosebește, mai mult decît inteligența sau gîndirea, de celelalte ființe. Într-adevăr, în alcătuirea de culcușuri, în împletirea de cuiburi, în creșterea și în recunoașterea propriilor pui, ba chiar în strîngerea de provizii pentru iarnă, ori în crearea de substanțe care nu pot fi imitate de noi — cum e ceara sau mierea — intervine, poate, contribuția unei rațiuni oarecare, dar aceste ființe fiind lipsite de grai sînt numite mute și lipsite
17. de rațiune. În sfîrșit, pe oamenii lipsiți de grai ce puțin îi ajută sufletul, deși e de natură divină!

Deci, dacă zeii nu ne-au hărăzit un dar mai bun decît cuvîntul, ce am putea considera mai demn de atenția și de osteneala noastră? prin ce am dori să depășim pe ceilalți oameni, dacă nu tocmai prin ceea ce omul însuși întrece pe
18. celelalte ființe? Adăugați că nici o artă nu răsplătește mai din plin munca. Aceasta se vede limpede, dacă ne vom gîndi de unde a pornit arta oratoriei și pînă unde s-a ridicat;
19. și încă mai poate înainta. Căci nu amintesc cît este de util și cît se cuvine ca un om corect să-și apere prietenii, să conducă prin sfaturi senatul, să-și atragă poporul, oastea; dar nu este oare frumos însuși faptul că dintr-o inteligență comună tuturor și din cuvintele pe care le folosesc toți oamenii obții atîta laudă și

glorie încît faci impresia nu că vorbești sau pledezi ci — cum s-a spus despre Pericle [1] — că fulgeri și tuni?

CAPITOLUL XVII

Dacă retorica este o artă

1. Nu aș mai sfîrși dacă, lăsîndu-mă dus de plăcere, aș vrea să mă extind asupra acestei probleme; să trecem, deci, la chestiunea urmă-
2. toare: este retorica o artă? Nici unul din cei care au lăsat precepte asupra elocinței nu a pus la îndoială acest fapt; din însuși titlul lucrărilor lor se constată că ei au scris despre arta retorică [2]; Cicero spune [3] chiar că „ceea ce denumim retorică este elocința în forme artistice".

Nu numai oratorii, care pot părea că dau strălucire studiului lor, ci majoritatea filosofilor, atît stoici cît și peripatetici, sînt de aceeași
3. părere. În ce mă privește, mărturisesc că am ezitat să tratez această problemă, căci ce om este într-atît de străin nu numai de cultură, dar de bunul simț, încît admite că există o artă a construcției, a țesutului sau a fabricării vaselor din lut, dar susține că retorica, cea mai mare și mai frumoasă operă — cum am

[1] Aristophan, *Acarn.*, 530, 531.
[2] Cu alte cuvinte: titlurile multor opere de retorică ar ajunge să dea un răspuns.
[3] Cic., *De or.*, 1, 113—133; 2, 32; 2, 232.

4. spus mai sus[1] — a ajuns la o culme atît de măreață fără ajutorul artei? Și, într-adevăr, cred că cei care au susținut teza contrară nu au fost chiar atît de convinși pe cît au vrut să-și încerce puterile într-un subiect dificil; de pildă Polycrates[2], cînd face elogiul lui Busiris și al Clitemnestrei; cu toate acestea despre el se spune că a compus un discurs, cam de același gen, împotriva lui Socrate.
5. Alții susțin că retorica este un dar al firii, fără să nege însă că este ajutată de exercițiu; de pildă Antonius, în lucrarea lui Cicero *De oratore*, spune[3] că retorica este „un fel
6. de observație, nu o artă". Această afirmație nu a fost redată de Cicero ca să o luăm drept adevărată, ci pentru a păstra caracterul lui Antonius care disimula arta. Se pare că Lysias[4] avusese aceeași părere; el aducea în sprijinul opiniei sale faptul că oamenii ignoranți, barbarii și sclavii, cînd vorbesc în propriul lor interes, folosesc un fel de exordiu, povestesc, dovedesc, resping învinuirile și fac rugăminți,
7. de parcă ar fi o perorație. Apoi ei adaugă în susținerea părerilor lor cunoscutele subtilități: tot ce e produs de artă nu a existat înaintea artei; dar oamenii au vorbit întotdeauna atît

[1] Vezi capitolul precedent.

[2] *Polycrates* — retor din secolul IV î.e.n., cunoscut îndeosebi printr-o acuzație împotriva lui Socrate, a scris și un elogiu pentru Busiris — rege antropofag. Este criticat de către Isocrate; Dion. din Halic. (*Isocrate*, 18) îl găsește rece și plicticos.

[3] *De or.*, 2, 57, 232.

[4] *Lysias* (440—380 î.e.n.) — unul din cei mai de seamă reprezentanți ai elocinței atice (vezi cartea 10, nota 75).

în favoarea lor cît și împotriva altora; dimpotrivă, profesori ai acestei arte au apărut tîrziu, cam în vremea lui Tisias și Corax [1]; deci elocința
8. a existat înaintea artei; prin urmare nu este o artă. Nu mă trudesc să aflu cînd a început studiul elocinței; totuși la Homer găsim pe Phoenix [2] dînd precepte de bună purtare și de vorbire; sînt amintiți mai mulți oratori, se întîlnesc toate genurile de elocință la cei trei comandanți [3], și chiar găsim propuse întreceri de elocință între tineri; ba mai mult, pe scutul lui Achile sînt sculptate, printre altele, procese și pledanți [4].

9. Este de ajuns să amintesc că tot ce s-a perfecționat prin artă își are începutul în natură; în caz contrar, să suprimăm medicina, care s-a născut din observarea a ceea ce înseamnă sănătate și din contrariul ei, și care, după părerea unora, constă în întregime din experiență; căci cineva a legat o rană înainte ca medicina să fi fost o artă, și a domolit febra prin odihnă și abținere de la mîncare, nu fiindcă a văzut rațiunea acestui fapt, ci
10. pentru că l-a constrîns însăși starea sănătății. Arhitectura, de asemenea, să nu mai fie considerată o artă; căci de bună seamă cei dintîi

[1] *Corax* și *Tisias* — fondatorii retoricii, născută în Sicilia, ca o consecință, pe plan teoretic, a multor procese ce au avut loc în urma alungării tiraniei (465 î.e.n.).

[2] *Phoenix* — învățătorul lui Achille (*Il.*, 9, 433); dă precepte de elocință și menționează oratori.

[3] Este vorba de cei trei comandanți trimiși la Achille: Nestor, Menelau și Ulise.

[4] Cf. *Il.*, 18, 497—508.

oameni care au făcut colibe, le-au făcut înainte de existența artei; la fel, muzica, pentru că la toate neamurile există cîntece și dans. Prin
11. urmare, dacă orice fel de vorbire trebuie numită retorică, recunosc că retorica a existat înaintea artei. Dacă, însă, nu considerăm orator pe oricine vorbește — și în vremea aceea ei nu vorbeau ca niște oratori — este necesar să recunoaștem că oratorul a fost format prin artă și că el n-a existat înaintea artei. Prin aceasta respingem și afirmația că nu aparține artei ceea ce se realizează fără învățătură, dar că oamenii știu vorbi, chiar fără învăță-
12. tură. În sprijinul acestei afirmații ei citează pe Demades [1], vîslașul, și pe Eschine [2], actorul, care au fost oratori; dar nu au dreptate, căci nu poate fi orator cine n-a învățat să fie și, pe de altă parte, despre Demades și Eschine ar fi mai exact să se spună că au învățat arta tîrziu, nu niciodată; totuși Eschine încă de la început s-a inițiat în literatură; tatăl său era chiar profesor de literatură; cît despre Demades nu este lucru cert că nu a învățat niciodată; de altfel, exercițiul continuu al cuvîntului a putut făuri din el pe oratorul atît de mare de mai tîrziu; căci practica este

[1] *Demades* — orator atenian, contemporan cu Demostene, partizan fățiș al Macedoniei; pentru faptul că a fost vîslaș cf. Sextus Emp., 291, 16.

[2] *Eschine* — contemporan cu Demades și Demostene (vezi cartea X, nota 73), partizan — ca și Demades — al Macedoniei; cf. Demostene, *Disc. pt. coroană*, p. 307, 314, 329; Cic., *Brut.*, 36, arată că Eschine nu îndrăznea să-și scrie discursurile.

13. mijlocul cel mai eficace de a învăța. Dar e permis să afirmăm că ar fi fost mai strălucit dacă ar fi studiat; de altfel el însuși nu a îndrăznit să-și scrie discursurile, deși știm cît de mult era apreciat pentru felul cum le susținea.

14. Aristotel, așa cum obișnuiește de dragul discuției, formulează ingenios în *Gryllus* [1] cîteva argumente împotriva retoricii, cu agerimea ce-l caracterizează; tot el însă a scris un tratat în trei cărți despre arta retorică și în prima carte mărturisește nu numai că retorica e o artă, dar îi atribuie o parte din politică precum
15. și din dialectică [2]. Multe argumente aduce împotriva retoricii Critolaus [3], multe și Athenodorus din Rhodos; Agnon s-a făcut singur suspect chiar prin titlul cărții în care se declară acuzator al retoricii. Cît despre Epicur [4], care fuge de orice doctrină, nu mă mir.

---

[1] *Grylus* — dialog pierdut, intitulat după numele fiului lui Xenofon, ucis la Mantineea; *frg.* 69; Diogene Laert., 5, 22 îl recenzează ca relativ la retorică.

[2] Arist., *Ret.*, p. 1356 a.

[3] *Critolaos din Phaselis* — filosof din sec. III î.e.n., adept al principiilor aristotelice.

[4] *Epicur* (341—270 î.e.n.) — reînviind atomismul lui Leucip și Democrit, aduce schimbări originale și pune bazele curentului filosofic materialist care-i poartă numele. Întreaga existență, după Epicur, rezultă din mișcarea și ciocnirea atomilor; pentru a putea explica posibilitatea ciocnirii atomilor, el introduce noțiunea de „deviere” *(clinamen)*, concepție opusă teoriei fataliste a lui Democrit cu privire la necesitate, teorie care neagă întîmplarea. După Epicur, scopul filosofiei este fericirea omului, care, pentru a o obține, trebuie să se elibereze de superstiții și să cunoască legile naturii.

16. Ei formulează o mulţime de obiecţii care se sprijină însă pe puţine argumente. Voi răspunde, deci, pe scurt celor mai puternice dintre ele, pentru ca discuţia să nu se întindă
17. la infinit. Prima lor argumentare este scoasă din însuşi obiectul retoricii. Ei spun că toate artele au o materie, ceea ce este adevărat, dar că retorica nu are o materie proprie; voi dovedi în cele ce urmează că această afirmaţie nu este
18. adevărată. A doua este o afirmaţie răutăcioasă: nici o artă nu se poate sprijini pe idei false, fiindcă nu se poate constitui fără o percepere directă, care este întotdeauna adevărată; retorica se sprijină pe idei false, deci
19. retorica nu este o artă. În ce mă priveşte, voi recunoaşte că retorica spune uneori lucruri false în loc de adevăr; dar nu voi admite că ea se sprijină pe o idee falsă, fiindcă este mare deosebirea între ce gîndeşti tu şi ce faci pe altul să gîndească. Chiar şi un general adesecori recurge la mijloace înşelătoare, de pildă Hanibal, înconjurat de Fabius [1], a legat de coarnele boilor crăci subţiri şi, aprinzîndu-le, a mînat turma de vite, în timpul nopţii, spre dealurile din partea opusă; a dat duşmanului impresia că armata sa se retrage; el a înşelat însă numai pe duşman, fiindcă personal îşi dădea foarte bine seama de adevăr.

20. De asemenea Theopomp lacedemonianul [2], cînd a evadat din închisoare mascat ca femeie, schimbînd îmbrăcămintea cu a soţiei sale, nu

---

[1] V. Tit. Liv., 22, 17.
[2] În ce priveşte Theopomp, cf. Cic., *Leg.*, 3, 7.

s-a înşelat asupra propriei sale persoane, ci i-a înşelat pe paznici. La fel oratorul, cînd întrebuinţează falsul drept adevăr, ştie că este fals şi că îl foloseşte în loc de adevăr; deci nu
21. el însuşi se înşeală, dar înşeală pe altul. Oare Cicero, cînd, în procesul lui Cluentius, s-a lăudat că i-a cufundat în întuneric pe judecători, nici el însuşi n-a văzut nimic [1]? La fel pictorul, cînd reuşeşte datorită puterii artei sale să facă impresia că unele figuri sînt prezentate în relief, altele dimpotrivă, ştie că toate sînt pe un singur plan.

22. Se mai spune că toate artele au un scop anumit spre care tind, dar că în retorică sau nu există nici un scop, sau nu se atinge scopul
23. pe care şi-l propune. Ei susţin neadevăruri; căci noi am arătat că există un scop şi care anume [2]. Oratorul îl va atinge întotdeauna, căci întotdeauna va vorbi bine. Dar această obiecţie, are, poate, valoare împotriva acelora pentru care scopul retoricii este convingerea; oratorul şi arta definită de noi nu depind de rezultat; fără îndoială cel care vorbeşte tinde spre victorie; dar, în caz că a vorbit bine, chiar dacă nu învinge, a realizat ceea ce se înţelege
24. prin artă. Căci şi cîrmaciul doreşte să ajungă în port cu nava neatinsă; dacă, totuşi, e oprit de furtună, nu-şi merită mai puţin numele de cîrmaci şi va spune cunoscutele cuvinte „numai

[1] Nu se vede la care pasaj din *Pro Cluentio* face aluzie; în tot cazul, Cicero afirmă aceasta despre *Pro Murena*. (cf. *Fin.*, 4, 74).

[2] V. 15.

25. să țin drept cîrma"[1]; medicul dorește însănătoșirea bolnavului; dacă, fie din cauza gravității bolii, fie din necumpătarea bolnavului sau din alte motive nu își atinge scopul, el, în caz că a tratat pacientul conform regulilor, nu s-a abătut de la rostul medicinei. Tot așa pentru orator, ținta este să vorbească bine; căci arta aceasta, așa cum vom arăta ceva mai departe,
26. constă în acțiune, nu în efectul acțiunii. Este deci fals și să se spună că artele știu cînd și-au atins scopul și că retorica nu știe; căci fiecare își dă seama cînd vorbește bine.

Retorica este de asemenea acuzată că trage foloase chiar din vicii, ceea ce nu face nici o artă; căci ea pledează — spun ei — pentru neadevăruri și stîrnește pasiuni.

27. Cînd pornește dintr-o bună intenție nu e nimic nedemn; de aceea nici nu e greșeală. Căci chiar înțeleptului îi este uneori îngăduit să spună o minciună; la fel oratorul va fi obligat să trezească sentimentele, dacă în alt fel nu va putea aduce pe judecător la hotărîrea cea dreaptă; căci judecă uneori și oameni fără cultură care trebuie adeseori înșelați
28. tocmai ca să nu greșească. Dar dacă mi s-ar da judecători înțelepți, numai adunări și consilii de înțelepți, dacă invidia, influența, părerea preconcepută și martorii falși nu ar avea nici o putere, rolul elocinței ar fi redus și ar consta aproape numai din a trezi plăcere.

[1] Proverb citat și de Enn. 483 Vahl.; Cic., *Q. f.*, 1, 2; Sen., *Marc.*, 6.

29. Dacă, dimpotrivă, sufletele auditorilor sînt nestatornice și adevărul e primejduit de atîtea rele, trebuie să lupți cu ajutorul artei și să întrebuințezi mijloacele care-ți sînt utile; la fel, cine s-a îndepărtat de la calea dreaptă nu poate fi readus la ea decît printr-un ocol.

30. Dar din faptul că în orice proces părțile vobesc în contradictoriu se aduc retoricii acuzații care par foarte întemeiate. De aci următoarele argumente: nici o artă nu se contrazice, pe cînd retorica se contrazice; nici o artă nu distruge ce a construit, ori retoricii i se întîmplă aceasta; de asemenea retorica învață ce trebuie spus sau ce nu trebuie spus; deci nu este o artă, atît pentru motivul că dă învățăminte despre ceea ce nu trebuie spus, cît și pentru motivul că, dînd precepte asupra a ceea ce trebuie spus, ea ne învață și contrariul.

31. E limpede că toate aceste acuzații privesc retorica străină omului moral și virtuții însăși; de altfel unde cauza e nedreaptă nu este retorică; se întîmplă în vreun caz cu totul excepțional ca un orator — înțelegem om corect — să poată susține indiferent care din cele două puncte de vedere opuse.

32. Totuși, nu e imposibil ca, uneori, cauze drepte să ducă la convingeri contrarii pe doi înțelepți; ei cred — căci așa le dictează rațiunea — că trebuie chiar să lupte între ei; voi răspunde obiecțiilor, pentru a demonstra că aceste învinuiri sînt neîntemeiate chiar împotriva acelora care consideră oratoria compatibilă cu moravurile rele.

33. Retorica nu se contrazice; de fapt se opune o cauză altei cauze, nu retorica retoricii însăși. De asemenea, dacă oameni care au învățat aceeași disciplină luptă între ei, nu înseamnă că disciplina nu este o artă; altfel, nu ar exista nici o artă a armelor, fiindcă adeseori se luptă între ei gladiatori formați la același profesor;
34. n-ar exista nici arta cîrmuririi corăbiilor, fiindcă în luptele navale un cîrmaci luptă împotriva altui cîrmaci; nici arta conducerii de oști, fiindcă luptă comandant cu comandant.

De asemenea retorica nu dărîmă opera construită de ea, căci nici oratorul nu-și distruge propriile argumente și nici retorica; căci în sistemul acelora pentru care scopul retoricii este convingerea, dacă doi oameni corecți au ajuns în conflict — așa cum am spus — se va căuta verosimilul; dar dacă ceva este mai verosimil nu înseamnă că altceva
35. nu poate fi verosimil. După cum între alb și mai alb, între dulce și mai dulce nu există contradicție, tot astfel ce este mai probabil nu se opune la ceea ce este probabil. Pe de altă parte, retorica nu prescrie niciodată ce nu trebuie spus, nici contrariul a ceea ce se cade să fie spus, ci ce trebuie spus în fiecare cauză.
36. Nu întotdeauna este chemată să apere adevărul, deși acesta este cazul cel mai frecvent; cîteodată însă interesul general îi cere să apere neadevăruri.

În cartea a doua a operei lui Cicero *De oratore*[1] sînt ridicate și următoarele obiecții:

[1] Cic., *De or.*, 2, 30.

arta constă din cunoaştere precisă; oratorul se bazează pe opinie, nu pe ştiinţă, fiindcă vorbeşte în faţa unor oameni în necunoştinţă de cauză şi fiindcă uneori el însuşi nu cunoaşte precis faptul la care se referă.

37. Prima obiecţie, dacă judecătorul ştie despre ce e vorba, nu priveşte arta oratorului; trebuie dat răspuns celeilalte: arta presupune cunoaşterea precisă. Retorica este arta de a vorbi bine, iar oratorul ştie să vorbească bine.

38. Dar, se obiectează, nu ştie dacă este adevărat ceea ce spune. Însă nu sînt mai siguri nici cei care susţin că originea tuturor lucrurilor o constituie focul ori apa, sau cele patru elemente, sau atomii indivizibili; nu sînt mai siguri nici învăţaţii care socotesc distanţele dintre aştri ori dau mărimea Soarelui şi a Pămîntului; cu toate acestea, ei denumesc disciplina lor artă. Dacă însă metoda face ca datorită forţei argumentelor ele să pară nu simple opinii, ci ştiinţă, aceeaşi metodă poate

39. oferi acelaşi avantaj oratorului. Dar oratorul nu ştie dacă este justă cauza sa. Nici medicul nu ştie dacă într-adevăr îl doare capul pe pacientul care se plînge de dureri de cap; totuşi îl îngrijeşte, ca şi cînd ar fi adevărat, iar medicina e desigur o artă. De altfel, retorica nu îşi propune să spună întotdeauna cu orice

40. preţ adevărul, ci întotdeauna verosimilul. Ori oratorul ştie că ceea ce spune este verosimil. La aceste obiecţii adversarii adaugă faptul că adeseori oratorii apără în unele procese tocmai ceea ce au combătut în altele. Aceasta este vina omului, nu a artei.

Acestea sînt principalele învinuiri aduse retoricii; celelalte sînt mai neînsemnate; sînt pornite în realitate tot din aceste izvoare.

41. De altfel, faptul că retorica este o artă se demonstrează în cîteva cuvinte. Căci, dacă arta este, cum a susținut Cleante [1], o putere care se manifestă prin metodă, adică prin ordine, desigur toți admit că pentru a vorbi bine există o metodă și o ordine; dacă acceptăm definiția, aproape unanim admisă, că arta constă dintr-un ansamblu de percepții adevărate care acționează în vederea unui
42. scop util vieții, noi vom arăta că nici unul din aceste elemente nu lipsește retoricii. Să adaug faptul că ea constă, ca și celelalte arte, și din teorie și din practică? Și nu poate să nu fie o artă din moment ce dialectica este o artă, cum se admite în general, fiindcă retorica se deosebește de dialectică mai mult ca specie decît ca gen. Să nu omitem nici considerentul că acolo unde unul poate proceda după reguli, iar altul fără reguli există o artă; și că acolo unde reușește mai bine cel instruit decît cel neinstruit există o artă.

43. Ori, în domeniul retoricii, nu numai că cel învățat va învinge pe cel neînvățat, dar chiar și unul mai învățat va întrece pe cel învățat; altfel, retorica nu ar avea atîtea precepte, nici atît de mari profesori care să le transmită.

---

[1] *Cleanthes:* vezi 2, 15, 34 n. 2.

E un adevăr care trebuie recunoscut de toţi, cu atît mai mult de noi, care nu separăm ideea de orator de bărbatul corect [1].

CAPITOLUL XVIII

Din ce categorie de arte face parte

1. Există mai multe categorii de arte: unele se bazează pe speculaţia teoretică, se limitează adică la înţelegerea şi precizarea faptelor; aşa este astrologia, care nu cere o acţiune fizică, ci se mărgineşte la înţelegerea faptului pe care-l are în studiu; de aceea este denumită θεωρητική (teoretică); altele se bazează pe acţiune; aceasta le constituie scopul şi se realizează prin acţiunea însăşi, iar după acţiune nu lasă nici o urmă; o astfel de artă e denumită πρακτική (practică): de felul acesta este dansul;
2. altele constau într-o realizare concretă şi îşi ajung scopul în realizarea unei opere pe care o prezintă ochilor; o astfel de artă o denumim ποιητική (productivă): în felul acesta este pictura.

Se pare că retorica constă în acţiune, căci prin acţiune îşi îndeplineşte rolul. Aşa au susţinut toţi.

3. Eu cred că însă retorica cuprinde mult şi din celelalte două grupuri de arte; căci uneori se poate mulţumi şi numai cu speculaţia teoretică.

---

[1] În alţi termeni: noi care punem atît de sus idealul nostru!

De fapt, oratorul, chiar cînd nu vorbește, posedă retorica; și chiar de va înceta să pledeze, intenționat sau împiedicat de vreo împrejurare, nu va înceta a fi orator; ca medicul care,
4. deși își încheie activitatea, rămîne medic. Căci studiul în liniște și retragere își aduce rodul; și nu știu dacă nu chiar cel mai important; și farmecul literaturii atunci este mai curat cînd, sustrasă acțiunii, adică ostenelii — aceasta se bucură de propria sa contemplare.
5. Dar retorica cuprinde și ceva similar artelor productive, datorită discursurilor scrise sau operelor istorice pe care, pe bună dreptate, le considerăm ca pe o parte a oratoriei.

Dacă oratoria trebuie totuși clasificată numai într-una din cele trei categorii de arte, fiindcă rolul ei constă îndeosebi în acțiune și deoarece aici se desfășoară de cele mai multe ori, accept să fie denumită artă practică sau administrativă [1]; căci termenii sînt sinonimi.

CAPITOLUL XIX

Natura sau studiul ajută mai mult elocinței?

1. Știu că se ridică de asemenea problema dacă însușirile naturale sau cunoștințele teoretice au importanță mai mare pentru elocință. Această chestiune nu are nici o tangență

[1] Prin termenul *artă administrativă* trebuie înțeles o artă aplicată afacerilor, ceea ce corespunde bine ideii pe care cei din vechime au lăsat-o asupra elocinței.

cu subiectul operei mele; căci oratorul devine desăvîrşit numai cu concursul amîndurora; totuşi consider că este foarte important să arăt aici cum înţeleg eu că se prezintă această problemă [1].

2. Dacă ar lipsi complet cunoştinţele teoretice, talentul natural va putea obţine rezultate bune chiar fără ele; dimpotrivă, însuşirile teoretice lipsite de talent nu vor avea nici o valoare. Dacă ele coexistă însă în proporţii egale, dar mediocre ca valoare, cred că importanţa însuşirilor naturale este mai mare; consider însă că oratorii desăvîrşiţi datorează mai mult cunoştinţelor teoretice decît înclinării naturale; la fel, cel mai bun agricultor nu va realiza nimic într-un pămînt cu totul sterp; un pămînt roditor va da însă ceva util, chiar de nu-l cultivă nimenea; dimpotrivă, dintr-un pămînt bogat munca agricultorului va obţine mai mult decît ar da de la sine bună-
3. tatea solului [2]. Dacă Praxitele ar fi încercat să sculpteze vreo statuie din piatră de moară, aş prefera o marmură de Paros necioplită; dar dacă acelaşi artist ar fi şlefuit marmora, frumuseţea s-ar datora mai mult mîinilor lui Praxitele decît marmurei. În concluzie, calităţile naturale sînt materie pentru însuşirea teoretică; însuşirea teoriei îi dă forma; calităţile naturale o primesc. Arta este inexistentă

[1] Chestiunea a fost dezbătută şi de Cic., *De or.*, 1, 91 şi 113.

[2] Problema mai e discutată în 1, 1—20 şi 1, 3, 1—13.

fără materie; materia are preț chiar fără artă; arta perfectă este mai bună decît cea mai bună materie.

CAPITOLUL XX

Dacă retorica este o virtute

1. E mai importantă chestiunea dacă retorica trebuie considerată printre artele care nu au în sine nimic lăudabil, nici criticabil, dar devin utile sau dăunătoare, după caracterul oamenilor care le practică, sau dacă este o virtute, cum o apreciază majoritatea filozofilor.

2. De fapt eu socot că genul pe care l-au practicat și îl practică încă foarte mulți ori *nu e artă* — e, adică o ἀτεχνία (căci văd mulți oameni fără metodă, fără cunoștințe literare, dîndu-i asalt, mînați de nerușinare, sau de foame), ori este un fel de *artă rea*, ceea ce denumim κακοτεχνία; (căci socot că au existat mulți oameni și că mai există unii care își folosesc talentul de a vorbi pentru nimicirea
3. altuia). În sfîrșit, acest gen poate fi considerat și un fel de ματαιοτεχνία, adică o imitare fără rost a artei, care nu cuprinde în sine nimic bun și nimic rău, ci reprezintă o trudă inutilă, ca munca aceluia care arunca de la mare distanță într-una și fără să dea greș grăunțe de năut prin urechile unui ac; se spune că Alexandru, văzîndu-l, i-a dăruit o baniță de boabe de
4. năut — răsplată într-adevăr vrednică de o

atare îndeletnicire. Cu astfel de oameni cred că trebuie comparat cel care își pierde vremea studiind și trudindu-se în declamații cu subiecte anume alese, depărtate de adevăr.

5. Dar arta aceasta pentru care noi încercăm să trasăm reguli și a cărei imagine am formulat-o în minte, care convine omului corect, și care este adevărata retorică va fi o virtute. Filozofii demonstrează aceasta prin multe și subtile argumente; în ce mă privește, consider că evidența reiese și din această argumentare, mai simplă, care îmi aparține.

Iată ce spun filosofii: dacă a fi de acord cu tine însuți în ce trebuie să faci și în ce nu trebuie să faci este o virtute (și o parte a acestei virtuți e numită prudență), ea va exista și cînd e vorba de ce trebuie spus și de ce nu
6. trebuie spus. Pe de altă parte, dacă numim virtuți sentimentele pentru care, încă înainte de orice învățătură, natura ne-a dat primii germeni — cum e de pildă sentimentul dreptății, care apare întrucîtva chiar la oamenii de la țară și la barbari — este limpede că de la început am fost capabili să folosim vorbirea în apărarea noastră, dacă nu perfect, cel puțin în așa fel încît să se manifeste acei germeni —
7. cum i-am numit — ai talentului. Ori celelalte arte, care sînt străine de virtute, nu au această însușire. Așadar, de vreme ce există două genuri de vorbire — unul continuu, numit retorică, altul întrerupt numit dialectică, dar

pe care Zenon[1] le-a văzut într-atît de unite încît pe cel din urmă îl compară cu mîna strînsă pumn iar pe primul cu mîna deschisă, însăși arta discutării este o virtute; cu atît mai neîndoielnic va fi virtute arta retoricii, care e mult mai strălucită și mai evidentă.

8. Eu vreau însă să analizez acest punct mai complet și mai lămurit sprijinindu-mă chiar pe lucrările produse de retorică. Într-adevăr, cum va alcătui un panegiric oratorul care nu înțelege ce este demn și nedemn? sau un discurs deliberativ, fără să cunoască noțiunea de util? ori o pledoarie, dacă ignorează noțiunea de justiție? Mai mult: elocința însăși nu pretinde oare curaj, cînd adeseori ești obligat să vorbești înfruntînd amenințările poporului răsculat, sau împotrivirea primejdioasă a oamenilor puternici, ori, uneori, ca în discursul pentru Milo[2], înconjurat de soldați înarmați? Deci, fără virtute discursul nici nu poate fi perfect.

9. Pe de altă parte, dacă fiecare specie de animale are o calitate prin care domină pe toate celelalte, sau pe cele mai multe animale — de pildă atacul năvalnic la leu, repeziciunea la cal, și dacă omul prin rațiune și prin grai

---

[1] *Zenon*, născut în Kition din insula Cipru — la 336 î.e.n. — unul din cei trei fondatori ai stoicismului; a venit la Atena pe la 320 și a trăit acolo o viață severă, simplă și demnă; pe la 310 a început să-și expună sistemul filozofic; despre stoicism vezi 1, 4, 19, n. 1.

[2] Discursul *Pro Milone* a fost rostit de Cicero în aprilie 52 î.e.n.; pentru împrejurările în care a fost rostit cf. Asconius Pedianus (gramatic din prima jumătate a sec. I e.n.), comentariu la *Pro Milone*.

întrece toate ființele, de ce să nu considerăm virtute distinctivă la om atît elocința, cît și rațiunea? În opera lui Cicero, Crassus susține pe bună dreptate că elocința este una din cele mai de seamă virtuți[1]; Cicero însuși, în scrisorile către Brutus[2], dar și în alte locuri[3], o numește virtute.

10. Dar, poate obiecta cineva, chiar un om rău este în stare să alcătuiască un exordiu, o narațiune, sau să aducă argumente cărora nu li se poate obiecta nimic. Da, dar și vitejia cu care luptă tîlharul este o virtute; și tăria cu care un sclav ticălos îndură chinurile fără să geamă merită laudă. Sînt multe fapte care se aseamănă, dar mobilul lor este altul.

Să ne rezumăm la atît asupra acestei probleme, fiindcă despre utilitatea retoricii am vorbit mai sus[4].

CAPITOLUL XXI

Care este obiectul retoricii

1. Unii au afirmat că obiectul retoricii este discursul; pe această poziție stă Gorgias, la Platon[5]. Dacă termenul discurs e considerat în sensul de vorbire organizată asupra unui

[1] Cic., *De or.*, 3, 14, 55.
[2] Text pierdut.
[3] De ex. în *Part.*, 78.
[4] 2, 16.
[5] *Gorgias*, 449 E.

anumit subiect, discursul nu formează materia, ci opera retoricii, așa cum statuia este opera sculptorului; căci discursul, întocmai ca statuia, este un produs al artei. Dacă prin acest termen înțelegem cuvintele înseși, ele nu au nici o valoare fără ideile care le susțin.

Alții consideră materie a retoricii argumentele în stare să convingă [1]; dar și acestea, la rîndul lor, sînt o parte din operă; căci sînt create de artă și au nevoie de materie.

2. Unii văd drept materie chestiunile politice; părerea aceasta greșește nu din punctul de vedere al calității, ci al extensiunii ei; căci chestiunile politice sînt într-adevăr materia retoricii, dar nu numai ele.

3. Unii susțin că, deoarece retorica este o virtute, materia retoricii este toată viața omului. Alții însă, sub pretext că nu toată viața omului este obiectul tuturor virtuților, ci că majoritatea virtuților nu se manifestă decît în anumite părți ale vieții (astfel justiția, curajul, temperanța își au îndatoririle lor specifice și scopul lor personal), susțin că retorica trebuie de asemenea restrînsă la o anumită parte și, în etică, îi atribuie partea activă, adică pragmatică [2].

4. Eu (și nu fără a mă sprijini pe autori) consider că materia retoricii o constituie fără deosebire toate subiectele asupra cărora va

[1] Este teoria peripateticilor; cf. Arist., *Ret.*, 1355 b. 25.

[2] Ideea că retorica e o parte a filosofiei aparține stoicilor; cf. Cleante Arnim., 1, 108, 2.

fi chemată să vorbească. Socrate, la Platon[1], pare să spună lui Gorgias că materia retoricii se află nu în cuvinte, ci în subiecte; iar în Phaedrus[2] susține deschis că retorica există nu numai în discursuri judiciare și politice, dar chiar în subiectele particulare și de familie;
5. de aci rezultă clar că aceasta a fost părerea lui Platon însuși. Cicero consideră undeva[3] ca materie a retoricii subiectele care i se prezintă; el ia în considerație, însă, numai anumite subiecte determinate. În altă parte, însă, el este de părere că oratorul trebuie să vorbească despre orice subiect și se exprimă prin aceste cuvinte: „Totuși titlul de orator și însuși angajamentul de a vorbi bine par să implice promisiunea că va vorbi despre orice subiect propus, într-un stil elegant și bogat“ [4].
6. Și în altă parte, de asemenea: „Fiindcă viața omului este domeniul oratorului și ea este materia pe care o tratează, toate subiectele privitoare la viața omului trebuie cercetate, auzite, citite, discutate, tratate și dezbătute de adevăratul orator“ [5].
7. Ceea ce noi denumim însăși materie — adică subiectele propuse — unii o consideră ca pe ceva nelimitat[6], alții ca pe ceva impropriu pentru retorică; de aceea au numit retorica o artă hoinară, sub motiv că ea vorbește despre

[1] *Gorgias*, p. 449 E și următoarele.
[2] *Phaidros.*, p. 261 A.
[3] Cic., *Inv.*, 1. 5 următ.
[4] Cic., *De or.*, 1, 6, 21.
[5] *Ibid.*, 3, 14, 54.
[6] Cf. Cic., *Inv.*, 1, 8.

8. orice subiect. Este foarte ușor să-i combatem, pentru că ei recunosc că retorica vorbește despre orice subiect, dar neagă că are o materie proprie, sub motiv că materia retoricii este foarte variată. Dar materia ei nu este fără margini, chiar dacă e variată; căci și alte arte de mai mică importanță, au o materie variată de pildă arhitectura, al cărei domeniu cuprinde tot ce este util unei clădiri, și arta gravurii
9. care lucrează pe aur, argint, bronz, fier. Sculptura, pe lîngă materiile amintite mai sus, folosește și lemnul, fildeșul, marmora, sticla,
10. pietrele prețioase. De altfel, nu înseamnă în mod necesar că un subiect oarecare nu constituie materie a retoricii, dacă de el se ocupă și altă artă. Căci, dacă întreb care este materia sculptorului, ni se va răspunde: bronzul; dacă întreb care este materia turnătorului — e vorba de meșteșugul pe care grecii îl denumesc χαλκευτική (arta turnării în bronz) — ni s-ar răspunde, la fel, că este
11. bronzul. Totuși, vasele se deosebesc foarte mult de statui. Medicina de asemenea nu înseamnă că nu va fi o artă pentru motivul că masajul ori exercițiile îi sînt comune cu gimnastica, ori fiindcă se interesează de calitatea mîncărurilor, materie aparținînd artei culinare.

12. Obiecția că intră și în îndatoririle filosofiei discuția asupra noțiunilor de bun, util sau drept nu constituie o piedică; căci

prin termenul „filosof", ei înțeleg, de bună seamă, bărbat moral. Deci de ce să mă mir că oratorul, pe care îl identific cu bărbatul
13. corect, tratează aceeași materie? De altfel, din cartea întîi [1] am arătat că filozofii au ocupat această latură părăsită de oratori, care, altfel, ar fi aparținut întotdeauna retoricii; deci mai curînd filosofii lucrează în domeniul nostru. În sfîrșit, fiindcă materia dialecticii constă în discutarea subiectelor ce i se oferă și fiindcă dialectica este o formă întreruptă a artei oratorice, pentru ce să nu poată fi aceeași și materia artei oratorice continue?
14. Adeseori unii aduc următoarea obiecție: deci oratorul trebuie să cunoască toate artele, fiindcă trebuie să vorbească despre toate subiectele. Aș putea răspunde aici prin cuvintele lui Cicero, la care găsesc următoarele [2]: „După părerea mea, nimeni nu va putea deveni orator acoperit de toată gloria, dacă nu își va însuși cunoașterea tuturor problemelor și a tuturor artelor". Eu mă voi mulțumi însă ca
15. oratorul să cunoască subiectul despre care va vorbi; căci el nu cunoaște toate cauzele și trebuie să poată vorbi despre toate. Despre care cauze va vorbi, deci? Despre cele pe care le-a studiat. La fel, și cu artele; va studia între timp artele despre care va trebui să vorbească; în felul acesta va vorbi despre probleme învățate.

---

[1] În *Prefață*, par. 10 și urm.
[2] *De or.*, 1, 6, 20.

16. Cum? nu va vorbi, în acest caz, mai bine un meșteșugar despre meșteșugul lui, ori un muzician despre muzică? Dacă oratorul nu înțelege nimic din cauza respectivă, firește că aceștia vor vorbi mai bine. Căci împricinatul — chiar om de la țară și fără carte — va vorbi mai bine despre cauza sa decît avocatul care nu cunoaște subiectul procesului; dar, fiind informat de muzician, de meșteșugar, ori de împricinat, oratorul va vorbi mai bine
17. decît chiar cel care l-a informat. De fapt și meșteșugarul va vorbi despre meseria sa, și muzicianul despre muzică, dacă vreun anumit punct cere confirmare; în acest caz, fără să fie orator, va îndeplini rolul de orator; întocmai la fel, omul necalificat cînd leagă o rană
18. nu e doctor, dar îndeplinește rolul doctorului. Oare situații de acest gen nu se întîlnesc și într-un panegiric, într-un discurs deliberativ ori judiciar? Cînd s-a pus în discuție construirea portului Ostia, oratorul n-a trebuit oare
19. să-și dea părerea? Totuși, lucrarea era de competența arhitecților. Oratorul nu va discuta oare dacă petele sau umflăturile de pe corp sînt indicii ale unei indigestii sau otrăviri? Totuși această preocupare aparține medicinei. Nu se va ocupa de măsuri și numere? sau vom invoca, poate, că aceasta e treaba geometriei? Cred că aproape orice subiect poate ajunge, întîmplător, în domeniul oratorului; dacă nu se ivește ocazia, oratorul nu va cerceta astfel de subiecte.

20. Deci și în aceste condiții am spus corect că materia retoricii o formează toate subiectele ce i se ivesc; chiar convorbirea obișnuită confirmă acest fapt; căci, cînd am primit un subiect de tratat anunțăm adeseori chiar printr-o introducere că el ne-a fost
21. impus. Gorgias [1] era într-atît de convins că oratorul trebuie să vorbească despre orice subiect, încît permitea ca în sălile de curs fiecare să-i pună întrebarea pe care o voia. Hermagoras, de asemenea [2], susținînd că materia retoricii constă în cauză și în chestiuni, a îmbrățișat toate subiectele propuse. În
22. caz că neagă că chestiunile aparțin retoricii, se deosebește de noi; dacă însă, ele fac parte din retorică, sîntem sprijiniți și de el; căci nu există nimic care să nu intre fie în cauză fie
23. în chestiune. Aristotel [3], împărțind oratoria în trei genuri — judiciar, deliberativ și demonstrativ — a lăsat și el aproape totul în competența oratorului; căci nu există ceva care să nu intre în aceste trei genuri.

24. Foarte puțini au ridicat și problema instrumentului retoricii. Eu denumesc instrument acel ceva fără de care materia nu poate căpăta formă și fără de care nu putem realiza ceea ce vrem. Cred însă că nu arta simte nevoie de instrument, ci artistul. De fapt, nu știința

---

[1] *Gorgias*, 447 E.; conf. Cic., *Inv.*, I, 5; *De or.*, 1, 22; 3, 32.
[2] Cf. Cic., *Inv.*, 1, 6; *De or.*, 2, 19.
[3] Aristotel, *Ret.*, 1358 b. și următoarele.

pretinde instrument; ea poate fi desăvîrşită chiar fără să producă ceva; artistul însă nu; de pildă, dăltuitorul are nevoie de daltă, pictorul de pensulă. Amîn deci acest subiect pentru partea în care vom vorbi despre orator [1].

[1] 12,5.

CARTEA A III-A

CAPITOLUL I

Prefață despre autorii care au scris referitor la retorică

1. În cartea a doua am analizat ce este retorica și care este definiția ei; am arătat, pe cît m-au ajutat puterile, că este o artă, că e utilă și că e o virtute; i-am acordat ca materie toate subiectele despre care trebuie să se vorbească. În continuare voi arăta care este originea retoricii, din ce părți e alcătuită, cum trebuie adunat și orînduit materialul. Majoritatea autorilor de tratate nu au mers pînă la limita acestor probleme, astfel încît Apolodor
2. s-a mulțumit cu genul judiciar. Știu că pe cititorii dornici de a-și însuși arta retorică îi interesează îndeosebi problema pe care o începe cartea de față; este partea cea mai dificilă, datorită necesității de a analiza părerile cele mai diverse; de asemenea cred că e cea mai puțin agreabilă cititorilor, întrucît reclamă o prezentare a preceptelor lipsită de ornamente.

3. În celelalte părți am încercat să dau oarecare frumusețe expunerii, nu pentru a face caz de talent (căci pentru aceasta se putea alege o materie mai generoasă), ci pentru a atrage mai mult tineretul în însușirea acestor

cunoştinţe pe care le-am considerat întotdeauna necesare studiilor; mă gîndeam că, ajutaţi de un anumit farmec al lecturii, îşi vor însuşi mai cu plăcere cunoştinţele care, prezentate sec şi arid, ar îndepărta sufletul
4. şi le-ar supăra urechile atît de delicate. Lucretius arată că din acelaşi motiv a redat în versuri preceptele filosofiei, folosind comparaţia cunoscută:

> „... *Şi precum medicii, cînd voiesc să dea copiilor pelinul de care ei au nevoie, ung mai întîi de jur împrejur gura paharului cu miere dulce aurie*"[1]

şi cele ce urmează.
5. Mă tem însă că această carte pare să aibă puţină miere şi mult pelin, că e mai mult utilă studiului decît plăcută. De asemenea, mă tem să nu trezească mai puţină bunăvoinţă, deoarece va cuprinde, în general, nu descoperiri personale, ci va prezenta părerile altora; va invoca chiar autori cu păreri diferite şi chiar opuse, fiindcă foarte mulţi autori, deşi tind spre acelaşi scop, s-au îndreptat spre el pe căi diferite şi fiecare
6. şi-a atras discipolii pe calea sa. Fără îndoială, discipolii aprobă drumul pe care s-au angajat, oricum o fi el şi nu uşor le schimbi convingerile formate în vîrsta copilăriei, fiindcă oricine preferă ce a învăţat decît ce ar urma să
7. înveţe. Există, cum va reieşi pe măsură ce înaintăm în cartea de faţă, o infinită divergenţă de opinii între autori, fiindcă unii,

[1] Lucr., 4, 11—13 şi 1, 936—938.

găsind arta încă rudimentară și imperfectă, i-au adăugat descoperiri personale, iar alții, veniți ulterior, ca să pară că aduc o contribuție originală, au schimbat chiar ce era bine.
8. Exceptînd pe autorii menționați de poeți [1], primul autor care amintește anumite probleme relative la retorică se spune că a fost Empedocle. Cei mai vechi autori de tratate au fost însă sicilienii Corax și Tisias; după ei a urmat Gorgias din Leontium [2], născut în aceeași
9. insulă, discipol al lui Empedocle, după cum spune tradiția. Gorgias, bucurîndu-se de o viață foarte lungă (căci a trăit o sută nouă ani), a strălucit alături de mulți retori, a fost rivalul retorilor amintiți mai sus și a trăit
10. pînă după Socrate. Contemporani cu el au fost Thrasymachus din Calcedonia [3], Prodicus din Ceos [4], și Protagoras din Abdera [5] de la care

[1] Probabil că Q. face aluzie la oratorii cînturilor homerice; cf. Alceu, *Poem.*, 1, 10, 3; Hor., *Od.*, 1, 10, 1; Ov., *Fast.*, 5, 668; Cic., *De or.*, 1, 202.

[2] *Gorgias din Leontium* (487 — cca. 380 î.e.n.) — sofist, orator și profesor de retorică, fondatorul elocinței de aparat; i se atribuie tratatul filosofic περὶ φύσεως ἢ τοῦ μὴ ὄντος *(Despre natură sau neființă)*, diverse opere de retorică și discursuri epideictice, cuvîntarea funebră pentru războinicii atenieni, o serie de elogii pentru personaje mitologice sau reale; au rămas puține fragmente.

[3] *Thrasymachus din Calcedonia* (sfîrșitul sec. V) — sofist și profesor de retorică, unul din interlocutorii lui Socrate în *Republica* lui Platon.

[4] *Prodicos din Ceos* — celebru îndeosebi ca profesor de morală și de stil la Atena.

[5] *Protagoras din Abdera* (născut pe la 485 î.e.n.) — sofist cu mare renume, oaspete al lui Pericle la Atena, a scris mult; opera cea mai de seamă pare a fi fost Ἀλήθεια *(Adevărul)*, în care își expunea scepticismul metafizic.

se spune că Evatheus a învățat plătindu-i zece mii de dinari arta retoricii, despre care a publicat un tratat. Alți contemporani au fost Hippias din Elis[1] și Alcidamas din Elea[2], pe care Platon[3] îl numește Palamede. De ase-
11. menea Antiphon, care a scris cel dintîi dintre toți o pledoarie[4], a alcătuit un tratat, și se crede că s-a apărat foarte bine; apoi Polycrates, despre care am amintit[5] că a scris o cuvîntare împotriva lui Socrate; și Teodor din Bizanț[6], unul dintre aceia pe care Platon îi numește λογοδαίδαλοι (dăltuitori de discursuri)[7].

12. Dintre aceștia, primii despre care se spune că au tratat locuri comune sînt Protagoras și Gorgias; primii despre care se spune că au pus în mișcare pasiunile sînt Prodicus, Hipias, același Protagoras și Thrasymachus.

---

[1] *Hippias din Elis* — figurează și el în dialogurile lui Platon; e considerat fondatorul mnemotehnicii.

[2] *Alcidamas din Elea* — discipol al lui Gorgias, rival al lui Isocrate; ne-au rămas discursurile: *Despre sofiști* și *Acuzația lui Ulise contra lui Palamede.*

[3] În *Phaedrus*, p. 261 d.

[4] *Antiphon* (480—411) — primul logograf; primul din lista celor zece oratori admiși de canonul alexandrin, profesorul lui Thucydide. I se atribuie 60 de discursuri, din care se păstrează trei discursuri judiciare și trei *Tetralogii;* a scris și un tratat de retorică, pierdut.

[5] În 2, 17, 4.

[6] *Theodor din Bizanț* — contemporan cu Thrasymachus, retor cu mare reputație; contribuția sa în arta retoricii constă în a fi găsit noi subdiviziuni în compunerea discursului și noi procedee de raționament.

[7] În *Phaedrus*, p. 266 e.

Cicero în *Brutus*[1] spune că înainte de Pericle nu a existat nici un discurs care să aibă ornamente oratorice; el adaugă că există cîteva discursuri atribuite lui Pericle. Eu însă nu văd în ele nimic vrednic de faima mare a elocinței lui Pericle; de aceea nu mă mir că unii socot că Pericle nu a scris nimic și că discursurile care i se atribuie aparțin altora.

13. Acești retori au avut mulți succesori, dar cel mai vestit a fost Isocrate, elev al lui Gorgias; deși în privința profesorului autorii nu sînt
14. de acord, eu dau crezare lui Aristotel[2]. De la Isocrate au început să se croiască drumuri, aș zice, deosebite. Căci discipolii lui Isocrate au excelat în toate ramurile de studii și cînd Isocrate ajunsese bătrîn (căci a murit la nouăzeci și opt de ani), Aristotel a început să predea arta oratoriei, în cursuri de după-amiază; se spune că deseori cita cunoscutul vers din Philoctet[3]:

Αἰσχρὸν σιωπᾶν, καί Ἰσοκράτην ἐᾶν λέγειν

„E rușinos să taci și să-l lași pe Isocrate să vorbească"). Amîndoi au lăsat cîte un tratat de retorică; al lui Aristotel însă cuprinde mai multe cărți. În aceeași perioadă a trăit Theodectes, despre opera căruia am vorbit mai

---

[1] *Brut.*, 27.

[2] Pasajul la care se referă Q. este pierdut.

[3] Textul original al versurilor lui Philoctet este pierdut, însă poate fi reconstituit după mai multe indicii, îndeosebi după Cic., *De or.* 3, 141.

15. înainte [1]. Teofrast [2], discipolul lui Aristotel a scris și el cu grijă despre retorică și, de atunci, filosofii au scris despre retorică poate cu mai multă rîvnă decît retorii, îndeosebi reprezentanții stoicilor și peripateticilor [3].

16. Hermagoras [4] a deschis un fel de drum nou pe care l-au urmat foarte mulți. Egal și rival al lui pare să fi fost mai ales Athenaeus [5].

Mai tîrziu, Apollonius Molon a scris mult despre retorică; multe au scris Areus[6], Caecilius[7]

---

[1] În 2, 15, 10.

[2] *Theophrast* (372—287) — filosof și savant enciclopedic, discipolul preferat a lui Aristotel și continuatorul său la conducerea Lyceului. Ne-au rămas — de la el — numai operele: *Cercetări asupra plantelor* (în 9 cărți), *Cauzele plantelor* (6 cărți) și celebrele *Caractere* — după care, imitînd liber, scrie La Bruyère *Caracterele* sale.

[3] Dintre stoici cei mai de seamă sînt: Chrisip, Cleante, Zenon, Diogene din Babilon; dintre peripatetici: Aristotel, Theophrast, Demetrios din Phaleron. Denumirea provine de la faptul că Aristotel își învăța discipolii plimbîndu-se cu ei (περιπατεῖν) în Lyceu (cartier din Atena).

[4] *Hermagoras din Temnos* (sfîrșitul sec. I î.e.n.) — retor grec; a compus o retorică în care se ocupa în special de *inventio*.

[5] *Athenaeus* (sfîrșitul sec. I î.e.n.) — filosof peripatetic, născut în Seleucia, contemporan cu Strabo care-l amintește.

[6] *Areus* — filosof pitagoreic, născut în Alexandria, a fost, se pare, profesorul lui Augustus; puterea lui de convingere o laudă Seneca.

[7] *Caecilius din Cale-Acte* (Sicilia) — retor și critic literar de seamă — adept și susținător al aticismului — contemporan și prieten cu Dionis din Halicarnas; din numeroasele sale opere de retorică, dintre care cea mai de seamă pare a fi fost *Tratat despre figuri* , nu ni s-a păstrat nimic.

17. și Dionis din Halicarnas[1]. Însă școală
au format îndeosebi Apolodor din Pergam,
care a fost profesorul lui Caesar Augustus
în Apolonia, și Teodor din Gadara, care prefera
să i se spună rodianul; se zice că Tiberius
Caesar îl audia cu drag, după ce se retrăsese
18. în insulă. Acești doi retori susțineau păreri
diverse; de aceea adepții lor, potrivit obiceiului de a da nume adepților diferitelor școli filosofice, au fost numiți apolodorei și teodorei. Preceptele lui Apolodor pot fi însă cunoscute mai bine din scrierile discipolilor săi; dintre ei le-a transmis cu cea mai mare atenție în latinește C. Valgius, iar în grecește Atticus[2]. Se pare că singurul tratat al lui Apolodor a fost cel adresat lui Matius, fiindcă pe celelalte nu le recunoaște în scrisoarea trimisă lui Domitius. Teodor a scris mai multe tratate; trăiesc azi persoane care au putut vedea pe Hermagoras[3] audiindu-i cursurile.
19. După cîte știu, primul roman care a scris
ceva referitor la această disciplină a fost

---

[1] *Dionis din Halicarnas*, venit la Roma în anul 30 î.e.n., mort pe la sfîrșitul domniei lui August — autorul unei *Istorii primitive a Romei* — scrise în grecește — celebru critic; în cele trei studii asupra oratorilor Lysias, Isocrate și Isaios, care ni s-au păstrat, el demonstrează superioritatea oratoriei și retoricii atice asupra retoricii asianice.

[2] *T. Pomponius Atticus* (109—32 î.e.n.) — celebru pentru prietenia sa cu Cicero, este editorul corespondenței lui; a compus un rezumat cronologic al istoriei romane *(Annalis liber)*. S-au păstrat numai cîteva din scrisorile sale către Cicero; Cornelius Nepos are o biografie a lui Atticus.

[3] E vorba de un alt Hermagoras, ulterior aceluia de care s-a vorbit mai înainte.

18 — Arta oratorică — c. 1509

M. Cato Censorul[1]; după el M. Antonius[2] a început să scrie un tratat; este singura lui lucrare care a rămas neterminată. Au urmat alții, mai puțin cunoscuți; nu voi neglija să-i amintesc, cînd o va cere împrejurarea.
20. Dar M. Tullius a fost lumină neîntrecută atît pentru elocința cît și pentru preceptele recomandate; a fost un exemplu inegalabil de felul cum trebuie ținută o cuvîntare și de felul cum trebuie predată arta oratorică; după el, cel mai cuvenit lucru din partea noastră ar fi să nu mai dezbatem problema; însă Cicero însuși mărturisește că *Retorica* sa[3] e operă de tinerețe, iar în lucrările sale oratorice[4] a omis, cu bună știință, unele chestiuni mai mărunte,
21. a căror absență, în general, e regretată. Despre același subiect a scris pe larg Cornificius[5], puțin — Stertinius[6], iar Gallio, tatăl[7], îndea-

[1] *P. Porcius Cato — Censorul* (născut la Tusculum în 234, mort în 149) — singurul reprezentant al oratoriei romane, înainte de influența grecească. Admirat de Cicero, era studiat cu pasiune de arhaizanții sec. II; cei vechi citează 150 de discursuri, din care 44 apologii. Ne-au rămas fragmente din 80 discursuri, dintre care 6 sînt apologii. A scris și în genul istoric și didactic.

[2] *M. Antonius* (143—87) — mare avocat; figurează printre interlocutorii din *De or.*

[3] Este vorba de opera *De inventione.*

[4] Este vorba de celelalte opere retorice.

[5] *Q. Cornificius* (sec. I î.e.n.) — opera lui, cunoscută de Q., n-a ajuns pînă la noi; unii istorici literari îl consideră drept autorul tratatului anonim de retorică intitulat *Rhetorica ad Herrennium*, scris pe la anul 80 î.e.n. și care ne-a parvenit în întregime. Cf. Q., 9, 3, 89.

[6] Nu se știe nimic despre el.

[7] *L. Iunius Gallio* — unul dintre prietenii lui Seneca retorul (Sen., *Suas.*, 3, 6) și ai lui Ovidiu (*Pont.*, 4, 2.).

juns; cu mai multă profunzime însă au scris Celsus și Laenas, anteriori lui Gallio, iar în vremea noastră, Verginius [1], Plinius [2], Tutilius [3]. Există și astăzi autori străluciți în această materie; dacă ei ar fi cuprins în lucrările lor toate problemele retoricii, mi-ar fi cruțat osteneala; nu voi aminti însă pe cei care sînt în viață; va veni timpul pentru gloria lor; căci meritul lor va dăinui pentru posteritate, iar invidia nu va ajunge pînă la ea.

22. În ciuda numărului mare și a importanței autorilor amintiți, nu mă voi sfii să-mi exprim părerea din cînd în cînd; căci nu m-am declarat adeptul fanatic al vreunei școli și a trebuit să dau cititorilor posibilitatea alegerii opiniei dorite; de aceea eu însumi rezum părerile diferiților autori, oriunde nu va fi loc pentru idei proprii, mulțumindu-mă să dau dovadă de exactitate.

---

[1] *Verginius Rufus* din Milan — general și om de stat, consul în 63 (sub Nero), în 69 (sub Otho) și în 97 (sub Nerva), a murit în vîrstă de 83 de ani, în timpul celui de-al treilea consulat (Plin., *Ep.*, 2, 1). Prieten cu tatăl lui Pliniu cel Tînăr; Pliniu cel Tînăr îl consideră între autorii de poezii erotice (*Ep.*, 5, 3, 5).

[2] *C. Plinius Caecilius Secundus* (Pliniu cel Tînăr)(62—113) — mare om de litere și avocat vestit, autorul *Panegiricului lui Traian* și a zece cărți de *Scrisori* (cartea a X-a cuprinde corespondența sa cu împăratul Traian).

[3] *Tutilius* — supranumit „*princeps*" al retorilor, despre care vorbește Mart., 5, 56, 5 și Plin., *Ep.*, 6, 32, 1.

CAPITOLUL II

Originea retoricii

1. Discutarea originii retoricii nu o să ne țină mult pe loc. De fapt, pentru oricine e limpede că omul a primit facultatea de a vorbi de la natură, o dată cu nașterea sa (căci fără îndoială aceasta este începutul
2. vorbirii), că nevoia l-a împins să o cultive și să o dezvolte, iar metoda și exercițiul i-au dat desăvîrșire[1]; nu văd pentru ce unii consideră că grija de a vorbi bine se datorează oamenilor care, căzuți într-o gravă acuzație, au început să vorbească cu o mai mare grijă pentru a se apăra. În realitate nu aceasta este cauza primă, deși mai nobilă, mai ales că acuzarea precede apărarea; de nu cumva susținem că și sabia a fost făurită mai întîi de acela care a vrut să se apere, nu de acela care pregătea pieirea semenului.
3. Deci începutul vorbirii ni l-a dat natura; începutul artei — observația. De pildă în cazul medicinii, oamenii, văzînd unele lucruri folositoare, altele dăunătoare sănătății, au făurit din observarea acestora o artă; la fel, surprinzînd în vorbire unele procedee utile, altele de prisos, au notat ce trebuie imitat ori evitat și au adăugat ei înșiși unele precepte în spiritul celor constatate; acestea au fost

[1] Explicarea pragmatistă a originii retoricii este conformă cu datele scriitorilor antici; cf. de ex.; Platon, *Protagoras*, 318 e.; *Rep.*, 10, 600 c. Isocrate, *Antid.*, 304 etc.

confirmate de uz; după aceea fiecare a trans-
4. mis altora cunoştinţele sale. E adevărat că Cicero[1] a atribuit originea elocinţei întemeietorilor de cetăţi şi legiuitorilor. Este sigur că ei stăpîneau arta cuvîntului; totuşi nu înţeleg de ce consideră el acest lucru ca început al elocinţei, fiindcă există şi astăzi populaţii nomade, fără oraşe şi legi, care au totuşi în sînul lor oameni care îndeplinesc anumite solii, acuză ori apără, într-un cuvînt care cred că unul vorbeşte mai bine decît altul.

CAPITOLUL III

Părţile retoricii

1. Arta oratoriei, în ansamblul ei, după cum ne-au învăţat cei mai mulţi şi mai de seamă autori, constă din cinci părţi: invenţiune, dispoziţiune, elocuţiune, memorizare şi pronunţare sau acţiune — căci acesteia i se spune în ambele feluri.

2. Într-adevăr, orice vorbire care enunţă o intenţie cuprinde în mod necesar fond şi formă[2]. Dacă enunţarea este scurtă şi se realizează printr-o singură propoziţie, aceste două elemente pot fi suficiente; o vorbire mai lungă pretinde însă mai multe elemente, căci, în acest caz, nu interesează numai ce şi cum

[1] *Inv.*, 1, 2 în întregime şi *De or.*, 1, 30—35.
[2] Ceea ce ar constitui invenţiunea şi elocuţiunea.

spunem, dar și ordinea în care spunem; este deci necesară și dispozițiunea. Dar nu putem exprima întreg fondul și nu putem așeza fiecare idee la locul potrivit fără ajutorul memoriei; de aceea memoria constituie partea a patra.
3. Toate acestea însă sînt fără farmec și aproape anulate de o expunere nepotrivită fie în intonație, fie în gest. Așadar trebuie să acordăm și pronunțării un loc, al cincilea.
4. Nu trebuie crezuți unii autori, printre ei Albutius [1], care recunosc numai primele trei părți, considerînd că memoria și acțiunea se datorează naturii, nu artei; referitor la această problemă voi da precepte la locul potrivit [2]; chiar și Thrasymachus [3] este de aceeași părere
5. în privința acțiunii. Unii retori au adăugat o a șasea parte inserînd, după invențiune, judecata, sub cuvînt că întîi este procesul de adunare a materialului, apoi de judecare a lui.

În ce mă privește, consider că cine nu a judecat, nu a descoperit; de altfel, nu se zice că cineva a adunat argumente contrare, comune ori nechibzuite, ci că nu le-a evitat.
6. Cicero, e adevărat, în cărțile de *Retorică* [4] a inclus judecata în invențiune; eu însă con-

---

[1] De la Albutius nu a rămas nimic; Q. face aluzie la el și în 2, 15, 36 și în 3, 6, 62; de asemenea Sen., Contr., 7, par. 2, 3, 4, 5, 7 și Suet., *De gramm.*, 30.

[2] În 11, 2 și 3.

[3] Din Cic., *Or.*, 175, se vede că operele lui Thrasymachus existau încă pe vremea lui.

[4] Aluzia făcută de Q. nu se găsește în *De inventione* a lui Cicero, denumită de obicei *Rhetorica*; e adevărat că această operă s-a păstrat incompletă.

sider judecata într-atît de inclusă în primele trei părți (căci nici dispozițiunea, nici elocuțiunea n-ar putea exista fără judecată), încît cred că și pronunțarea îi datorează chiar
7. foarte mult. Susțin acest punct de vedere cu mai multă îndrăzneală pentru că în *Partitiones oratoriae*[1] Cicero ajunge la aceleași cinci părți indicate mai sus. De fapt, după ce mai întîi a împărțit retorica în două părți, invențiune și elocuțiune, include în invențiune ideile și dispozițiunea (*dispositio*), iar în elocuțiune — cuvintele și pronunțarea; partea a cincea, adică memoria, o consideră element comun și întrucîtva armonizator și păstrător al tuturora. De asemenea, el spune în *Orator*[2] că elocința constă din cinci părți; în aceste lucrări, scrise mai tîrziu, părerea lui este mai precizată.

8. Dorința de inovație pare să fi îndemnat pe unii să adauge ordinea, după ce au vorbit despre dispozițiune, ca și cum dispozițiunea ar fi altceva decît așezarea materialului într-o ordine cît mai bună.

Dio a admis numai invențiunea și dispozițiunea, dar a avut în vedere, pentru fiecare din ele, fondul și cuvintele, încît elocuțiunea s-ar îngloba în invențiune, pronunțarea în dispozițiune, iar memoria s-ar adăuga ca o a cincea parte. Teodoreii, în majoritate, prezintă invențiunea ca avînd două părți, fondul și forma;

---

[1] 1, 3; cf. *De or.*, 1, 142; Cicero vorbește despre *iudicium* în *Part.*, 8 și 58 și în *Or.*, 15.
[2] 1, 31, 142.

9. apoi menţionează şi celelalte trei părţi. Hermagoras încadrează judecata, diviziunea, dispoziţiunea şi tot ce aparţine stilului în „*occonomia*“; acest termen, care în greceşte înseamnă grijă de treburi gospodăreşti, aci este întrebuinţat prin *abusio* şi nu are corespondent în latineşte.

10. O altă problemă se referă la locul acordat memoriei; unii i-au acordat locul imediat următor invenţiunii; alţii după dispoziţiune; în ce mă priveşte, prefer s-o enumăr în locul al patrulea. Căci nu ajunge să reţinem materialul adunat pentru a-l orîndui; nu ajunge nici reţinerea materialului orînduit pentru a-l stiliza, ci şi materialul stilizat trebuie memorizat. Într-adevăr, memoria cuprinde toate elementele discursului.

11. Nu puţini retori au fost de părere că acestea nu constituie părţi ale retoricii, ci realizările oratorului însuşi, căci lui îi revine sarcina să adune materialul, să-l orînduiască, să-l stilizeze etc.

12. Dacă acceptăm această părere, nu mai rămîne nimic pe seama artei. În adevăr, este calitatea oratorului de a vorbi bine; retorica va fi totuşi arta de a vorbi bine; sau, cum consideră unii, datoria artistului este să convingă — însă mijloacele convingerii aparţin artei; de aceea adunarea şi organizarea materialului aparţin oratorului, însă regulile după care trebuie să adune şi să orînduiască materialul le putem considera proprii retoricii.

13. Există divergență dacă acestea sînt părți sau realizări ale retoricii, sau — după cum le apreciază Athenaeus — *elemente* (în grecește στοιχεῖα). Nu poate fi considerată corectă denumirea de elemente, căci în acest caz ele sînt simple începuturi, cum sînt, de pildă, pentru crearea lumii, apa, focul, materia ori atomii; și denumirea de „realizări" este incorectă de vreme ce nu sînt create, ci ele însele creează
14. ceva; deci sînt părți deoarece ele alcătuiesc retorica; așadar este imposibil ca, din moment ce un tot este alcătuit din părți, părțile să nu aparțină totului pe care îl compun. De altfel cred că acei care le-au denumit realizări au fost îndemnați și de dorința de a evita repetarea aceleiași denumiri în adoptarea altei
15. diviziuni; căci ei afirmau că genul retoric este divizat în laudativ, deliberativ și judiciar. În caz că acestea sînt părți, sînt mai curînd părți ale materiei, decît ale artei, fiindcă fiecare din ele cuprinde retorica în totalitatea ei, întrucît fiecare din ele are nevoie de invențiune, dispozițiune, elocuțiune, memorie și pronunțare. De aceea unii retori au preferat să le numească *cele trei genuri ale retoricii;* cea mai fericită denumire este însă de *genurile cauzelor*, folosită de autorii pe care i-a urmat Cicero [1].

[1] *De or.*, 1, 31, 141; *Top.*, 24, 91.

CAPITOLUL IV

Genurile cauzelor

1. Se discută dacă există trei sau mai multe
genuri de cauze. Este fapt cert că aproape
toți autorii antici de seamă s-au mulțumit
cu această diviziune, urmînd pe Aristotel — cu
rezerva că Aristotel folosește termenul *con-*
2. *cional* în loc de *deliberativ* [1]. De atunci însă
a existat o ușoară încercare la cîțiva greci,
apoi la Cicero, în *De oratore* [2], iar astăzi sîntem
aproape împinși, datorită celui mai de seamă
autor contemporan [3], să admitem nu numai
3. că există mai mult de trei genuri de cauze,
dar că sînt chiar infinite, căci, se zice, dacă în
al treilea gen de cauze includem lauda și
dezaprobarea, în care gen de cauze vom crede
că ne găsim cînd ne plîngem, consolăm, domo-

---

[1] *Rhet.*, 1, 1358 a 36: „După număr sînt trei feluri de discursuri: deliberativ, judiciar, demonstrativ". Remarca lui Q. că la Aristotel se găsește corespondentul grec al lui *concionale* în loc de *deliberativum genus* vizează probabil p. 1354 b. 23, unde Aristotel vorbește despre τά δημηγορικά (vorbiri în fața poporului).

[2] Nu există în *De or.* un pasaj anume unde să fie dezbătută această chestiune, dar se vede, în special din 1,41—51, 65—85 și 333—350, că Cicero, în interiorul clasificării tripartite tradiționale, pare să admită atîtea genuri cîte subiecte.

[3] Nu reiese la cine face Q. aluzie cînd vorbește de greci și cînd invocă autoritatea celui mai mare scriitor contemporan. Oare Pliniu cel Bătrîn? În ce privește pe greci, poate să fi avut în vedere diversele nume ce se întîlnesc în tratate, de pildă subdiviziunile lui Anaximene despre care vorbește mai încolo (3, 4, 9).

lim, întărîtăm, înspăimîntăm, încurajăm, interpretăm expresii neclare, facem rugăminți, aducem mulțumiri, felicităm, mustrăm, ocărîm, descriem, dăm o însărcinare, retractăm, ne exprimăm vreo dorință, vreo părere și alte
4. foarte multe? Iată de ce eu, rămînînd fidel vechii opinii, mă văd întrucîtva obligat să cer îngăduință și să cercetez motivul care a determinat pe antici să restrîngă atît de mult o materie atît de vastă. Autorii care consideră că anticii au greșit socotesc că ei au adoptat această împărțire determinați de faptul că vedeau oratorii rezumîndu-se aproape exclusiv
5. la aceste trei genuri; căci se scriau elogii și blamuri; de asemenea, exista obiceiul să se pronunțe ἐπιτάφιοι (discursuri funebre); partea cea mai mare din activitatea oratorilor era consacrată adunărilor deliberative și tribunalelor; așa se face că autorii de tratate au considerat genurile cele mai frecvente drept
6. singurele genuri. Apărătorii anticilor, dimpotrivă, disting trei genuri de auditori: unii vin pentru plăcerea de a asculta; alții pentru a se lămuri; ultimii pentru judecarea cauzelor. Examinînd problema cu multă atenție, sînt oarecum înclinat să adopt acest punct de vedere, deoarece întreaga activitate a oratorului se exercită sau în tribunal, sau în afara tribunalului. Genul cauzelor care se dezbat în tribu-
7. nale este limpede. Cele care nu vin în fața judecătorului se referă la trecut sau la viitor; faptele trecute le lăudăm sau le dezaprobăm; asupra viitorului deliberăm.

8. La fel, toate problemele despre care trebuie să vorbim sînt, în mod necesar, certe sau îndoielnice. Pe cele certe le lăudăm sau le dezaprobăm, după pornirea fiecăruia; asupra celor îndoielnice sîntem liberi uneori să decidem: atunci deliberăm; alteori ele sînt lăsate pe seama hotărîrii altor persoane: atunci sînt dezbătute în justiție.

9. Anaximene a susținut că există numai două genuri: judiciar și concional [1], dar șapte specii: discursul care îndeamnă la acțiune, care te oprește, care laudă, dezaprobă, acuză, apără și discursul care caută adevărul, numit ἐξστεατικόν; primele două aparțin genului deliberativ, următoarele două, celui demonstrativ, iar ultimele trei sînt părți ale genului judiciar.

10. Trec peste Protagoras [2], care consideră părți numai acelea în care se întreabă, se răspunde, se poruncește, se fac rugăminți — ceea ce a numit εὐχωλή. Platon, în *Sophista*, la discursul judiciar și concional a adăugat o a treia formă, προσομιλητική, pe care mi-am îngăduit să o redau prin *sermocinatrix* (în stil familiar) [3]; acest gen diferă de tonul forului și este potrivit discuțiilor private; esența
11. lui, fără îndoială, coincide cu a dialecticii.

[1] Cf. Dionis din Halicarnas, *Ad. Ammaeum*, p. 3: „S-a ocupat de discursuri deliberative și judiciare".

[2] Cf. Diog. Laert, 9, 53: „El, cel dintîi a clasificat discursurile în patru specii: de implorare, de întrebare, de respingere, de încurajare".

[3] p. 222 C: „declarînd că arta (cuvîntarea) judiciară și concională și cea în stil familiar e, la rîndul ei, un singur tot, ca să zic așa, o singură artă de a convinge".

Isocrate[1] a considerat că fiecare gen cuprinde lauda și blamul.
12. În ce mă privește, consider mai sigur să urmez majoritatea autorilor; de altfel așa îmi pare că dictează și rațiunea. Există, deci, așa cum am spus[2], un gen care include lauda și dezaprobarea, dar care e denumit laudativ, după rolul său mai nobil; unii îl denumesc demonstrativ. Ambii termeni par împrumutați din grecește, căci grecii au și termenul
13. ἐγκωμιαστικόν și ἐπιδεικτικόν. Mi se pare totuși că termenul ἐπιδεικτικόν implică nu atît ideea de a demonstra, cît de a face impresie și că are un sens foarte diferit de ἐγκωμιαστικόν; căci, deși conține genul lau-
14. dativ, nu se rezumă numai la atît. De fapt, cine ar putea nega că panegiricele sînt ἐπιδεικτικοί? Ele au însă forma deliberativă și de cele mai multe ori vorbesc despre interesele Greciei. Există deci trei genuri de cauze, dar toate trei sînt folosite cînd pentru tratarea problemei, cînd pentru a face caz de talent oratoric. E posibil să nu fi împrumutat din grecește termenul „demonstrativ", ci să-l fi adoptat, fiindcă lauda și dezaprobarea demonstrează cum este fiecare
15. lucru. Al doilea gen este cel deliberativ; al treilea, cel judiciar. Toate celelalte specii se vor cuprinde în aceste trei genuri și nu va exista vreo specie în care să nu lăudăm sau să nu dezaprobăm, să nu îndemnăm sau să oprim,

[1] Textul e pierdut.
[2] În 3, 3, 14.

să nu atacăm sau să apărăm ceva. Sînt comune acestor trei genuri și pregătirea spiritelor, nararea, instruirea, amplificarea, atenuarea, subjugarea sufletelor prin răscolirea sau domo-
16. lirea sentimentelor. Nu înclin să accept nici împărțirea, mai mult rapidă și aproximativă decît reală, care consideră genul laudativ aparținînd moralei, cel deliberativ utilului, iar cel judiciar justiției, căci toate aceste genuri se ajută oarecum reciproc, deoarece și genul laudativ tratează despre just și util, și cel deliberativ cuprinde principii de morală, și rareori există cauză judiciară care să nu cuprindă ceva din elementele amintite.

CAPITOLUL V

Pe ce se bazează discursul

1. Orice discurs constă din ideile exprimate și din mijloacele de exprimare, adică din fond și din cuvinte. Iscusința vorbirii depinde de natură, artă și exercițiu [1]; unii adaugă o a patra, imitația [2], pe care eu o includ în artă.
2. Tot trei sînt scopurile pe care trebuie să le urmărească oratorul: să informeze, să miște și să placă [3]. Această diviziune este mai limpede decît cea care împarte întreaga elocință în idei și afecte, căci nu întotdeauna aceste două elemente intră în materia de tratat:

---

[1] Idee formulată de cei vechi: Platon pare s-o fi prezentat primul în *Phaedrus*, 269 d.c., de asemenea Hor., *A.P.*, 409; Cic., *Brut.*, 25; *De or.*, 1, 96; *Dial.*, 24, 33.

[2] Q. va reveni în 10, 2.

[3] Teoria e cunoscută; cf. Cic., *De or.*, 2, 114—216.

într-adevăr, există subiecte care nu admit afecte; acestea, deși nu au loc în orice discurs, acolo unde au pătruns produc foarte mare
3. efect. Cei mai de seamă autori admit că în retorică există subiecte care cer a fi dovedite, altele care nu cer; eu sînt de părerea acestora. Alți autori, însă, de pildă Celsus, consideră că oratorul trebuie să se limiteze absolut la punctul controversat; acestei idei i se împotrivesc cei mai mulți scriitori și însăși împărțirea retoricii, în afară de cazul că lăudarea a ceea ce este evident moral ori reprobarea a ceea ce, după părerea unanimă, este nedemn
4. nu intră în îndatoririle oratorului. Dimpotrivă, toți autorii sînt de acord că există chestiuni care se referă la acte scrise *(in scripto)* sau chestiuni care se referă la acte nescrise *(in non scripto)*[1]; primele sînt chestiuni de drept *(de iure)*, celelalte de fapt *(de re)*. Primul gen e denumit de Hermagoras și adepții săi *rațional*, al doilea *legal* (în grecește λογικόν și
5. νομικόν). Același lucru îl susțin și cei care atribuie oricărei chestiuni fond și cuvinte.

De asemenea, s-a căzut de acord că chestiunile sînt nedefinite sau definite. În primele, fără să se specifice persoane, timp, loc, ori alte împrejurări, se poate trata pentru și contra; grecii le numesc θέσις, Cicero „propositum"[2], alții „chestiuni universale referitoare la viața cetățenilor"; alții „chestiuni

[1] De ex. *Rh. ad. Her.*, 1, 19; *Inv.*, 2, 116; *De or.*, 1, 140; *Top.*, 96; *Part.*, 132 și urm.
[2] *Top.*, 21, 79—81; *Part.*, 18, 61.

filozofice"; Athenaeus le numește „parte a
6. cauzei". Cicero[1] desparte acest gen în teorie și practică. Ar aparține, de exemplu, teoriei teza: „Oare lumea este condusă de providență?"; practicii: „Trebuie să participăm la administrarea treburilor publice?" Teoria admite trei întrebări: este? ce este? cum este? — căci toate aceste elemente pot fi recunoscute; practica cuprinde două: cum obținem
7. lucrul în chestiune? cum să-l folosim? Chestiunile definite, dimpotrivă, implică fapte, persoane, împrejurări de timp etc.; grecii le denumesc ὑποθέσεις, ai noștri — *cauze.* Aci,
8. toată chestiunea pare să se rezume la fapte și persoane. Chestiunea nedefinită este întotdeauna mai vastă; din ea decurge chestiunea definită. Pentru a fi limpede, dau un exemplu: chestiune nedefinită: „Trebuie să te însori?"; definită: „Cato trebuie să se însoare?" De aceea ultima poate aparține genului deliberativ. Dar chiar fără a se raporta la persoane anumite, chestiunile nedefinite implică de obicei ceva concret. De exemplu, chestiunea: „Oare trebuie să participăm la administrarea treburilor publice?" este abstractă; devine concretă sub forma: „Trebuie să parti-
9. cipăm cînd conducerea este o tiranie?" Aici însă se subînțelege o persoană, căci cuvîntul „tiranie" dublează chestiunea și include tacit considerații de timp și calificare; totuși nu putem afirma că avem propriu-zis o cauză. Chestiunile pe care le numesc eu nedefinite

[1] *Part.*, 18, 62.

sînt denumite și generale; dacă acest termen este potrivit, cele definite se vor numi particulare. Dar în orice chestiune particulară se
10. află neapărat una generală, din care decurge. Mă întreb dacă chiar și în cauze tot ce se referă la calificare nu sînt chestiuni generale. „Milo a ucis pe Clodius — avea dreptul să ucidă pe acela care-i primejduia viața"; oare nu se ridică deodată și întrebarea: „Există dreptul de a ucide pe cel care-ți periclitează viața?" Ce să spun despre conjecturi? Nu sînt generale aceste chestiuni. „Ura a comis crima? lăcomia? Trebuie crezute mărturisirile smulse prin chinuri? Trebuie acordată mai mare încredere martorilor sau argumentelor?" Căci, de bună seamă, chestiunile bazate pe definiție au un caracter general.

11. Unii consideră că și chestiunile definite pot fi denumite teze, deși sînt limitate de persoane și cauze; ar fi de ajuns să le modifici prezentarea; de pildă: „Oreste este acuzat", deși formează o cauză, devine teză sub forma: „Oreste a fost oare achitat pe drept?"; de asemenea: „Oare Cato a procedat corect cînd a dat pe Marcia lui Hortensius?" După ei, deosebirea între teză și cauză constă în faptul că teza are caracter teoretic, cauza unul practic; în teză se discută adevărul numai în abstract, iar în cauză se tratează un fapt.

12. Unii autori consideră că nu sînt utile oratorului chestiunile generale, căci — spun ei — la ce servește constatarea că trebuie să te însori ori să participi la treburile publice, dacă ești împiedicat de vîrstă sau de boală?

Însă nu se poate aduce aceeași obiecție tuturor chestiunilor generale, de pildă: Constituie virtutea un scop în sine?“ sau „Lumea e condusă de providență?“. Ba mai mult. În
13. chestiunile referitoare la o persoană, nu este suficientă tratarea chestiunii generale, ci numai după ce ai aprofundat-o poți aborda chestiunea particulară; căci cum va delibera Cato dacă trebuie să se însoare, fără să se fi oprit la chestiunea generală dacă bărbații trebuie să se însoare? De asemenea, cum se va cerceta dacă trebuie să se însoare cu Marcia, dacă nu s-a
14. stabilit că el, Cato, trebuie să se însoare? Totuși există tratate purtînd numele lui Hermagoras care exprimă părerea combătută de mine; cred însă că aceste lucruri i-au fost fals atribuite sau autorul lor a fost un alt Hermagoras. Căci nu pot aparține omului care a scris atît de mult și de minunat despre această artă și care, așa cum reiese chiar din prima carte de retorică a lui Cicero[1], a divizat materia retoricii în teze și cauze. Cicero, e adevărat, nu îl aprobă și susține că teza nu are nici o contingență cu oratorul și lasă întreg acest
15. gen de chestiuni pe seama filosofilor. Cicero m-a scutit însă de a-l combate, deoarece el însuși dezaprobă această lucrare și apoi pentru că în *Orator*[2], în cărțile intitulate *De oratore*[3] și în *Topice*[4] prescrie să eliminăm din orice dezbatere împrejurările particulare de

[1] *Inv.*, 1, 6.
[2] *Or.*, 14, 45.
[3] *De or.*, 3, 30.
[4] *Top.*, 21.

persoane ori timp, fiindcă putem vorbi mai pe larg despre gen decît despre specie și ceea ce a fost dovedit pentru general e dovedit, în
16. mod necesar, și pentru particular. De altfel, pretutindeni se întîlnesc aceleași stări de cauze ca și în cauze. Se adaugă că, printre aceste chestiuni, unele privesc lucrurile considerate în ele însele, altele sînt relative la un caz particular; un exemplu de primul fel: „Trebuie să te însori?" — de al doilea: „Un bătrîn trebuie să se însoare?"; alt exemplu tot de primul tip: „Cutare este puternic?", de al doilea: „Cutare este mai puternic?" și altele de felul acestora.

17. Apolodor definește cauza astfel (folosesc traducerea discipolului său Valgius): „Cauza este o afacere *(negotium)*, ale cărei părți converg toate spre punctul litigios", sau „Cauza este o afacere care se termină într-o controversă". Apoi dă însăși definiția termenului „afacere" *(negotium)*: „*negotium* este o înmănunchere de persoane, locuri, timpuri, cauze, modalități, incidente, fapte, instrumente,
18. convorbiri, lucruri scrise și nescrise". Deci „causa" ar corespunde grecescului ὑπόθεσις, iar „negotium" lui περίστασις. Unii autori au definit însă cauza prin definiția dată de Apolodor termenului „negotium". Isocrate [1] înțelege prin „causa" o chestiune delimitată la interese civile, sau o controversă între persoane determinate. Cicero o

[1] *Frag.*, 13 Sheehan.

definește prin acești termeni[1]: „considerăm *cauză* dezbaterea legată de anume persoane, locuri, timpuri, fapte, afaceri determinate, toate sau în majoritatea lor“.

CAPITOLUL VI

Ce înseamnă situația cauzei

1. De vreme ce orice cauză face parte dintr-o situație anumită, înainte de a începe să arăt cum trebuie tratat fiecare fel de cauză, socot că e bine să analizez elementul comun tuturor cauzelor, adică să arăt ce se înțelege prin situația cauzei, de unde provine, cîte și care sînt aceste situații. Unii autori au socotit că situația unei cauze poate fi precizată numai în cadrul judiciar; neștiința lor va fi evidentă, după ce voi analiza toate cele trei genuri.

2. Ceea ce denumim *situație a cauzei* unii denumesc *constitutio* (alcătuire)[2], alții *quaestio* (cercetare), alții ceea ce reiese din *quaestio*. Theodor îi spune izvor principal — κεφάλαιον γενικώτατον — la care se referă toate. Aceste denumiri diverse se aplică la aceeași idee; pentru elevi nu sînt importanți termenii prin care se exprimă noțiunea, ci important este ca ideea să fie
3. limpede. Grecii denumesc situație a cauzei στάσις, termen care, după unii, a fost

[1] *Top.*, 21, 80.
[2] Așa o numește autorul anonim al *Ad Her.* (1, 18), precum și Cicero, *Inv.*, 1, 10.

descoperit de Hermagoras, după alţii de Naucratis, discipol al lui Isocrate, iar după alţii, de Zopyrus din Clazomene; se pare totuşi că şi Eschine foloseşte acest termen în cuvîntarea împotriva lui Ctesiphon, cînd cere judecătorilor să nu permită lui Demostene să se abată de la subiect, ci să-l oblige să se rezume la situaţia cauzei [1].

4. Se spune că denumirea provine de la faptul că reprezintă prima ciocnire dintre cele două părţi sau fiindcă în ea constă cauza. Atît referitor la originea denumirii; să vedem în ce constă. Unii [2] au spus că situaţia cauzei este primul conflict din proces; consider că au gîndit
5. corect, dar că s-au exprimat rău. În realitate situaţia cauzei nu este primul conflict: „Tu ai făcut“ — „Eu n-am făcut“, ci este rezultatul primului conflict, adică rezultatul chestiunilor de genul acesta: „Ai făcut“, „Nu am făcut“, „Oare a făcut?“ sau „Ai făcut aceasta“, „Nu, n-am făcut aceasta“, „Ce a făcut?“ Fiindcă aceste exemple arată că primul caz trebuie rezolvat prin conjectură, al doilea prin definiţie şi fiindcă este punctul pe care se sprijină ambele părţi, situaţia litigiului va fi conjecturală pentru primul caz, pentru al doilea
6. caz, definiţională. Dacă cineva ar zice: „Sunetul este ciocnirea a două corpuri care se întîlnesc“ ar greşi, cred, fiindcă sunetul nu e cioc-

[1] Eschine, *Contra lui Ctesiphon*, p. 206, dar se pare că aici termenul are altă accepţiune.

[2] De ex.: Cicero, *Part.*, 29, 102; în *Inv.*, 1, 17 şi 19 a expus o teorie analogă.

nirea, ci rezultatul ciocnirii. Această eroare e de mică importanță de altfel, căci sensul reiese, oricare ar fi fost exprimarea. De aci, însă, provine o eroare foarte gravă comisă de aceia care au interpretat rău, căci citind „primul conflict“ ei au înțeles că situația cauzei trebuie dedusă întotdeauna din prima chestiune, ceea ce
7. este cît se poate de eronat. Căci orice chestiune are, în chip firesc, situația sa proprie, fiindcă se alcătuiește din atac și apărare; unele chestiuni însă sînt proprii cauzelor asupra cărora trebuie să se aducă pronunțarea, altele sînt împrumutate, contribuind totuși cu ceva la punctul principal al cauzei; sînt un fel de auxiliare; din acest motiv se spune că în aceeași afacere există mai
8. multe chestiuni. Dintre aceste chestiuni, de multe ori cele mai neînsemnate ocupă primul loc. Căci este un procedeu uzual să lăsăm deoparte — după ce le-am tratat — pe cele care ne inspiră mai puțină încredere, cînd pentru a le ceda oarecum de bunăvoie adversarului, cînd mulțumindu-ne că ne-am servit de ele ca de o treaptă spre argumente mai puternice.

9. Dacă o cauză simplă, deși admite mai multe sisteme de apărare, nu poate oferi mai mult de un singur punct asupra căruia se va decide, tocmai acest punct va constitui situația cauzei respective; oratorul înțelege că asupra acestui punct trebuie îndeosebi să insiste, iar judecătorul știe că mai ales aici trebuie să-și îndrepte atenția; căci în jurul lui se petrece întreaga
10. cauză. Cît privește celelalte chestiuni, ele pot avea diverse situații. Pentru a lămuri foarte pe scurt aceasta, dau un exemplu: cînd un

acuzat zice: „Chiar de am făcut, am făcut bine“ invocă o stare de calificare; dacă adaugă: „dar n-am făcut“ — recurge la starea de conjectură. Întotdeauna există mai mare siguranță în afirmarea că n-a făcut; de aceea consider că starea de cauză constă în ceea ce aș spune dacă mi-ar fi îngăduit să am o
11. singură atitudine. Pe bună dreptate deci s-a vorbit de un prim conflict al cauzelor, iar nu al chestiunilor; în *Pro Rabirio Postumo*, în prima parte a pledoariei, Cicero tinde să demonstreze că legea nu se aplică contra unui cavaler roman; în a doua, dovedește că clientul său nu s-a atins de bani. Totuși, aș considera că situația mai ușoară se găsește în partea a doua, care este mai favorabilă acuzatului.
12. În procesul lui Milo, de asemenea, voi considera că conflictul cauzei nu constă în primele chestiuni, ci în partea în care se arată cu toată vigoarea că Clodius a pus la cale un asasinat și că deci a fost ucis pe drept. Oratorul, chiar dacă va utiliza mai multe mijloace de apărare, va trebui să-și fixeze de la început în minte ce punct vrea îndeosebi să limpezească în fața judecătorului. E primul lucru la care trebuie să se gîndească, dar nu neapărat primul care trebuie expus.

13. Unii au crezut că situația în care se află cauza o alcătuiește primul sistem de apărare. Cicero[1] exprimă această idee prin cuvintele: „Terenul pe care se bazează mai întîi apărarea, pregătită parcă să respingă

[1] *Top.*, 25, 93,

atacul". De aci se ridică problema dacă acela care răspunde determină întotdeauna situația cauzei. Această idee este combătută îndeosebi de Cornelius Celsus, spunînd că o stare a cauzei nu provine din respingerea acuzării, ci din partea aceluia care își prezintă afirmativ poziția; de exemplu un acuzat neagă că a ucis un om; starea cauzei este produsă de acuzator, deoarece el trebuie să aducă probe;
14. dacă acuzatul spune că a ucis, dar pe drept, lui îi revine necesitatea dovedirii și el pune teza sa. Nu sînt de acord cu această idee; căci consider mai apropiată de adevăr afirmația că nu există proces dacă acela pe care îl ataci nu răspunde nimic și că, prin urmare, starea cauzei este determinată de acela care
15. răspunde. După părerea mea, originea situației cauzei e variată și e determinată de natura proceselor; căci uneori teza acuzării poate părea că fixează starea cauzei, de exemplu, în cauzele conjecturale (căci conjectura e folosită mai ales de acela care pornește acțiunea, de aceea, unii, bazați pe atitudinea reclamantului [1], au numit această stare *negativă*, deoarece e concepută ca fiind creată de acuzat); de altă parte, dacă există silogism [2], întreaga argumentare pornește de la reclamant.

16. Dar, în ambele cazuri amintite, cel care neagă pare și că impune adversarului nece-

[1] *Ibid.*, 92.

[2] E vorba de cazurile în care legea formează premisa majoră, iar cazul examinat minora.

sitatea acceptării situației cauzei pe care o determină. De fapt, dacă zice: „N-am făcut", va sili pe adversar să folosească conjectura; dacă zice: „Nu ai legea pentru tine" acela va trebui să folosească silogismul. Să admitem deci că teza apărării determină starea cauzei. Dar aceasta înseamnă că starea cauzei este fixată cînd de reclamant, cînd de apărător.
17. Și, de fapt, să presupunem că acuzatorul atacă: „Ai ucis un om". Dacă acuzatul neagă, cel care neagă va determina starea cauzei. Dar ce se întîmplă dacă recunoaște, însă spune că a ucis pe drept, deoarece l-a surprins în adulter (căci se știe că legea îl autorizează)? Dacă acuzatorul nu răspunde nimic, se stinge procesul. Dacă, însă, răspunde: „Nu a fost adulter", atunci apărarea trece de partea acuzatorului și el va crea starea cauzei. În felul acesta situația cauzei va proveni din prima negare a faptelor, dar negarea o va
18. face acuzatorul, nu acuzatul. Mai mult: aceeași chestiune poate face pe aceeași persoană și acuzator și acuzat. Legea spune: „Cine a exercitat meseria de comedian nu are dreptul să ia loc în primele patrusprezece rînduri" [1]. O persoană care a jucat într-o piesă în fața pretorului, dar în grădinile acestuia, fără să se fi produs în public, a luat loc în primele patru-
19. sprezece rînduri. Fără îndoială teza acuzației este: „Ai exercitat meseria de comediant"; respingerea: „N-am exercitat meseria de comediant"; chestiunea: „Ce înseamnă a exer-

[1] Rezervate cavalerilor.

cita meseria de comediant?“ De va fi acuzat
pe baza legii teatrelor, acuzatul va trebui să
se apere; dacă a fost alungat de la spectacol
și dacă el va intenta proces pentru tratament
20. injurios, acuzatorul trebuie să se apere. To-
tuși cazul cel mai frecvent va fi cel transmis
nouă de majoritatea autorilor [1].

Au evitat aceste chestiuni dificile acei care
au spus că situația cauzei este ceea ce rezultă
din confruntarea acuzării și apărării; de exem-
21. plu: „Ai făcut“; „N-am făcut“, sau „Am
procedat legal“. Vom cerceta, totuși, dacă
aceasta constituie starea cauzei sau conținu-
tul ei.

Hermagoras numește starea cauzei ceea ce face să fie cunoscut fondul afacerii și la care se referă dovezile părților. Părerea mea a fost întotdeauna următoarea: deoarece într-o cauză intră diverse chestiuni care au fiecare starea lor proprie, consider drept stare a cauzei punctul cel mai important din ea și în jurul căruia se desfășoară îndeosebi dezbaterea. Dacă cineva preferă termenul „chestiune generală“ sau „punct principal“, nu mă voi opune, chiar dacă va găsi o altă denumire prin care se înțelege același lucru; știu de altfel că mulți autori au obosit scriind volume întregi referitor la această problemă controversată; în ce mă
privește, prefer termenul de *situație a cauzei.*
22. În toate chestiunile, teoreticienii au diferit
foarte mult; se pare însă că îndeosebi referitor

[1] Cazul în care situația cauzei este determinată de apărător.

la situația cauzei s-au silit să ne transmită
cele mai diverse păreri; căci ei nu sînt de
acord nici asupra stărilor cauzelor, nici asupra
denumirii, nici asupra stărilor generale sau
particulare.
23. Pentru a începe, Aristotel a stabilit zece
elemente care îi par să constituie toate ches-
tiunile posibile [1]: οὐσιά (existența) pe care
Plautus [2] o redă prin *essentia*, și pentru care
nu avem alt termen în latină; prin aceasta
se pune întrebarea dacă faptul există; *calita-*
tea, termen al cărui sens este vădit; *canti-*
tatea, împărțită de urmași în două subdivizi-
uni: mărime și număr; *relația*, din care au
24. fost deduse schimbarea și compararea; după
aceea *locul* și *timpul*, apoi, *a face*, *a suferi*,
a avea — de pildă: a fost înarmat, a fost
îmbrăcat; în sfîrșit κεῖσθαι, a sta, adică a
fi într-o stare anumită, de pildă: a fi încălzit,
a sta în picioare, a fi mîniat. Din toate aceste
elemente însă, primele patru îmi par a se re-
feri la situațiile cauzelor, celelalte, la anumite
circumstanțe, de unde poți scoate probele.
25. Alți autori au fixat nouă elemente: *per-*
soana — care include tot ce se referă la suflet,
trup și circumstanțe exterioare; eu le consider
mijloace pentru a preciza conjectura și cali-
ficarea; *timpul*, numit χρόνος, în care se
cuprinde întrebarea „dacă cel născut în timp
ce mama sa era declarată în stăpînirea credi-

---

[1] Aristotel, *Categ.*, 2, 7.
[2] *Plautus* — filosof stoic, contemporan cu August.

torului[1] s-a născut sclav"; *locul*, unde intră discuții ca, de pildă, dacă e îngăduit să ucizi pe un tiran în templu sau dacă și-a îndeplinit
26. exilul acela care a stat în propria-i casă; *un alt aspect al timpului* — denumit καιρός — prin care vor să se înțeleagă o perioadă din timpul amintit mai sus, de pildă vara sau iarna; aci intră cazul chefliului din perioada ciumei; *acțiunea*, adică πρᾶξις, în care se examinează dacă a comis fapta cu bună știință sau nu, din necesitate sau din întîmplare etc.; *numărul*, care intră în specia cantității:
27. „oare lui Trasibul i se cuvin treizeci de recompense pentru că a îndepărtat tot atîția tirani?"; *cauza*, baza celor mai multe procese, cînd nu se neagă fapta, dar este apărată pe motiv că a fost săvîrșită justificat; τρόπος, *modalitatea*, cînd se afirmă că o faptă a fost săvîrșită altfel decît era permis; așa ar fi cazul unui om adulter ucis cu bici de curele sau lăsat să moară de foame[2]; *ocazia*, prea limpede ca să
28. ceară explicare sau exemplificare; precizez doar că grecii o numesc ἀφορμαί ἔργων (împrejurări ce prilejuiesc). Autorii respectivi consideră că nu există chestiune care să nu se încadreze într-unul din aceste elemente. Alți teoreticieni elimină două elemente: numărul și ocazia, iar în locul acțiunii *(actus* — πρᾶξις)

[1] Cel care nu-și putea plăti datoria devenea *addictus*, în stăpînirea creditorului, care avea dreptul să-l țină și să-l oblige să-i muncească pînă își achita datoria; *addicere* este calitatea magistratului de a autoriza pe creditor să ia pe debitor.

[2] Legea nu permitea să-l omori decît în flagrant delict.

pun „lucrările“ *(res — πράγματα)*; consider suficient să amintesc aceste teorii; nu voiam să par că le-am pierdut din vedere. Părerea mea este însă că aceste elemente nu indică îndeajuns situațiile cauzelor și că nu cuprind toate izvoarele argumentelor; va reieși clar pentru cei care vor citi cu sîrguință ceea ce voi spune despre ambele puncte; căci, de fapt, depășesc cu mult aceste elemente.

29. Mai multe izvoare folosite de mine arată că unii retori au admis o singură situație a cauzei, situația conjecturală; nu menționează însă care sînt autorii respectivi și nici eu nu am putut afla. Se afirmă despre ei că au adoptat acest punct de vedere pe motiv că orice fapt se stabilește prin indicii. În modul acesta de gîndire, însă, și starea de calificare poate fi considerată singura situație a cauzei, fiindcă în orice ocazie se poate pune întrebarea care este natura fiecărui fapt. Dar, în ambele cazuri,
30. se va ajunge la cea mai mare confuzie. De altfel, nu există diferență între a nu admite decît o singură situație a cauzei, sau a nu admite nici una, dacă toate cauzele sînt de aceeași natură. Termenul „conjectură“ provine de la *coniectus*, adică o anumită tendință a rațiunii spre adevăr; de aceea și tîlcuitorii de vise ori prevestiri sînt denumiți *coniectores*. Totuși acest gen de cauze a fost variat denumit,
31. după cum va reieși din cele ce urmează. Unii autori au distins două stări; Archedemus[1] a admis starea conjecturală și de definiție,

[1] *Frag.*, 11 Arnim.

excluzînd starea de calificare fiindcă, socotea el, în legătură cu calificarea se examinează ce înseamnă dreptate, nedreptate, nesupunere, chestiuni pe care el le denumeşte „probleme referitoare la identitate şi diferenţă“ [1].

32. Diferă de acest punct de vedere retorii care au acceptat, e adevărat, două stări, însă starea negativă şi starea judiciară. Negativa corespunde celei denumite de noi conjecturală; unii consideră starea conjecturală complet negativă; alţii numai în parte, deoarece au socotit că acuzatorul foloseşte conjectura, iar
33. acuzatul negarea. Judiciara corespunde grecescului δικαιολοικός (relativă la drept). Dar, după cum Archedemus exclude calificarea, ei resping definiţia; căci o înglobează în starea judiciară considerînd că definiţia cercetează dacă e just să denumeşti acţiunea incriminată sacrilegiu, furt sau nebunie. De această părere
34. a fost Pamphilus; el însă a împărţit calificarea în mai multe specii. După aceea foarte mulţi scriitori, schimbînd doar termenii, au distins situaţii ale cauzelor în care fapta este certă şi situaţii ale cauzelor în care fapta nu este certă; căci este un adevăr şi o necesitate ca ceva să fie cert sau să nu fie cert; dacă nu este cert, avem conjectură; dacă este cert, e vorba
35. de celelalte stări de cauză. La fel spune Apolodor cînd consideră că o chestiune rezidă ori în circumstanţe externe noi care nasc conjectură, ori în propriile noastre opinii; primul grup îl denumeşte πραγματικός (starea reală), pe al

[1] Ele intră, aşadar, în chestiunile de definiţie.

doilea περὶ εννοίας (starea ideală). Aceeaşi diviziune este exprimată prin ἀπρόληπτον (neevident) şi προληπτικόν (ce pare evident) — adică
36. dubiu şi prezumţie; prin termenul din urmă se înţelege ceva ce este evident. La fel Theodor, după care trebuie cercetat dacă fapta există şi, o dată admisă existenţa, care sînt împrejurările, adică περὶ ουσίας καὶ συμβεβηκότων (despre existenţa faptului şi despre circumstanţe în legătură cu el), căci pretutindeni primul grup cuprinde conjectura, al doilea celelalte stări. Celelalte stări, Apolodor le reduce la două:
37. calificarea şi denumirea, adică definirea. După Theodor — existenţa, calificarea, cantitatea şi relaţia. Sînt şi autori care includ chestiunile de identitate şi de diferenţă, unii în calificare, alţii în definiţie. Posidonius [1], de asemenea, împarte stările în două: „cuvînt" şi „lucruri". În ce priveşte cuvîntul, consideră că se poate pune întrebarea dacă are o semnificaţie, care, cîte semnificaţii, în ce fel; referitor la lucruri, el distinge conjectura — pe care o numeşte κατ' αἴσθησιν (conform cu simţirea) — calificarea, definiţia, căreia-i zice κατ' ἔννοιαν (conform cu gîndirea) şi relaţia. De aci decurge şi împăr-
38. ţirea cunoscută în lucruri scrise şi nescrise. Cornelius Celsus de asemenea a stabilit două stări generale, existenţa şi calificarea. În

[1] *Posidonius din Apamea* (în Siria) — a trăit la Rhodos unde Cicero, Pompei şi alţi romani de seamă l-au audiat; filosof, filolog, istoric, geograf, a avut o imensă reputaţie în toate genurile. Tratatul său *Despre îndatoriri* l-a influenţat desigur pe Cicero. *Istoriile* sale erau o continuare a *Istoriilor* lui Polibiu (*frg.* 232 Bake).

prima înglobează definiţia, fiindcă la fel se cercetează dacă este sacrileg omul care afirmă că n-a furat nici un obiect aparţinînd templului, dar mărturiseşte că a furat, în templu, banii unei persoane private. Cît despre calificare, el o împarte în fapt şi în text. În text include cele patru părţi legale, excluzînd schimbarea competenţei; cantitatea şi intenţia le include în conjectură[1].

39. Există şi o altă modalitate de a împărţi stările în două; conform acestei păreri, orice controversă se referă ori la substanţă, ori la calificare;
40. calificarea, la rîndul ei, poate consta în consideraţii de ordin general, sau în consideraţii speciale. În ce priveşte substanţa, intervine conjectura; căci pentru orice lucru se poate pune chestiunea dacă a fost făcut, dacă se face, dacă va fi. Uneori se tratează la fel şi chestiunea intenţiei; găsesc această opinie preferabilă aceleia care a denumit această stare a cauzei stare de fapt, ca şi cînd cercetarea s-ar efectua asupra trecutului şi numai asupra
41. unui fapt. Partea generală a calificării se întîlneşte arareori în procese. Se poate da ca exemplu: „Oare este onest ceea ce laudă lumea?" Consideraţiile speciale se referă uneori la o denumire generală, de pildă: „Este nelegiuit omul care a furat dintr-un templu bani ce aparţineau unei persoane private?"

Alteori se referă la un fapt determinat, cînd fapta este sigură şi cînd nu există îndoială asupra faptei săvîrşite; aici intră toate ches-

[1] Starea conjecturală intră ea însăşi în fapte.

42. tiunile despre onest, just, util. Se afirmă chiar că și toate celelalte situații ale cauzei se cuprind în acestea, fiindcă însăși cantitatea e înglobată cînd în conjectură, de exemplu: „Oare Soarele este mai mare decît Pămîntul?", cînd în calificare: „În ce măsură trebuie pedepsit sau răsplătit cineva"?, și competența ar intra în sfera calificării, iar definiția ar fi o
43. parte din competență. Ba chiar se afirmă că și legile contrare și situația cauzei bazată pe raționamente [1], adică silogismul și majoritatea conflictelor între text și intenții se sprijină pe echitate, exceptînd faptul că pentru silogism intervine uneori conjectura, cînd se cercetează ce a gîndit legiuitorul. Ambiguitatea însă [2] trebuie întotdeauna lămurită prin conjectură, fiindcă, de vreme ce este clar că sensul cuvîntului e ambiguu, trebuie cercetată intenția.
44. Foarte mulți autori au fixat trei situații ale cauzelor generale. Cicero adoptă această împărțire în *Orator* [3] și consideră că orice obiect de controversă ori de discuție se reduce la cercetarea dacă faptul e real, ce este, cum este, întrebări ale căror denumiri [4] sînt prea cunoscute ca să le mai amintim. Aceasta e și părerea
45. lui Patrocles. Și M. Antonius a admis trei genuri,

---

[1] Raționamentul constă aici în a compara un fapt pe care nici o lege nu l-a prevăzut cu un alt fapt prevăzut de lege și să pretinzi că actul care cade sub incidența legii se aplică și actului care nu este vizat de nici o lege.

[2] Caz în care un cuvînt are două sensuri.

[3] 14, 45.

[4] Conjectural, de definiție, de calificare.

prin următoarele cuvinte: „Sînt puține problemele care dau naștere tuturor cuvîntărilor: cutare faptă s-a săvîrșit sau nu? e dreaptă sau nedreaptă? e bună sau rea?“ Dar, deoarece afirmația că „am săvîrșit pe drept fapta respectivă“ poate avea semnificația că „am săvîrșit-o nu numai în cadrul legii, ci și conform justiției“, adepții lui Antonius au căutat să distingă mai clar aceste stări și, prin urmare, le-au denumit conjecturală, legală și judiciară; aceste denumiri le aprobă și Virginius.

46. Apoi, din aceste stări ei au creat subdiviziuni; astfel stării legale i-au însumat definiția și alte stări care provin din texte, legile contrare, în grecește αντινομία, opoziția dintre text și gîndire ori intenție, adică κατὰ ῥητὸν καὶ διάνοιαν, apoi μετάληψις (schimbarea competenței), pe care noi o denumim cînd *translativus*, cînd *transumptivus*, cînd *transpositivus*, silogismul, pe care îl redăm prin *ratiocinativus* sau *collectivus* și, în sfîrșit, ambiguitatea, denumită în grecește ἀμφιβολία. Am amintit aceste distincții, fiindcă majoritatea autorilor denumesc aceste chestiuni stări ale cauzelor, pe cînd alții preferă să le numească chestiuni legale.

47. Athenaeus a distins patru stări de cauză: προτρεπτικὴ στάσις sau παρορμητική, adică exhortativă, care este proprie genului deliberativ; συντελική (relativă la un fapt trecut) care corespunde conjecturei, după cum reiese din cele ce urmează mai curînd decît din însăși denumirea ei, ὑπαλλακτική care corespunde definiției, căci

constă în substituirea unui cuvînt cu altul [1], în sfîrşit pe cea judiciară, căreia îi dă aceeaşi denumire [2] ca şi ceilalţi retori greci. Vedem, deci, aşa cum am spus ,deosebiri multe în ce priveşte
48. denumirile. Unii înţeleg că ὑπαλλακτική este o transferare a competenţei *(translatio)* bazîndu-se pe ideea de schimbare pe care o cuprinde termenul grec. Alţii au stabilit tot patru stări, dar altele: dacă faptul există? ce este el?
49. cum este? ce importanţă are?; printre ei cităm pe Caecilius [3] şi Theon [4]. Aristotel, în *Retorica* [5], consideră că trebuie cercetat dacă faptul există, cum este, cît de important este şi cîte părţi cuprinde. Totuşi într-un loc [6] recunoaşte şi forţa definiţiei, cînd spune că te
50. poţi apăra de unele acuzaţii astfel: „Am luat, dar nu am comis un furt; am lovit, dar nu pe nedrept". Cicero, de asemenea, admisese, în cărţile sale de retorică [7] stările de: fapt, nume, gen, acţiune, înţelegînd prin fapt conjectura, prin nume definiţia, prin gen calificarea, iar prin acţiune dreptul. În drept înglobase competenţa. Dar în alt loc [8] şi el considera chestiunile legale specii ale acţiunii.

---

[1] Acuzatul mărturiseşte faptul, dar nu e de acord asupra felului de a-l califica.

[2] δικαιολογικός

[3] Vezi nota 7., p. 228.

[4] *Theon (Aelius)* — retor grec din Alexandria, autorul unui tratat de exerciţii oratorice intitulat: Προγυμνάσματα, singura operă ce ne-a rămas de la el.

[5] P., 1416 B. 20.

[6] P., 1374 a. 2.

[7] *Inv.*, 1, 8, 10.

[8] *Part.*, 31 şi 38.

51. Alţi retori disting cinci situaţii ale cauzelor: conjectura, definiţia, calificarea, cantitatea, relaţia. Chiar Theodor, după cum am spus[1], a adoptat aceleaşi puncte principale: faptul există? ce este el? cum este el? ce importanţă are? la ce se referă? El socotea că aceasta din urmă se iveşte, îndeosebi, în comparaţie fiindcă mai bun ori mai rău, mai mare ori mai mic, nu pot fi înţelese decît referindu-le la alt obiect.
52. Dar, cum am arătat mai sus[2], şi în competenţă se cuprind chestiunile dacă o anume persoană are dreptul de a acţiona sau dacă e binevenit să intenteze acţiune împotriva acestei persoane, în acest moment, în felul acesta. Căci toate acestea implică în mod necesar raportarea la ceva.

53. Alţii admit şase stări ale cauzelor: conjectura, pe care o numesc γένεσις; calificarea; caracterul propriu, adică ἰδιότης (caracter specific) — termen prin care se înţelege definiţia; cantitatea, pe care o numesc ἀξία (valoare, preţ); comparaţia; schimbarea competenţei *(translatio)* căreia i s-a descoperit încă o denumire nouă μετάστασις (schimbare); spun nouă, pentru denumirea situaţiei cauzei, căci, altfel, termenul e folosit de Hermagoras cînd vorbeşte despre speciile chestiunilor judiciare.

54. Alţi retori au fixat şapte; ei n-au acceptat nici competenţa, nici cantitatea, nici comparaţia, ci în locul acestor trei stări au pus patru

---

[1] 3, 6, 36.
[2] 3, 6, 23.

chestiuni legale și le-au adăugat celor trei raționale [1].

55. Unii au mers pînă la opt stări, adăugînd celor șapte de mai sus competența. Alții au adoptat o altă diviziune denumind stări pe cele raționale și chestiuni, cum am spus mai sus [2], pe cele legale, primele referindu-se la un fapt, cele din urmă la un text scris. Alții, dimpotrivă, au considerat pe cele din urmă stări și pe pri-
56. mele chestiuni. Alții însă au admis trei stări raționale: existența faptului, esența lui, calitatea lui. Hermagoras, singur, a distins patru: conjectura, caracterul propriu, schimbarea competenței și calificarea; pe ultima o denumește „prin accidente", κατὰ συμβεβηκότα, dînd explicarea că se cercetează dacă un om în mod accidental e bun sau e rău. El împarte
57. calificarea în lucruri care trebuie dorite și care trebuie evitate — ceea ce constituie genul deliberativ —, în persoane — acesta e genul laudativ —, partea activă, pe care o numește πραγματική, în care se studiază o chestiune abstracție făcînd de orice raport la persoane, de pildă: este liber acel care se găsește într-un proces în care libertatea sa e contestată? Averea naște aroganță? Fapta cutare este dreaptă, este bună?, partea judiciară, în care se cercetează aproximativ aceleași probleme,
58. dar cu persoane precise și determinate: oare fapta cutărei persoane este justă, este bună?

[1] Conjectura, definiția, calitatea.
[2] 3, 6, 46.

Știu că în cartea întîi a *Retoricii*[1] sale, alta este interpretarea dată de Cicero părții active, cînd scrie: „Se numește activă partea în care se cercetează problemele de drept fondate
59. pe dreptul civil și echitate; la noi se atribuie jurisconsulților examinarea acestor probleme". Am arătat însă mai înainte[2] cum și-a apreciat Cicero însuși această lucrare. De fapt e un fel de culegere de considerații savante asupra prelegerilor audiate și notate cînd era tînăr; dacă există vreo greșeală în această culegere, ea se datorează profesorului său, fie că pe profesor l-a indus în eroare faptul că Hermagoras a dat primele exemple cu privire la această problemă, luîndu-le din chestiunile de drept, fie pentru că grecii numesc pe jurisconsulți
60. πραγματικοί. Dar Cicero a dat după această lucrare minunatele cărți *De oratore*; de aceea nu poate fi învinuit că dă învățături greșite. Să revenim însă la Hermagoras. El este primul retor care a vorbit despre schimbare, deși se întrevăd pe lîngă nume oarecare urme chiar la Aristotel[3].

61. Cît despre chestiunile legale, Hermagoras recunoaște patru: text și intenție (pe care o numește κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν adică ce este declarat, și excepția — primul termen fiind comun tuturor retorilor, termenul
62. excepție, mai puțin uzitat); raționament, ambiguitate, legi contrare. Albutius adoptă ace-

[1] *Inv.*, 1, 14.
[2] V. 3, 5, 15.
[3] *Retorica*, 2, 15, 8.

eași diviziune, dar suprimă schimbarea, pe care o înglobează în starea judiciară a cauzei. De asemenea socoate că în chestiunile legale nu se găsește nici una care să poată fi numită „de raționament". Știu că acei care vor studia mai aprofundat pe antici vor descoperi mai multe; mă tem, însă, să nu fi depășit măsura, chiar și așa.

63. În ce mă privește, mărturisesc că astăzi sînt întrucîtva de altă părere decît înainte. Și, poate, dacă m-aș fi gîndit numai la reputația mea, ar fi fost mai fără risc să nu schimb nimic din ceea ce nu numai că am crezut timp
64. de atîția ani, dar chiar am aprobat. Însă conștiința nu-mi îngăduie să ascund nimic, mai ales într-o lucrare compusă pentru a fi utilă tinerilor cumsecade. De altfel și Hipocrate, vestit în arta medicinei, consider că a procedat foarte corect mărturisindu-și unele greșeli [1], pentru a nu induce în eroare posteritatea; M. Tullius, de asemenea, n-a ezitat să condamne el însuși, în scrieri ulterioare, opere proprii publicate, de pildă *Catulus* și *Lucullus* [2] și
65. chiar lucrările de retorică amintite adineauri [3]. Căci ar fi de prisos o muncă îndelungată în studii, dacă n-ar fi permis să găsești ceva mai bun decît înainte. Totuși nu vreau să spun că ceea ce am predat înainte a fost inutil; căci și ce voi prescrie acum se va lega de acele

[1] *Hipocrate* (n. cca 460 î.e.n. în Cos) — cel mai mare medic al antichității.

[2] Prima redactare a *Academicelor*, în două cărți, adresate una lui Catulus, alta lui Lucullus.

[3] Opera *De Inventione* — despre care a vorbit la 3, 6, 59.

elemente din trecut; deci să nu regrete nimeni că le-a învățat; îmi propun numai să strîng aceleași elemente și să le dispun ceva mai convingător. Vreau însă ca toți să recunoască și să mă aprobe pentru faptul că îndată ce mi-am format o nouă convingere nu am întîrziat s-o fac cunoscută și altora.

66. Urmînd majoritatea autorilor, susțineam trei stări raționale: conjectura, calificarea, definiția și o singură stare legală [1]. Pentru mine acestea erau stările esențiale ale cauzei. Starea legală o împărțeam în cinci specii: text și
67. intenție, legi contrarii, silogism, ambiguitate și schimbare. Acum recunosc că a patra din stările esențiale poate fi înlăturată; căci ajunge prima împărțire amintită mai sus [2], adică în stări raționale și legale; astfel în cauza bazată pe lege va fi nu o stare, ci un gen de ches-
68. tiuni. De asemenea din stările pe care le numeam speciale am eliminat problema competenței; ce e drept, adeseori am susținut (după cum își pot aminti toți cei care m-au audiat) și chiar am expus în acele conferințe publicate fără voia mea [3], ideea că greu se poate găsi într-o cauză o singură situație care să precizeze competența fără să ne pară că în aceeași cauză mai există și alte situații; tocmai din această pricină problema competenței a fost elimi-
69. nată de unii retori. Știu, de asemenea, că chestiunea competenței se pune de multe ori,

[1] V. 3, 5, 4.
[2] Cf. 3, 6, 43.
[3] V. 1, *prefață*, 7.

deoarece în mai toate cauzele în care se spune că cineva a pierdut procesul din viciu de formă, acestea sînt întrebările ce se adresează: oare cutare are calitatea să intenteze o acțiune? împotriva cutăruia? în virtutea acestei legi? la acest judecător? în acest mo-
70. ment? și altele de aceeași natură. Dar în ce privește persoanele, timpul, acțiunile etc. competența e înlăturată pentru vreun anumit motiv. Astfel, chestiunea nu se pune în ceea ce privește competența, ci în motivul care o determină, de exemplu: „Nu trebuie să reclami acest fideicomis [1] la pretor, ci la consuli, pentru că suma depășește atribuțiile pretorului". Se
71. cercetează dacă suma depășește; e o chestiune de fapt. „Nu-ți este îngăduit să pledezi cu mine, căci n-ai putut fi constituit reprezentant al părții adverse." Obiect de judecare: a putut? „Nu trebuia să-mi ordoni prin pretor restituirea bunului, ci să mă reclami în judecată": se cercetează dacă interdictul era fondat. Toate aceste exemple se reduc la chestiuni bazate
72. pe lege. Dar oare prescripțiile (chiar acelea în care eroarea de competență este vădită) nu oferă toate aceleași aspecte diferite pe care le au legile în temeiul cărora se face acțiunea, încît dezbaterea se face în legătură cu numele, textul și intenția, sau cu un silogism? Apoi starea unei cauze decurge din chestiune. Com-

---

[1] *Fidei comissum* — fideicomisul este o dispozițiune de ultimă voință prin care o persoană însărcinează pe o alta să transmită unei terțe persoane întreaga sa moștenire, sau o cotă parte din ea, sau un bun determinat.

petenţa, deci, nu cuprinde chestiunea asupra căreia, ci în legătură cu care discută în con-
73. tradictoriu avocatul. Din exemplu va reieşi mai limpede: „Ai ucis un om". „N-am ucis"; chestiunea: Oare a ucis? starea de cauză: conjectură. Nu este situaţie similară în: „Am dreptul de a acţiona în judecată"; „Nu-l ai"; căci chestiunea este: are dreptul? de aici şi starea cauzei. Căci are sau nu are dreptul la acţiune, interesează rezultatul procesului, nu fondul procesului şi sentinţa judecătorului,
74. nu motivul pentru care o pronunţă. Un caz similar este următorul: „Trebuie să fii pedepsit". „Nu trebuie"; judecătorul va vedea dacă trebuie pedepsit; dar nu în aceasta va consta chestiunea, nici starea cauzei. Atunci unde?: „Trebuie să fii pedepsit, căci ai ucis un om". „Nu am ucis." Oare a ucis? În exemplul: „Trebuie să mi se acorde onoruri"; „Nu trebuie" există oare o stare a cauzei? nu, după părerea mea. „Trebuie să mi se acorde, fiindcă am ucis un tiran"; „Nu ai ucis": chestiune
75. şi stare a cauzei. La fel: „Nu ai dreptul să intentezi acţiune" — „Îl am"; nu are stare a cauzei; atunci unde este?: „Nu ai drept să intentezi, deoarece ai fost lovit de infamie"[1]. Se cercetează dacă este lovit de infamie, sau

[1] Prin *ignominia* (infamie) sînt denumite condamnările judecătoreşti, nota reprobativă a cenzorului şi unele pedepse militare, de pildă degradarea, demiterea din armată pentru laşitate (aşa-zisa *missio ignominiosa*). *Ignominia* atrăgea restrîngerea dreptului de cetăţean roman, excluzînd de la *cursus honorum*, iar în timpurile mai vechi şi de la *ius suffragii*.

dacă unuia lovit de infamie îi este îngăduit să intenteze o acțiune; aici avem chestiuni și stări ale cauzei. Prin urmare există un gen de cauze bazat pe competență, asemănător celui bazat pe comparație și celui bazat
76. pe acuzarea reciprocă[1]. Dar va zice cineva: „Am dreptul" — „Nu ai dreptul" este caz asemănător cu: „Ai ucis", „Am ucis pe bună dreptate". Nu zic nu; dar nici împrejurarea a doua nu constituie o stare a cauzei; într-adevăr, nu propozițiunile dau punctul de dezbătut (căci în felul acesta cauza nu se va înțelege limpede), ci numai dacă se spun împreună cu motivările necesare. „Horatius a comis crimă, căci și-a ucis sora. — N-a comis, deoarece
77. a trebuit s-o ucidă pentru că ea a jelit moartea dușmanului"; chestiunea este: Oare aceasta instituie un motiv just? Așadar, este aici o chestiune de calificare. Aceeași situație și în ceea ce privește competența: „Nu ai dreptul să dezmoștenești fiindcă un individ lovit de infamie nu are dreptul de acțiune. — Am drept, pentru că dezmoștenirea nu este o acțiune". Chestiunea de dezbătut: Ce înseamnă acțiune? Vom conchide prin silogism[2]:
78. Nu poți dezmoșteni. La fel, în celelalte cauze fondate fie pe stări raționale, fie legale. Știu că au existat autori care au încercat să pună și declinarea competenței în rîndul stărilor raționale ale cauzelor în acest chip: „Am ucis un om, din porunca generalului". „Ofran-

[1] V. 3, 10, 3 și 4.
[2] V. 3, 6, 15.

dele luate din templu le-am dat tiranului, el m-a forțat". „Nu m-am întors în lagăr fiindcă am fost oprit de furtună, inundații, boală", adică vina s-a întîmplat nu din cauza mea,
79. ci datorită acelor impedimente. De părerea acestora mă îndepărtez și mai ușor; de fapt se contestă nu dreptul la acțiune, ci motivul faptului — ceea ce se întîmplă aproape în fiecare apărare. Apoi, acela care invocă o astfel de apărare nu iese din specia de calificare, fiindcă susține că nu este vinovat; mai just ar fi să se distingă două stări de calificare: una aplicabilă la acuzat și faptă, alta numai la învinuit.

80. În consecință, trebuie să dăm crezare acelora a căror autoritate a urmat-o Cicero, și anume că în orice controversă există trei chestiuni care se dezbat[1]: dacă faptul există? ce este? cum este?; de altfel însăși natura ne indică aceasta, căci mai întîi e necesar să existe un obiect de discuție, deoarece de bună seamă nu se poate aprecia ce este și cum este, pînă nu s-a stabilit în prealabil existența lui;
81. iată de ce aceasta este prima chestiune. Dar pentru că este evidentă existența obiectului nu rezultă că știm, implicit, ce este acest obiect. După ce s-a stabilit și acest punct, rămîne ultimul, calitatea; o dată lămurită și aceasta, nu mai rămîne nimic. În aceste trei puncte sînt cuprinse chestiunile nedefinite și cele definite. Una dintre ele e întotdeauna tratată
82. într-o materie demonstrativă, deliberativă ori

[1] Conf., 3, 6, 44.

judiciară. În plus, ele cuprind toate cauzele judiciare și în partea fondată pe argumentare și în cea legală. Căci nici o dezbatere judiciară nu se poate rezolva decît prin definiție, prin
83. calificare sau prin conjectură. Dar pentru cei care formează persoane încă nedeprinse nu va fi inutilă, la început, folosirea unei metode mai elastice; chiar dacă linia nu este din primul moment cea mai dreaptă, totuși calea aceasta este mai ușoară și mai deschisă. Așadar, vor învăța în primul rînd că în orice cauză există patru mijloace care trebuie, de la început, luate în considerare de cel care va pleda. Dar să încep mai bine cu apărătorul. Mijlocul de apărare cel mai puternic dintre toate este de a putea nega acuzația ce se aduce; apoi, de a spune că nu a comis faptul de care e acuzat; al treilea, cel mai cinstit, de a susține că a procedat just. Dacă ne lipsesc aceste căi, rămîne o singură, dar ultimă salvare, și anume de a căuta în drept un sprijin pentru a scăpa de acuzația care nu poate fi negată, nici apărată, anume să prezentăm acțiunea ca inten-
84. tată nelegal. De aici se ivesc acele chestiuni fie în ce privește acțiunea legală, fie în ce privește competența. Într-adevăr, există unele fapte nelăudabile prin natura lor, dar admise de lege; de pildă în Legea celor XII table s-a permis ca trupul debitorului să fie împărțit între creditori — lege pe care morala publică a repudiat-o; altele juste, dar oprite prin lege,
85. de pildă libertatea de a testa. Acuzatorul, de asemenea, trebuie să ia în considerare aceleași puncte și să demonstreze că s-a comis acel

act, că actul nu este corect, că acţiunea intentată este justă. Astfel orice proces se desfăşoară în jurul aceloraşi specii, sub rezerva că rolul părţilor se interverteşte uneori; de pildă
86. în procesele în care este vorba de o recompensă, reclamantul dovedeşte că clientul său a procedat corect.

Aceste patru, aş zice propoziţiuni şi forme de acţiune [1] pe care le numeam pe atunci [2] stări generale, se despart (după cum am arătat) [3] în două genuri: raţional şi legal. Cel raţional este mai simplu — deoarece se rezumă la considerarea naturii lucrurilor; de aceea este suficient că s-a indicat conjectura, definiţia,
87. calificarea. Genul legal are în mod necesar mai multe specii, deoarece şi legile sînt multe şi au forme variate. Într-un caz ne sprijinim pe termenii ei, în altul pe intenţie; uneori invocăm alte legi, cînd nu avem una proprie cazului nostru; pe unele le comparăm între
88. ele; pe altele le interpretăm altfel. În felul acesta, din cele trei stări ale cauzelor se nasc un fel de simulacre, unele simple, altele complexe, dar avînd totuşi fizionomia lor proprie; de pildă: cea de text şi intenţie, care, fără îndoială, intră în calificare sau în conjectură; silogismul [4], care aparţine îndeosebi calificării; apoi legile contrarii, care constau din aceleaşi

---

[1] Adică conjectura, calitatea, definirea şi chestiunile legale.
[2] V. 3, 6, 66.
[3] La 3, 6, 67 şi 3, 5, 4.
[4] Denumit şi analogie; cf. 3, 6, 43.

stări ca textul și intenția; în fine, ἀμφιβολία
89. (ambiguitatea), care se soluționează întotdeauna prin conjectură. Și definiția este comună celor două genuri, atît celui care constă în aprecierea unui fapt cît și celui ce constă în aprecierea unui text. Toate aceste chestiuni, deși se înglobează în cele trei stări ale cauzelor arătate [1], fiindcă au totuși oarecum (așa cum am spus [2]) ceva propriu, trebuie semnalate începătorilor; și să le permitem să le numească fie stări legale ale cauzelor, fie chestiuni legale sau chiar un fel de puncte secundare; să știe însă că nu există nimic de cercetat în afara
90. celor trei stări enumerate mai sus [3]. Pentru cantitate, număr, relație și, cum au socotit unii, comparație, metoda nu este aceeași; căci ele nu au nimic de-a face cu aspectul complex al dreptului, ci trebuie raportate numai la raționament; de aceea trebuie înglobate întotdeauna fie în conjectură, fie în cali-
91. ficare, ca și intenția, timpul și locul. Dar voi vorbi despre fiecare în parte, cînd voi începe să analizez regulile diviziunii [4].

Toți au căzut de acord că în cauzele simple există o singură situație a cauzei; însă chestiunile, care le sînt oarecum subordonate și se referă la ceea ce face miezul procesului, adesea e posibil să fie mai multe deodată în aceeași
92. cauză. Cred de asemenea că uneori putem ezita ce situație de cauză să folosim cînd în fața

[1] Conjectură, calitate, definiție.
[2] 3, 6, 87.
[3] 3, 6, 80.
[4] În cartea VII.

unei singure acuzații stau mai multe căi de apărare. După cum se spune că cea mai bună coloratură la narațiune este aceea pe care oratorul o stăpînește cel mai bine, la fel se poate susține că trebuie aleasă starea de cauză prin care apărarea oratorului este mai puter-
93. nică. Tocmai de aceea Cicero, cînd a pledat în apărarea lui Milo, a preferat un gen, iar Brutus, compunînd un discurs numai pentru a face exerciții — altul; Cicero a susținut că a fost pe drept ucis Clodius, fiindcă el a întins cursa, dar că a fost ucis fără premeditare din partea lui Milo; Brutus a lăudat chiar fapta
94. lui Milo, fiindcă a ucis un cetățean rău. În procesele complexe, dimpotrivă, se pot găsi două și trei stări ale cauzei, fie opuse, dacă, de exemplu, un acuzat se apără negînd faptul în timp ce altul îl declară legitim, fie de același gen, cînd cineva neagă două acuzații ce i se
95. aduc. Aceasta se întîmplă și cînd se dezbate un singur lucru, dar pe care îl reclamă mai mulți, fie în virtutea aceluiași drept, de exemplu în temeiul rudeniei, fie pe temeiuri diverse, cînd, de exemplu, unul argumentează pe bază de testament, altul pe bază de rudenie. De cîte ori însă există mai mulți reclamanți și unuia i se opune ceva, altuia altceva, există
96. în mod necesar stări de cauză diferite; de exemplu, în controversa următoare: „Testamentul făcut conform legilor e considerat valabil. Cînd părinții nu au lăsat testament, să fie considerați moștenitori fiii. Fiul alungat nu are dreptul la nimic din averea tatălui. Bastardul Nothus dacă s-a născut înaintea

fiului legitim, să fie considerat legitim; dacă e născut după el, să fie numai cetățean. Se admite darea în adopțiune. Fiul dat în adopțiune se poate reîntoarce în familie, dacă tatăl
97. natural va deceda fără copii"[1]. Un om avea doi fii legitimi; pe unul l-a dat în adopțiune, iar pe celălalt l-a alungat și a recunoscut un bastard; el instituie ca moștenitor pe cel alungat și moare. Toți trei se judecă pentru moștenire (grecii denumesc Νόθος pe fiul nelegitim; termen corespunzător latinesc nu avem, după cum mărturisește chiar Cato într-unul din discursurile sale; de aceea folosim cuvîntul străin. Dar să revin la subiect).

98. Celui instituit moștenitor prin testament i se opune legea: „Fiul alungat nu are dreptul la nimic din averea tatălui"; de aici se naște o stare de cauză scoasă din text și intenție: fiul alungat poate oare moșteni în vreun anumit caz? dacă e voința tatălui? dacă l-a înscris ca moștenitor?

99. Pentru bastard chestiunea devine dublă, fiindcă s-a născut în urma fiilor legitimi și fiindcă nu s-a născut înaintea nici unuia din fiii legitimi. Primul punct se dezbate prin silogism: trebuie oare socotiți că nu s-au născut fiii legitimi înstrăinați de familie? A doua se bazează pe text și intenție. Căci e lucru stabilit că bastardul nu s-a născut înaintea nici unuia din fiii legitimi; dar se va prevala de intenția legii, invocînd că legea a fost făcută

[1] Pînă aici sînt enunțate legile pe care se sprijină controversa, al cărei text urmează după aceea.

cu intenţia de a considera legitim pe bastardul născut în timpul cînd nu mai exista în fami-
100. lie fiu legitim. Va înlătura chiar textul legii zicînd că, dacă după un bastard nu s-a născut nici un fiu legitim, aceasta nu poate în nici un caz dăuna bastardului; şi va folosi raţionamentul următor: „Admite că a existat un singur fiu, bastardul; care va fi condiţia lui? numai de cetăţean? dar el nu s-a născut în urma unui fiu legitim. Va fi socotit fiu legitim? Dar nu s-a născut înaintea fiilor legitimi. Prin urmare, dacă nu poate fi invocat textul legii, trebuie invocată intenţia ei".

Să nu se mire cineva că dintr-o singură lege pot decurge două stări de cauză: ea este dublă [1], echivalează deci cu două legi.

101. Fiul care vrea să reintre în familie se loveşte în primul rînd de moştenitor, care îi zice: „Chiar de-ţi este îngăduit să te întorci în familie, moştenitorul sînt eu"; este aceeaşi stare de cauză ca pentru cererea fiului alungat,
102. în care se cercetează dacă poate fi moştenitor fiul alungat. Pe de altă parte, amîndoi obiectează în acelaşi mod: „Nu-ţi este permis să te întorci în familie, căci tatăl n-a decedat fără copii". Dar în acest punct, fiecare din ei se va sprijini pe o chestiune proprie: unul va zice că fiul alungat face parte din copiii familiei, şi va aduce argumente chiar din legea care îl respinge; căci — va zice el — ar fi fost de prisos să fie oprit de la bunurile părintelui

[1] De fapt ea face distincţie după cum bastardul s-a născut înainte sau după fiii legitimi.

fiul alungat, dacă ar fi considerat ca străin; cum, în calitatea sa de fiu, ar moșteni pe tatăl mort fără testament, i se opune o lege care totuși nu îl oprește de a fi fiu, ci îl oprește
103. de a fi moștenitor. De aici starea de definiție; ce înseamnă a fi fiu? La rîndul său, bastardul va spune că tatăl n-a decedat fără copii, întrebuințînd aceleași argumente de care s-a folosit în cererea pentru stabilirea calității sale de fiu, de cumva nu va ridica și el chestiunea de definiție: Oare nu sînt copii ai familiei chiar cei nelegitimi? Așadar, în această singură controversă se vor întîlni două specii de stări de cauză legale, text și intenție, silogism și, în plus — definiția; sau cele trei stări amintite mai sus [1] și care sînt, după natura lucrurilor, singurele care există: conjectura, în text și intenție; calificarea în silogism [2] și în sfîrșit definiția, care se înțelege de la sine.

104. În plus, în orice cauză există un motiv, o problemă de dezbătut și un argument fundamental. Căci nu se poate spune nimic, care să nu cuprindă un motiv, să nu fie o problemă pe care o va rezolva judecata, în sfîrșit un punct care cuprinde esențialul afacerii. Dar fiindcă aceste elemente diferă cel mai mult în procese și în general au fost tratate de cei care au scris despre cauzele judiciare, le voi

[1] La 3, 6, 82.
[2] V. 3, 6, 88.

lăsa pentru momentul respectiv[1]. Acum, fiindcă am împărțit[2] cauzele în trei genuri, voi urma ordinea propusă.

CAPITOLUL VII

Despre elogiu și blam

1. Voi începe mai întîi cu genul care constă din elogiu și blam. Aristotel[3] și Teofrast, care l-a urmat, par a-l fi separat de partea practică, adică de πραγματική[4] și a-l fi limitat numai la plăcerea auditorilor; de aceea îi este proprie această denumire, pentru că implică ideea de
2. a demonstra[5]. Romanii însă au obișnuit să-l folosească și în afacerile publice. Căci și elogiile funebre intră de multe ori în atribuțiile persoanelor care dețin o funcție publică și sînt deseori ordonate, prin senatusconsulte, magistraților; de asemenea elogiul vreunui martor sau veștejirea lui sînt foarte importante în procese; chiar acuzaților le este îngăduit să aibă persoane care îi elogiază; în sfîrșit, cuvîntările editate de Cicero *Împotriva competitorilor*[6], *Contra lui L. Piso*, *Contra lui*

[1] 3, 11.
[2] 3, 3 și 4.
[3] *Retorica*, p. 1358 b. 2.
[4] Vezi 3, c. 6., p. 57.
[5] În grecește ἐπδεικτική; vezi 3, 4, 13.
[6] Cunoscută sub numele de *In toga candida;* nu ne-au rămas decît fragmente.

Clodius și Curio [1] conțin blam și totuși au fost
3. ținute în senat cu titlul de păreri. Nu neg că există unele cuvîntări aparținînd acestui gen, compuse numai pentru glorificare; de pildă laudele aduse zeilor și oamenilor; pe acestea le-au produs timpurile trecute; această constatare rezolvă chestiunea discutată mai sus [2] și face evidentă greșeala retorilor care consideră că oratorul nu vorbește decît despre subiecte
4. îndoielnice. Oare glorificarea lui Iupiter Capitolinul, etern subiect de concurs sacru [3], tratează un subiect nesigur, sau nu aparține genului oratoric? De asemenea, după cum elogierea, folosită în viața curentă, cere dovedire, la fel discursul compus în scop laudativ are uneori
5. aparența că dovedește. De exemplu: vrem să vorbim despre Romulus, fiul lui Marte crescut de o lupoaică; pentru dovedirea originii lui divine vom demonstra că, deși aruncat într-o apă, nu a putut fi înecat, că toate faptele sale sînt de așa natură încît nu pare neverosimil că s-a născut din zeul cîrmuitor al războaielor,
6. că, în sfîrșit, contemporanii săi nu au pus la îndoială apoteozarea lui. Unele discursuri laudative par adevărate apărări; de pildă, în elogiul lui Hercule, oratorul va justifica schimbarea îmbrăcămintei zeului cu regina Lidiei [4]

---

[1] Acest discurs nu a ajuns pînă la noi.
[2] În 3, 5, 3.
[3] Acest concurs, ce avea loc la un interval de cinci ani, a fost fondat de Domițian în 86.
[4] *Omphale* — regină mitică a Lidiei, celebră pentru dragostea ce a inspirat-o lui Hercule.

şi faptul că, după cum se spune, a fost silit să toarcă. Amplificarea şi înfrumuseţarea sînt proprii, de altfel, elogiului.

Acest gen se foloseşte îndeosebi pentru zei şi oameni, uneori însă şi pentru celelalte
7. fiinţe, ba chiar pentru lucruri neînsufleţite. Pentru zei, ne vom exprima mai întîi respectul, în general, pentru maiestatea naturii lor, apoi, în particular, pentru puterea şi desco-
8. peririle fiecăruia. În ce priveşte puterea, se va arăta de exemplu, la Iupiter — că guvernează toate, la Marte — că dirijează războaiele, la Neptun — că are domnia asupra mării; în privinţa descoperirilor vom arăta că Minerva ne-a dăruit artele, Mercur — literatura, Apolo — medicina, Ceres — roadele, iar zeul Liber — vinul[1]. Apoi, dacă antichitatea ne-a transmis anumite fapte săvîrşite de ei, le vom povesti. Gloria zeilor e mărită chiar de părinţii care i-au născut, de pildă dacă sînt fiii lui Iupiter. Vechimea de asemenea le măreşte gloria; de pildă zeii născuţi din Chaos; şi vlăstarele lor sînt motiv de laudă pentru zei; de pildă, Apolo şi Diana, pentru Latona.
9. La unii zei trebuie glorificat faptul că s-au născut nemuritori; la alţii faptul că şi-au cîştigat nemurirea prin meritele lor — ceea ce vedem realizat, spre gloria secolului prezent, în persoana împăratului nostru[2].

10. Elogierea oamenilor este mai variată. Căci distingem mai întîi timpul care i-a precedat

[1] *Liber* — Bacchus.

[2] Aluzie la apoteozarea de către Domiţian a tatălui său Vespasian şi a fratelui Titus.

și timpul în care au trăit ei înșiși; pentru cei morți se vorbește și despre timpul care a urmat morții lor. Înainte de a ne ocupa de erou vom vorbi despre patria, părinții și strămoșii săi; aici se poate proceda în două chipuri: sau se va arăta cît e de frumos faptul că a răspuns originii sale nobile, sau că, datorită faptelor sale, și-a înnobilat neamul umil.
11. Uneori, din timpul anterior vieții lui, vor fi scoase la lumină oracolele sau augurii care au prevestit gloria viitoare a eroului; de pildă pentru fiul zeiței Thetis [1], oracolele au prevestit, se zice, că va fi mai mare decît tatăl său.
12. Însă elogiul persoanei eroului trebuie scos din însușirile lui sufletești și fizice, precum și din împrejurări externe. Însușirilor fizice și avantajelor datorite întîmplării trebuie acordată mai puțină valoare și, mai ales, nu trebuie tratate într-un singur chip. Căci uneori glorificăm prin cuvintele noastre frumusețea și forța fizică, cum face Homer pentru Agamemnon [2] și pentru Achile [3]. Alteori chiar un defect fizic mărește mult admirația noastră, cum face același poet cînd spune că Tydeu era mic
13. de statură, dar mare războinic [4]. Norocul, la fel: uneori adaugă strălucire, de pildă regilor și conducătorilor care au mai multe ocazii să-și pună în lumină virtutea; alteori, cu cît ai fost ajutat mai puțin de noroc, cu atît ai dreptul la mai mare glorie pentru faptele săvîrșite.

---

[1] Achile.
[2] *Il.*, 2, 477.
[3] *Ibid.*, 2, 180.
[4] *Ibid.*, 5, 801.

Însă toate avantajele venite din afară și datorite întîmplării sînt lăudate nu pentru că cineva le-a avut, ci pentru faptul că le-a folosit
14. bine. Căci averea, puterea și influența, deși ne dau foarte mari posibilități de realizări, sînt cea mai sigură piatră de încercare a caracterului nostru; datorită lor devenim sau mai buni, sau mai răi.
15. Întotdeauna adevăratul elogiu este cel făcut calităților sufletești; el se realizează nu numai pe o singură cale. Uneori e mai bine să ții seama de înaintarea în vîrstă și de ordinea faptelor săvîrșite, de pildă să lauzi în primii ani firea, apoi studiile și, în sfîrșit, înlănțuirea manifestărilor lui, adică a faptelor și a vorbelor; alteori e mai potrivit să distingi specii de virtuți, de pildă tăria, dreptatea, cumpătarea etc. și să arăți, pentru fiecare în parte, ce fapte a săvîrșit personajul respectiv. Su-
16. biectul însuși va arăta care din aceste două căi este mai folositoare; să reținem însă faptul că auditorii preferă acțiunile despre care putem afirma că eroul le-a săvîrșit singur, sau cel dintîi, sau cel puțin fără prea mult ajutor din partea altora; sau că a săvîrșit fapte ce au depășit speranța ori așteptările; sau că fapta era în interesul altora și nu în interesul său pro-
17. priu. Despre timpul ce urmează morții, nu se vorbește întotdeauna; în primul rînd fiindcă uneori lăudăm oameni vii, apoi pentru că se ivește rareori ocazia de a vorbi despre onoruri divine, decrete sau despre statui ridicate ofi-
18. cial. Printre acestea aș aminti și monumentele spiritului consacrate de scurgerea secolelor.

Căci unii, de pildă Menandru, au fost judecați mai just de posteritate decît de contemporanii lor. Gloria copiilor se reflectă asupra părinților, gloria orașelor asupra întemeietorilor lor; a legilor asupra legiuitorilor; a artelor asupra descoperitorilor lor și, la fel, gloria instituțiilor mărește gloria făuritorilor lor; de exemplu, se spune că instituirea cultului se datorează lui Numa, iar obiceiul înclinării fasciilor în fața poporului, lui Publicola [1].

19. Aceeași ordine se păstrează și în blam, însă în sens invers. Căci originea rușinoasă a fost reproșată multora; altora, însăși originea lor ilustră le-a scos în evidență viciile și i-a făcut mai odioși; despre unii, de exemplu despre Paris, s-a prevestit nenorocirea ce o vor aduce [2]; diformitățile trupului ori soarta nenorocită le-a adus unora dispreț, cum e Thersit [3] și Iros [4]; avantajele, corupte de vicii, au trezit

---

[1] Valerius Publicola, consul în 509 î.e.n., împreună cu Iunius Brutus, cei dintîi consuli după alungarea regilor.

[2] *Hecuba* — a doua soție a lui Priam, numită la Verg., *Aen.*, 7, 320 — *Cisseis*, adică fiică a lui Cisseus; fiind însărcinată cu Paris, a visat că a născut o flacără ce a incendiat Ilionul. Tîlcuitorii de vise au interpretat că Paris va pricinui ruina Troiei. În locul amintit din *Eneida* se face aluzie la acest vis.

[3] *Thersit* — personaj din *Iliada*, proverbial de urît, malițios și rău de gură, ucis de Achille pentru că își critica șefii.

[4] *Iros* — cerșetor la palatul lui Ulisse în Ithaca. Ulisse, schimbat la înfățișare de Pallas Athena și introdus în palat de Eumatos, păzitorul turmelor lui, a trebuit să se lupte cu cerșetorul Iros, care nu voia să tolereze un alt cerșetor acolo (*Od.*, 18 1—13). Prin antonomasie, Iros înseamnă cerșetor.

ură împotriva unora; astfel spun poeții despre
20. Nireos cel laș [1] și despre Plisthenes [2] cel desfrînat. De asemenea există atîtea vicii cîte calități sufletești; și în tratarea viciilor se are în vedere un dublu aspect. Unii au fost loviți de infamie după moarte, de pildă Maelius, a cărui casă a fost făcută una cu pămîntul, ori Marcus Manlius [3] al cărui prenume a fost scos
21. din familie pentru totdeauna. Urîm și pe părinții criminalilor; pentru fondatorii de orașe este dezonorant să fie introdusă în cetate vreo populație periculoasă pentru celelalte, cum este cel care a creat superstiția iudaică [4]; și legile Grachilor sînt odioase [5]; și odios este orice exemplu de nelegiuire transmis posterității, cum este actul imoral comis pentru prima dată de un persan împotriva unei femei din Samos
22. după cum se spune [6]. Dar și pentru cei în viață opinia publică constituie un fel de mărturie a caracterului lor; cinstirea sau înfierarea lor justifică lauda sau ocara.

---

[1] *Nireos*, *Il.*, 2, 673—675.

[2] E vorba de fiul lui Atreus. Nu se știe la ce faptă face aluzie Q.

[3] *M. Manlius Capitolinus* — patrician viteaz, învingătorul equilor în 392 î.e.n., și cel care a alungat pe gali din Capitoliu în 390; fiindcă a apărat și ajutat pe plebeii săraci a fost acuzat că vrea să ia puterea și a fost ucis.

[4] Moise.

[5] *Ti. și C. Gracchus* — fiii Corneliei, fiica lui Scipio. În calitate de tribuni ai plebei, au propus legi agrare care limitau latifundiile aristocrației; au fost însă uciși.

[6] Nu se cunoaște faptul la care se face aluzie.

23. Aristotel[1] consideră că este important locul unde se pronunță elogiul sau blamul. Într-adevăr, este foarte important să cunoști caracterul auditorilor, opinia în general acceptată, pentru ca auditorii să creadă că însușirile admirate de ei le vor găsi în persoana pe care o vom elogia sau că, dimpotrivă, în cel blamat vor descoperi viciile urîte de ei. În felul acesta, vom fi siguri de aprecierea auditorilor, fiindcă
24. o vom cunoaște înainte de discurs. Trebuie să inserăm întotdeauna și elogierea auditorilor, căci în felul acesta ni-i atragem, dar, de cîte ori este posibil, să se facă în folosul subiectului nostru. În Sparta preocupările literare vor merita mai puțină elogiere decît în Atena; dimpotrivă, fermitatea și curajul vor merita o mai mare elogiere. Pentru unele popoare a trăi din jaf este o faptă meritorie; pentru altele, meritul constă în respectarea legilor. La sibariți[2] cumpătarea ar fi trezit poate ură; la vechii romani luxul ar fi însemnat o foarte mare crimă. Aceeași diversitate și la indivizi. E foarte binevoitor judecătorul care
25. crede că oratorul simte la fel cu el. Tot Aristotel dă preceptul (pe care Cornelius Celsus l-a reluat, exagerînd însă) să folosim afinitatea dintre vicii și virtuți, pentru a putea înlocui un cuvînt cu altul, astfel ca în loc de necugetat să zicem viteaz, în loc de risipitor darnic, în loc de zgîrcit,

---

[1] *Retorica*, 1, 9.

[2] *Sybaris* — colonie acheiană fondată în 720 î.e.n. în Italia de Sud; ajunsă la mare putere și bogăție, moravurile ei s-au corupt atît de mult încît *sybarit* era sinonim cu decăzut, imoral, abject.

econom şi invers. Însă adevăratul orator, adică omul integru, nu va face aceasta niciodată; decît în cazul că va fi îndemnat de interesul obştesc.

26. Oraşele sînt elogiate în acelaşi chip ca oamenii. Căci întemeietorul e privit ca un tată; şi multă autoritate conferă antichitatea, de pildă, acelora despre care se zice că s-au născut din acel pămînt. Virtuţile ori viciile ce se desprind din faptele lor sînt aceleaşi ca la fiecare individ; le sînt însă proprii avanta-
27. jele datorate locului sau fortificaţiilor. Cetăţenii le aduc glorie întocmai ca fiii părinţilor. Se elogiază şi construcţiile publice; aici se relevă de obicei măreţia, utilitatea, frumuseţea, constructorul. Măreţia, de pildă, la temple; utilitatea, la fortificaţii; frumuseţea şi constructorul, în ambele cazuri. Se poate aduce elogiu şi regiunilor; aşa este la Cicero elogiul Siciliei [1]; şi aici relevăm frumuseţea şi utilitatea; de exemplu, frumuseţea pentru mările, cîmpiile sau priveliştile încîntătoare; utilitatea, pentru regiunile sănătoase şi roditoare. De asemenea se vor putea elogia, în general,
28. vorbele şi faptele nobile; pot fi elogiate şi lucrurile de orice fel; s-au scris elogii somnului şi morţii; doctorii au adus elogii chiar anumitor alimente.

Deci, dacă nu am fost de acord [2] că genul laudativ se rezumă la consideraţii de ordin moral, în schimb sînt de părere că el aparţine

[1] Ver., 2, 1 şi urm.; 4—48.
[2] Vezi 3, 4, 16.

îndeosebi calificării; totuși, pot fi întîlnite într-un astfel de discurs toate cele trei stări de cauză [1]; Cicero [2] observă că C. Caesar le-a utilizat în *Anticato* [3]. De altfel genul demonstrativ, în ansamblul său, are puncte de asemănare cu suasoriile, fiindcă ceea ce în suasorii e prezentat ca sfat *(suadere)* aici e de obicei lăudat.

CAPITOLUL VIII

Genul deliberativ și prosopopeea

1. Mă miră faptul că tocmai genul deliberativ a fost limitat de unii autori [4] la utilitate. Dacă ar trebui să reducem genul deliberativ la un singur obiect, aș prefera părerea lui Cicero [5] că acest gen se bazează îndeosebi pe onestitate. Nu mă îndoiesc că adepții primei păreri au considerat — conform unui principiu foarte frumos — că nu poate fi util decît ce este onest.
2. Și așa ar sta lucrurile dacă am avea de-a face numai cu oameni buni și înțelepți. Dar față de oamenii inculți înaintea cărora adeseori ești nevoit să-ți spui părerea și, îndeosebi, față de mulțime, alcătuită în majoritate din oameni fără cultură, trebuie distinse aceste două ele-

[1] Calificarea, conjectura și definirea.
[2] *Top.*, 25, 94.
[3] E vorba de lucrarea *Anticato.*
[4] Arist., *Ret.*, 1, 1365 b 25; cf. Q., 3, 4, 16.
[5] *De or.*, 2, 82, 334; *Inv.*, 2, 156.

mente şi trebuie să vorbim ca pentru oameni
3. obişnuiţi. Căci sînt mulţi oameni care nu consideră îndeajuns de utile lucrurile pe care le cred oneste şi, pe de altă parte, aprobă ceea ce este nedemn, lăsîndu-se conduşi de consideraţii
4. de utilitate; aşa a fost de pildă tratatul din Numanţia şi Furcile Caudine [1].

Şi aceste cauze nu trebuie limitate numai la calificare, unde intervin şi consideraţii de onestitate şi de utilitate. Căci, adeseori, şi conjectura îşi găseşte loc; uneori se dezvoltă vreo definiţie, alteori se pot ivi chestiuni legale, în special cînd se dau sfaturi cu caracter privat, cînd se examinează dacă un lucru este permis. Asupra conjecturii voi insista ceva
5. mai încolo [2]. O definiţie se află la Demostene (Filip dă în dar, sau restituie Halonesul?), alta la Cicero, în *Filipice:* „Ce înseamnă tumult?“ [3] Oare nu este similară cauzelor judiciare chestiunea referitoare la statuia lui Servius Sulpicius [4], cînd Cicero pune chestiunea dacă trebuie ridicată o statuie numai în cinstea
6. celor ucişi de sabie în timpul misiunii? Deci, genul deliberativ, numit şi *suasoria*, cercetînd viitorul, pune probleme şi în legătură cu tre-

---

[1] La Numanţia, consulul C. Hostilius Mancinus, învins şi încercuit, a încheiat pace întărită cu jurămînt şi cu *sponsio* (garanţie personală); în 321, consulii T. Veturius Calvinus şi Spurius Postumius, învinşi, trecuţi pe sub furci, au încheiat pace cu *sponsio* şi au fost lăsaţi liberi cu restul armatei. Senatul nu a ratificat însă aceste păci, ci a continuat ambele războaie pînă le-a cîştigat. Cf. Tit. Liv., 9, 1; 55, 13—23.

[2] 3, 8, 16—17.

[3] 8, 1, 2.

[4] *Phil.*, 9.

cutul[1]. Rolul său este dublu: de a sfătui să faci şi de a sfătui să nu faci.

Genul deliberativ nu are absolută nevoie — cum se întîmplă în cauzele judiciare — de introducere, fiindcă cine cere un sfat este dispus să asculte[2]. Totuşi, începutul discursului, oricare ar fi natura lui, trebuie să aibă aparenţa unui exordiu; căci nu trebuie să începem brusc, nici de unde ne place, fiindcă în orice subiect există un punct care în mod firesc
7. constituie începutul. În senat şi, în orice caz, în adunările poporului, trebuie adoptată aceeaşi metodă ca în faţa judecătorilor, adică să cîştigi, pe cît posibil, bunăvoinţa acelora în faţa cărora ai de vorbit. Şi nu e de mirare, de vreme ce căutăm favoarea ascultătorilor chiar în panegirice — unde scopul nu este utilul, ci
8. lauda. Aristotel, nu fără motiv, socoate[3] că atunci cînd dăm sfaturi, putem începe sau pornind de la noi, sau de la persoana care susţine părerea opusă, ceea ce constituie un fel de împrumut de la genul judiciar; de asemenea, că uneori se poate exagera sau diminua importanţa obiectului deliberării. Dimpotrivă, în genul demonstrativ, el consideră că exordiile
9. sînt foarte libere. Într-adevăr, pot fi luate din teme îndepărtate de subiect, cum a făcut Isocrate în *Elogiul Elenei*, sau din vreo idee apropiată, cum procedează tot el, în *Panegiric*,

---

[1] Ideea este aristotelică — *Ret.*, 1362 a 15 şi 1358 b 3.
[2] Se recunoaşte aici preocuparea aristotelică despre starea de spirit a auditorului: *Ret.*, 1415 a 35.
[3] *Ibid.*, 3, 14.

cînd se plînge că se dă mai multă prețuire calităților fizice decît celor sufletești; la fel Gorgias, în *Olimpica*, atunci cînd laudă pe aceia care au instituit cei dintîi astfel de întruniri. Pe ei i-a urmat probabil Caius Sallustius în operele *De bello Jugurthino* și în *De coniuratione Catilinae*, unde prefețele n-au nimic comun cu istoria.

10. Dar să revin la discursul deliberativ, în care, chiar cînd vom folosi un exordiu, va trebui totuși să ne mulțumim cu unul mai scurt și care să fie numai un fel de introducere și de început.

Într-o deliberare asupra unei afaceri private, narațiunea nu este niciodată obligatorie, cel puțin în privința obiectului asupra căruia trebuie să se dea părerea, fiindcă fiecare cu-
11. noaște subiectul asupra căruia cere sfàt. Pot fi însă introduse adeseori narațiuni asupra unor circumstanțe exterioare, care au contingențe cu dezbaterea. În adunările publice, adeseori este chiar necesară narațiunea care
12. indică ordinea faptelor. Acest gen pretinde, mai mult decît oricare, apelul la sentimente, căci adeseori trebuie stîrnită ori domolită mînia, adeseori trebuie strecurate în suflete teama, ambiția, ura ori împăcarea. Uneori trebuie să trezim chiar mila, fie pentru a înduplеca poporul să dea ajutor unor asediați, fie pentru a deplînge distrugerea unei cetăți aliate. Dar cea mai mare importanță o are,
13. în discursul deliberativ, autoritatea oratorului. Căci acesta trebuie să fie și să pară foarte înțelept și foarte corect, dacă vrea ca toți să-i

accepte opinia despre util şi onest. Căci în faţa instanţelor judecătoreşti se admite, în general, să urmezi întrucîtva propria-ţi înclinare în ce priveşte sfaturile, însă oricine afirmă că trebuie date conform conştiinţei.

14. Majoritatea retorilor greci au socotit discursurile de acest gen menite numai adunărilor poporului şi le-au restrîns la probleme politice. Ba mai mult, chiar Cicero[1] înţelege folosirea discursului deliberativ în sensul acesta; de aceea a pretins ca persoanele care au intenţia să vorbească despre pace, război, oşti, lucrări publice, impozite, să cunoască îndeosebi două lucruri: resursele şi caracterul cetăţii, astfel ca metoda folosită pentru a convinge să se bazeze atît pe firea lucrurilor, cît şi pe cea a
15. auditorilor. După părerea mea, există o mai mare varietate în acest gen, căci atît persoanele care deliberează, cît şi subiectele despre care se deliberează sînt foarte variate.

De aceea, cînd dăm sfatul să se facă sau să nu se facă ceva, trebuie să avem în vedere, în primul rînd, trei puncte: obiectul discuţiei, cine sînt cei care deliberează, ce fel de om este
16. cel care dă sfatul. În ce priveşte obiectul despre care se discută, ori e sigur că poate fi realizat, ori nu este sigur. Dacă nu este sigur, aceasta va fi singura sau cea mai importantă chestiune de considerat, căci adeseori ni se va întîmpla ca mai întîi să susţinem că nu trebuie făcut lucrul cutare, chiar de ar putea fi făcut, apoi, că nu poate fi făcut. În cazul acesta, avem o

[1] *De or.*, 2, 82.

stare conjecturală, ca de exemplu în problemele următoare: Oare Istmul de Corint poate fi tăiat? Mlaştina Pomptina poate fi desecată?
17. Se poate face un port la Ostia? Va descoperi Alexandru ţări dincolo de ocean? Dar chiar cînd sîntem convinşi de posibilitatea realizării, uneori intervine starea conjecturală, de pildă, cînd s-ar dezbate chestiunile: dacă în orice caz romanii vor învinge Cartagina; dacă Hanibal se va reîntoarce, în caz că Scipio îşi va trece armata în Africa; dacă samniţii îşi vor respecta jurămîntul de credinţă, în caz că romanii vor depune armele[1]. Există unele lucruri despre care se poate afirma că se pot face şi că se vor face, dar fie într-alt moment, fie în alt loc, fie în alt chip.

18. Cînd nu e loc de conjectură, trebuie avute în vedere alte puncte. Mai întîi, dacă deliberarea are loc pentru o afacere, trebuie să se delibereze pentru ea însăşi, sau ţinînd cont de împrejurări ce se ivesc din afară. Pentru afacerea însăşi senatorii deliberează dacă trebuie
19. să stabilească o soldă pentru armată. În acest caz, subiectul va fi simplu, i se adaugă motive fie pentru a acţiona (de exemplu senatorii dezbat dacă vor preda pe Fabii galilor, care, în caz de refuz, ameninţă cu război)[2] fie pentru a nu acţiona (de exemplu: C. Caesar[3] delibe-
20. rează dacă e cazul să stăruie în ideea de a trece în Germania cînd toţi soldaţii în tabără îşi

[1] Aluzie la furcile caudine.
[2] Cf. *Tit. Liv.*, 5, 36.
[3] *B.G.*, 1, 39—40.

fac testamentul). Aceste deliberări sînt duble.
În primul exemplu, cauza deliberării este
faptul că galii amenință cu război; totuşi
poate fi pusă şi chestiunea dacă nu ar fi trebuit predaţi, chiar fără această ameninţare,
nişte oameni care, deşi trimişi ca soli, au început lupta, împotriva legilor, şi au ucis pe regele
21. pe lîngă care fuseseră trimişi. În exemplul al
doilea, fără îndoială că Cesar n-ar fi deliberat
dacă nu ar fi existat panica ce cuprinsese pe
ostaşi; totuşi e cazul să se examineze dacă
chiar fără această împrejurare ar fi trebuit să
pătrundă în Germania. Întotdeauna însă vom
vorbi mai întîi despre acea problemă care poate
fi examinată chiar înlăturînd chestiunile care
derivă din ea.

22. Unii retori au socotit că argumentarea
convingerii se bazează pe corectitudine, utilitate şi necesitate. Eu nu găsesc loc pentru al
treilea element. Căci oricît de violentă ar fi
presiunea circumstanţelor, va fi poate necesar
23. să suferi, dar nu să faci un anumit lucru; or,
noi deliberăm tocmai asupra a ceea ce vom face.
Dacă se denumeşte necesitate hotărîrea la care
oamenii sînt împinşi de teama unor rele mai mari,
aceasta este o chestiune de utilitate. De exemplu, nişte asediaţi, inferiori ca număr şi lipsiţi
de apă şi hrană, delibereazā dacă trebuie să
se predea şi spun că e necesar; e evident că
trebuie să se adauge: altfel trebuie să pierim;
or, tocmai pentru acest adaos, predarea nu e
o necesitate, deoarece se poate prefera moartea.
Şi, într-adevăr, nu s-au predat nici sagun-

tinii [1], nici soldații de pe corabia aceea din
24. Opitergium [2] cînd au fost împresurați. Prin urmare, chiar în astfel de cauze se va discuta numai asupra utilității sau se va pune chestiunea alegerii între util și onest. Dar — poate obiecta cineva — dacă un om vrea să aibă copii, va trebui să se însoare. Cine se îndoiește? însă acela care vrea să devină tată, trebuie să vadă clar că e necesar să se căsătorească.
25. Așadar, eu consider că acolo unde intervine necesitatea nu are loc deliberarea, exact ca în cazul constatării imposibilității — căci orice deliberare presupune îndoială. Prin urmare consider că au procedat mai bine aceia care au denumit partea a treia δυνατόν, noțiune redată de ai noștri prin *possibile*, traducere care, deși pare stîngace, este totuși singura.

26. Este limpede că aceste trei puncte nu se întîlnesc toate în fiecare discurs deliberativ; totuși majoritatea retorilor sporesc numărul lor: ei socotesc drept puncte noi ceea ce în realitate nu reprezintă decît simple subdiviziuni. Căci ceea ce este îngăduit de legile divine, ceea ce e drept, nobil, bun, blînd (căci așa s-a tradus grecescul τὸ ἥμερον) și alte specii similare pot fi înglobate în noțiunea de onest.
27. E oare ușor de făcut? de mare valoare? plăcut? fără pericol? sînt considerații care aparțin chestiunii de utilitate. Din contrazicere se
28. nasc dezvoltările: e într-adevăr util, dar greu,

[1] Vezi Tit. Liv., 21, 14.

[2] *Opitergium* — oraș în regiunea venetă. Q. face aluzie la o anecdotă povestită de Lucan, 4, 462 și Florus, 2, 33.

de mică valoare, neplăcut, periculos. Totuşi unii autori pretind că unele deliberări se duc numai asupra a ceea ce este plăcut; de pildă, discuţia despre construirea unui teatru sau despre instituirea unor serbări. Eu socot, însă, că nimenea nu e pînă într-atît de copleşit de plăceri încît într-un discurs deliberativ să nu
29. ţină seama decît de desfătare. Căci întotdeauna e necesar ca ceva serios să predomine în discurs; de pildă, cînd e vorba de serbări, cinstirea zeilor, de construirea unui teatru, ideea că teatrul este o destindere şi că de nu s-ar construi teatrul, mulţimea, din cauza lipsei de locuri, ar ajunge la ceartă urîtă şi neplăcută; de asemenea ideea religioasă, căci vom numi teatrul un fel de templu pentru celebrarea unei serbări în onoarea zeilor.

30. Adeseori spunem că utilul trebuie sacrificat pentru ca să săvîrşim fapte oneste (de pildă, cînd dăm sfat soldaţilor de pe nava din Opitergium să nu se predea duşmanilor, deşi ar fi să piară dacă nu o vor face); alteori punem utilul mai presus de onest (de exemplu, în războiul
31. punic, cînd îndemnăm să fie înarmaţi sclavii [1]). Dar nici în cazul din urmă nu trebuie să admitem pur şi simplu că fapta este neonestă; căci se poate spune că toţi oamenii sînt liberi de la natură; că sînt plămădiţi din aceleaşi elemente şi că, poate, şi sclavii s-au născut din

[1] După înfrîngerea de la Cannae (2 aug. 216 î.e.n.), senatul a ordonat recrutarea tuturor celor capabili să poarte arme, începînd cu tinerii de la 17 ani; s-au recrutat şi opt mii de sclavi, promiţîndu-li-se libertatea.

strămoși nobili; în primul caz, unde pericolul este evident, trebuie să opunem alte argumente: de pildă să afirmăm că dacă se predau, ar putea să piară chiar mai crunt, fie că dușmanul nu-și va ține cuvîntul, fie că Caesar va învinge — ceea ce este mai verosimil. Cînd
32. însă opoziția între conducători este atît de mare, de obicei se modifică numele ce li se dă. Căci însăși utilitatea este atacată de acei care spun nu numai că onestul este preferabil utilului, dar că nu este util ceea ce nu este onest; dimpotrivă, ceea ce noi denumim onest alții denumesc vanitate, ambiție, nebunie, ceva care mai curînd merită să fie aprobat
33. prin vorbe decît în realitate. Apoi, nu se mărginesc să compare utilul cu inutilul, dar compară între ele lucrurile utile și inutile, pentru a examina, în caz de alegere, avantajele și dezavantajele respective. Problema se poate complica și mai mult; căci uneori se întîlnesc discursuri deliberative tripartite, de pildă: cînd Pompei [1] deliberează: să meargă la parți, în Africa, sau în Egipt. Astfel nu se pune numai problema care din două este de preferat, ci care hotărîre
34. dintre toate este cea mai bună, și invers. În subiectele de genul acesta nu vom ezita niciodată asupra a ceea ce ne este avantajos din toate punctele de vedere; căci, acolo unde nu se poate ivi nici o opoziție, ce motiv de ezitare poate exista? Astfel aproape orice discurs deliberativ nu este altceva decît o comparație

---

[1] După bătălia de la Pharsalus (48 î.e.n.); cf. Plut., *Pompei*, 76; Appian, 2, 83; Dio, 42.

și noi trebuie să avem în vedere scopul și mijloacele ca să putem aprecia dacă nu e mai mic avantajul urmărit decît inconvenientele întîmpinate în mijloacele folosite pentru obți-
35. nerea avantajului. Problema utilității se pune și din punctul de vedere al timpului: e de folos, dar nu acum; din punctul de vedere al locului; e de folos, dar nu aici; din al persoanei: e de folos, dar nu pentru noi, nu împotriva acestora; din al felului de a acționa: e de folos, dar nu astfel; și din al măsurii: e de folos, dar nu în așa măsură.

36. Dar mai ales considerăm persoanele din punctul de vedere al prestanței; aici trebuie să facem aprecieri atît în ce ne privește pe noi cît și referitor la cei care deliberează. Astfel, deși exemplele au foarte mare putere în discursurile deliberative, fiindcă oamenii sînt foarte ușor convinși de dovezile experienței, totuși este important a cui autoritate se invocă și pentru cine; căci însușirile sufletești ale celor care deliberează sînt diferite; și ei sînt de două
37. feluri[1]. Într-adevăr, aceia care deliberează sînt o adunare sau un individ; dar în ambele cazuri intervin deosebiri; fiindcă și în cazul unei adunări, altceva este să vorbești în senat sau în fața poporului; în fața romanilor sau a locuitorilor din Fidenae, în fața unor greci sau barbari; cînd e vorba de un individ, este cu totul altceva dacă-l îndemnăm pe Cato să ocupe demnități publice sau pe C. Marius;

[1] Cic., *Part.*, 90 insistă în special asupra distincției ce trebuie făcută între auditorii de rînd și cei distinși.

38. dacă despre strategia războiului vorbește primul Scipio sau Fabius [1]. Deci trebuie să ținem seama de sex, demnitate, vîrstă; dar mai ales caracterul va prilejui deosebiri [2]. Și e foarte ușor să îndemni la cinste pe oameni corecți; dacă, însă, voim să îndemnăm la virtute oameni corupți, trebuie să ne ferim de a părea
39. că le criticăm calea rea pe care au apucat. Sufletul celor care deliberează trebuie mișcat analizînd nu conceptul de onest, care nu îi interesează, ci gloria și opinia publică; dacă acest mijloc de a face apel la vanitatea lor nu pare eficace, vom arăta avantajele ce decurg sau, mai curînd, le vom strecura în suflet
40. teama de a hotărî contrariul. Căci, în afară de faptul că sufletul oricărui om lipsit de principii se intimidează foarte ușor, nu știu dacă nu cumva, în chip firesc, majoritatea oamenilor nu sînt mai influențați de teama de vreun neajuns, decît de speranța vreunui avantaj, întocmai după cum sesizează mai ușor ce este
41. rușinos decît ce este onest. De aceea uneori și oamenilor virtuoși trebuie să li se dea sfaturi mai puțin oneste, iar celor relativ cinstiți li se recomandă o atitudine care ține seama de interesul celor care deliberează.
42. Îmi dau seama ce poate gîndi cititorul: deci, ne dai astfel de învățături? și crezi că-ți

[1] E vorba de Fabius Cunctator; vezi 2, 17, 19 și nota respectivă.

[2] Această adaptare e recomandată de Cic., *De or.*, 2, 337; Arist., *Ret.*, 1395 b 14; 1408 a 10 și urm.; asupra caracterului clientului și adversarului cf. *De or.*, 2, 183; *Or.*, 123; Q., 11, 1, 42 și 57.

este îngăduit? M-ar putea scoate din încurcătură Cicero care-i scrie lui Brutus, după ce i-a înfățișat mai multe propuneri care puteau fi prezentate onest lui Cezar: „Aș fi oare un om onest dacă aș da astfel de sfaturi? Cîtuși de puțin. Căci scopul celui ce dă un sfat este de a folosi aceluia pe care îl sfătuiește. Sigur că sfaturile mele sînt oneste; cine neagă? Dar cînd dăm un sfat, nu întotdeauna este loc pentru sfaturile oneste [1]“. Întrucît însă e o problemă mai adîncă și nu privește exclusiv discursul deliberativ, i-am rezervat un loc
43. în cartea ultimă, a douăsprezecea [2]. Nu înseamnă că eu admit un act necinstit; pînă o să mă explic, aceste îndrumări să fie privite simple exerciții de școală, căci trebuie cunoscut sensul noțiunii de necinste pentru ca să apărăm
44. mai bine cinstea. Deocamdată, dacă sfătuim pe un om corect la fapte neoneste, să fim atenți să nu i le recomandăm ca neoneste; să nu facem ca unii declamatori care împing pe Sextus Pompeius la piraterie [3] tocmai pentru că este o meserie rușinoasă și crudă; dimpotrivă, aceste acțiuni urîte trebuie redate mai colorat, chiar și cînd ne adresăm unor oameni ticăloși; căci nimeni nu este atît de înrăit încît să
45. dorească să pară. Astfel Catilina, la Salustiu, ține un discurs [4] din care apare că îndrăznește cea mai criminală faptă nu împins de ticălo-

[1] *Ad. M. Brutum*, frg. E, 8, 6 M.
[2] 12, 12.
[3] Cf. Plut., *Ant.*, 32; Dio, 48, 7; Apian, 1, 4.
[4] *Cat.*, 20.

șie, ci de indignare. De asemenea, la Varius [1], Atreus zice: „îndur suferințe de nedescris; acum sînt silit să tac." Această exprimare voalată trebuie folosită îndeosebi cînd e vorba de oameni care au mare grijă de bunul lor
46. renume. Deci, cînd vom sfătui pe Cicero să-l implore pe Antonius, sau chiar să ardă *Filipicele* (dacă Antonius i-ar promite, în schimb, viața), nu vom invoca dorul de a trăi sub soare (căci dacă acest motiv e viu în sufletul lui, el e viu chiar dacă nu-l invocăm), ci îl vom îndemna să se păstreze pentru republică [2].
47. De această motivare are el nevoie, pentru a nu se sfii de astfel de rugăminți. De asemenea, cînd sfătuim pe C. Caesar să se instaureze rege [3], vom afirma că statul nu mai poate dăinui decît condus de un singur om. Căci cel care deliberează despre o faptă nelegiuită urmărește să o atenueze cît mai mult posibil.
48. Persoana sfătuitorului, de asemenea, interesează mult, căci dacă viața lui anterioară a fost strălucită, dacă neamul lui este glorios,

---

[1] *L. Varius Rufus* (74 —14 î.e.n.) — prieten al lui August și Mecena, Vergiliu și Horațiu, autorul tragediei *Thyeste* — pierdută — (frg. p. 265 Ribb.).

[2] În sept. 44, Cicero, răspunzînd unui atac al lui Antonius, ține împotriva lui 14 discursuri vehemente, denumite *Filipice*, după celebrele cuvîntări ale lui Demostene împotriva regelui Macedoniei, Filip II; Octavian se împacă însă cu Antonius și formează al doilea triumvirat (Antonius-Octavian și Lepidus); la cererea lui Antonius, Octavian admite ca și Cicero să fie pus pe lista proscrișilor; în 43, Cicero, pe cînd voia să fugă din Italia, a fost ucis de soldații lui Antonius; ca subiect de *suasorie* cf. Sen., *Suas.*, 6 și 7.

[3] Cf. *Dio.*, 52, 1—40.

dacă vîrsta sau averea lui îndreptățesc mari așteptări, trebuie să avem grijă ca vorbele lui să nu contrazică ideea ce s-a creat despre el. Dacă situația este inversă, trebuie folosit un ton mai modest, căci ceea ce la unii este libertate, la alții este licență. Pentru unii ajunge autoritatea lor personală, pe alții anevoie îi apără însăși judecata lor înțeleaptă.

49. Tocmai de aceea prosopopeile îmi par exercițiile cele mai dificile, căci, pe lîngă truda ce o cere compunerea oricărui discurs deliberativ, aici se adaugă dificultatea respectării caracterului personajului[1]; într-adevăr în aceeași problemă, într-un fel va da sfaturi Cezar, altfel Cicero sau Cato. De altfel, acest exercițiu este foarte folositor, fiindcă pretinde o îndoită osteneală și pentru că aduce foarte
50. mare folos poeților și viitorilor istorici; dar au nevoie de ea și oratorii, căci atît oratorii greci, cît și cei latini au compus pentru alții multe discursuri[2] în care cuvintele trebuiau potrivite cu condiția socială și cu viața clienților. Putem oare presupune că Cicero cînd scria discursuri pentru Cn. Pompeius, pentru T. Ampius[3] sau pentru alții, a gîndit într-un singur fel și s-a transpus într-un singur rol? După ce a considerat norocul, rangul, faptele fiecăruia din cei pe care i-a sprijinit cu glasul său, nu s-a identificat cu fiecare din ei? În

[1] Asupra interpretării prosopopeii, cf. Q., 9, 2, 58.
[2] Cf. Q., 2, 15, 30.
[3] Aceste discursuri ale lui Cicero ne sînt cunoscute numai din acest pasaj.

51. felul acesta, deşi ei vorbeau mai bine decît ar fi făcut-o, păreau totuşi că vorbesc ei înşişi. Căci la fel greşeşte discursul cel care se abate de la prezentarea veridică a subiectului căruia trebuia să i se acomodeze. Iată de ce se crede că Lisias a redat cel mai bine şi cel mai fidel impresia de adevăr în discursurile scrise pentru persoane inculte. Mai ales declamatorii trebuie să cumpănească ce convine fiecărei persoane; căci în foarte puţine controverse ei iau cuvîntul în calitate de avocaţi; de obicei ei reprezintă fii, părinţi, oameni bogaţi, bătrîni, oameni severi, blînzi, zgîrciţi ori chiar superstiţioşi, timizi sau batjocoritori; astfel încît aproape că nici actorii de comedii nu întruchipează pe scenă personaje mai felurite
52. decît declamatorii cînd vorbesc. Toate aceste redări de caracter pot fi considerate prosopopei; eu le înglobez[1] în discursurile deliberative, fiindcă nu diferă de ele decît prin faptul că oratorul vorbeşte prin gura altui personaj. Totuşi, prosopopeea se întîlneşte şi în controversele inspirate din istorie, unde ple-
53. dează personaje precise. Nu ignor că, pentru exerciţiu, se propun în general subiecte poetice şi istorice, de pildă Priam adresîndu-se lui Achile[2] sau Sula renunţînd la dictatură în adunarea poporului[3]. Dar aceste subiecte intră în unul din cele trei genuri în care am împărţit cauzele. Căci rugămintea, declararea, darea de

[1] V. 3, 8, 49.
[2] Cf., *Il.*, 24, 486—506.
[3] Cf. Q., 3, 10, 71 şi Apian, 1, 103.

seamă și tot ce am indicat mai sus [1], obișnuim să le facem variat și conform naturii subiectului, într-un discurs judiciar, deliberativ,
54. demonstrativ. Foarte adeseori chiar, facem să intervină un personaj presupus, care vorbește în locul nostru; astfel la Cicero, în *Pro Coelio* [2], Clodiei îi vorbește și Appius Caecus, și fratele ei, Clodius; primul o dojenește pentru purtarea ei imorală, al doilea o îndeamnă să se îndrepte.
55. În școli se imaginează subiecte deliberative mai asemănătoare cu controversele și care sînt o combinare a ambelor genuri; de exemplu cînd, în fața lui C. Caesar, se deliberează asupra pedepsei pe care o merită Theodotus [3]; căci cauza aceasta constă din acuzare și apărare,
56. elemente proprii proceselor judiciare. În ea intervine însă și problema utilității: Oare, uciderea lui Pompei i-a folosit lui Cezar? Exista primejdia unui război din partea regelui, în caz că Theodotus ar fi fost ucis? Oare acel război n-ar fi fost în momentul acela cu totul nepo-
57. trivit, periculos, și, desigur, de lungă durată? Se pune și problema onoarei. Se cuvine ca Cezar să răzbune pe Pompei? Nu există primejdia deservirii cauzei partidului său, dacă ar mărturisi că Pompei nu merita moartea? O astfel de deliberare se poate întîmpla și în realitate.

---

[1] În 3, 4, 3.

[2] V. 14 și urm.

[3] Theodotus, profesorul lui Ptolemeu; el l-a îndemnat să-l ucidă pe Pompei și să-i trimită capul lui Cezar. Cf. Sen., *De ira*, 2, 2, 30.

58. Cu privire la discursurile deliberative, majoritatea declamatorilor au greșit grav socotind că felul de exprimare al lor este diferit și chiar contrar celui judiciar. Căci ei au căutat exordii *ex abrupto*, un ton necontenit vehement, un stil mai „împodobit" (după propria lor expresie) și, mai ales, au studiat mai puțin detaliul decît se face în discursurile judiciare.
59. În ce mă privește, consider că discursurile deliberative nu au absolută nevoie de exordiu, pentru cauzele expuse mai sus[1]; de asemenea nu înțeleg de ce trebuie să se strige cu furie de la început; căci cînd o problemă este supusă deliberării și cînd se cere o părere, persoana respectivă, dacă este normală, nu va țipa și, printr-un exordiu cît mai civilizat și mai firesc, va căuta să-și cîștige încrederea adunării care
60. va delibera. Atunci pentru ce să fie tratate aceste subiecte pe un ton aprins și necontenit vehement, cînd astfel de discursuri cer, înainte de toate, măsură? Recunosc că în pledoarii avîntul vorbirii este mai reținut în exordiu, narațiune și argumentare; înlăturînd aceste trei părți, vor rămîne părțile care, în general, constituie un discurs deliberativ; dar și aceste părți vor fi mai curînd pe un ton mai potolit decît tumultuos și furtunos.
61. Pe de altă parte, limbajul pompos nu trebuie să fie căutat de cei care declamă subiecte aparținînd genului deliberativ, măcar că li se oferă mai des prilejul, căci cei care inventează subiectele preferă, în general, personaje de

[1] La 3, 8, 6.

seamă, regi, împăraţi, senat, popor şi probleme importante; şi, deoarece cuvintele corespund ideii, ele strălucesc prin însăşi splendoarea
62. subiectului. Altfel stau lucrurile în dezbaterile adevărate; de aceea Theofrast susţine ca, în genul deliberativ, stilul să fie cît mai îndepărtat de orice afectare; în această privinţă este de
63. acord cu profesorul său, deşi adeseori adopta, nu fără curaj, alte păreri. Aristotel[1] consideră că genul cel mai potrivit pentru un stil lucrat este cel demonstrativ şi, după el, cel judiciar, fiindcă primul constă, în întregime, din ostentaţie, iar al doilea are nevoie de artă, fie şi numai pentru a înşela, dacă aşa cere interesul; dezbaterile cer numai sinceritate şi înţelepciune.
64. Cu cele spuse relativ la genul demonstrativ sînt de acord; de altfel şi ceilalţi scriitori au spus cu toţii la fel; în discursurile judiciare şi deliberative însă, cred că stilul trebuie
65. adecvat subiectului tratat. Căci văd că şi *Filipicele* lui Demostene se disting prin aceleaşi calităţi ca şi discursurile pronunţate în tribunale; de asemenea, opiniile lui Cicero expuse în senat şi discursurile sale ţinute în faţa poporului dezvăluie o elocinţă la fel de strălucitoare ca şi acuzările şi apărările sale judiciare. Totuşi, Cicero se exprimă astfel despre discursul din genul deliberativ: „Stilul trebuie să fie întotdeauna simplu şi grav, mai bogat
66. prin idei decît prin cuvinte“ [2]. Pe drept cuvînt este aproape general admisă părerea că exem-

[1] Arist., *Ret.*, 3, 1414 a 17 şi urm.
[2] *Part.*, 27, 97.

plele sînt aici mai potrivite decît oriunde, deoarece viitorul pare să corespundă trecutului și experiența depune oarecum mărturie în
67. sprijinul raționamentelor noastre. Scurtimea sau amploarea discursului nu depinde de genul subiectelor, ci de măsura pe care o socotim potrivită. Căci în deliberări, chestiunea e în general mai simplă; în cauze, de asemenea, este adeseori mai puțin importantă.

Justețea tuturor acestor observații o va înțelege cine, în loc să îmbătrînească pe tratatele retorilor, va prefera să citească nu numai discursuri, ci chiar opere istorice (căci discursurile deliberative rostite în adunările poporului sau în senat urmăresc, în general, să convingă auditorii pro sau contra unei
68. acțiuni). Veți vedea, de fapt, că în discursurile deliberative exordiile nu sînt *ex abrupto*, căi adeseori, stilul discursurilor judiciare e ma, impetuos, că, în ambele cazuri, cuvintele sînt adaptate fondului; în sfîrșit, că, uneori, discursurile judiciare sînt mai scurte decît cele
69. deliberative. Dar nu va găsi în ele defectele de care suferă unii declamatori, care atacă neomenește pe cei de părere contrară, care, în general, vorbesc de așa manieră încît par că gîndesc neapărat altfel decît adunarea; de aceea ei fac mai curînd impresia că ceartă decît că dau sfaturi.

70. Aceste observații se adresează îndeosebi tinerilor, pentru a-i opri de a se exercita în alt stil decît acela în care vor trebui să se exprime; și să nu piardă vremea cu obișnuințe de care vor trebui dezbărați. De altfel, cînd vor începe

să fie chemați de prieteni să participe la deliberări, să-și expună părerea în senat, să-și dea avizul în caz că împăratul le-o cere, vor învăța din experiență ceea ce li se spune prin precepte și, poate, nu cred.

CAPITOLUL IX

Părțile cauzelor judiciare

1. Să vorbim despre genul judiciar, care este cel mai variat dintre toate, dar care îndeplinește două roluri: acuzare și apărare. După cei mai mulți autori, părțile unui discurs judiciar sînt cinci: exordiul, narațiunea, dovedirea, respingerea, perorația. Unii au adăugat diviziunea, propozițiunea și digresiunea; primele[1]
2. două se includ în dovedire. Căci mai întîi e necesar să înfățișezi faptele pe care intenționezi să le dovedești; dar e necesar și să tragi concluzia; dacă una este o parte distinctă a cauzei, de ce să nu fie și cealaltă? Partițiunea, într-adevăr, este un aspect al dispozițiunei; dispozițiunea, la rîndul ei, e o parte a retoricii care pătrunde în toate subiectele și în întreaga
3. lor dezvoltare, ca și invențiunea și elocuțiunea; de aceea trebuie considerată ca parte nu dintr-un discurs luat în totalitatea lui, ci ca o parte din fiecare chestiune. Căci, de fapt, în

[1] Q. dă diverse denumiri digresiunii; aici îi spune *excessus*, în altă parte *excursio* (2, 13, 1); *excurrere* (în 4, 3, 1); *procursio* (4, 3, 9).

care chestiune oratorul nu poate arăta dinainte ce va spune în primul, în al doilea și în al treilea rînd? Dar aceasta este propriu partițiunii. Cît de ridicol e deci să consideri o chestiune ca un aspect al dovedirii și să numești partițiunea, care e doar un aspect al chestiunii, parte a discursului considerat în ansamblul
4. său. Cît despre digresiune *(egressio)* sau ieșire *(excessus)*, cum a început să fie mai des denumită, dacă este în afara cauzei, nu poate fi o parte a cauzei; dacă este în cauză, este numai un ajutor sau un ornament al acelor părți de care ea se detașează *(egreditur)*; căci dacă denumim parte a cauzei tot ce se găsește în cauză, pentru ce să nu denumim părți ale cauzei și argumentul, asemănarea, locul comun, pa-
5. siunile, exemplele? Totuși nu sînt de acord nici cu autorii care suprimă respingerea, sub motiv că e inclusă în dovedire, cum face Aristotel[1], căci dovedirea construiește, respingerea dărîmă; tot Aristotel[2] aduce oarecum o inovație, punînd după exordiu nu narațiunea, ci propozițiunea. Procedează astfel considerînd propozițiunea gen, narațiunea specie și pentru că socoate că narațiunea nu e întotdeauna necesară, în timp ce propozițiunea e întotdeauna și pretutindeni necesară.

6. Dar faptul că am distins aceste părți nu înseamnă că ele trebuie concepute în minte în aceeași ordine în care trebuie expuse. În primul rînd, vom stabili genul cauzei, chestiunea

[1] *Ret.*, 2, 26.
[2] *Ibid.*, 3, 13.

ce se pune, argumentele pro şi contra, apoi
7. punctele de dovedit şi de respins; în sfîrşit, modul de prezentare a faptelor. Expunerea, în realitate, este pregătirea dovezilor şi nu poate fi utilă decît după ce, în prealabil, am stabilit ce trebuie să ne propunem să dovedim. Numai la urmă trebuie examinat modul de a cîştiga pe judecător. Căci numai după ce vom analiza toate părţile cauzei cu atenţie, vom putea şti ce atitudine sufletească a judecătorului e în interesul nostru să provocăm; severă ori blîndă, pasionată ori calmă, favorabilă sau ostilă.

8. Totuşi nu aprob ideea că exordiul trebuie scris chiar la urmă[1]. Căci, dacă înainte de a începe să vorbim sau să scriem, trebuie să adunăm întreg materialul şi să fixăm de ce anume trebuie să ne servim în fiecare parte, nu e mai puţin adevărat că trebuie să pornim de la cele care în mod natural sînt la început.
9. Nici un artist nu începe un portret sau o statuie de la picioare; de altfel nici o artă nu se încheie prin ceea ce trebuie să se înceapă; căci ce se va întîmpla dacă nu vom avea timpul necesar redactării discursului? Nu ne va cauza dificultăţi obişnuinţa de a proceda invers? Subiectul trebuie deci meditat în ordinea pe care am indicat-o şi trebuie scris în ordinea în care îl vom expune[2].

---

[1] Nu se ştie la cine face aluzie Q.
[2] În cartea 4.

CAPITOLUL X

Despre aspectele cauzelor

1\. Orice cauză în care o parte e reclamant, cealaltă apărător, constă din dezbaterea unui singur punct litigios sau a mai multora. Prima se numeşte simplă, a doua complexă. Este simplă dezbaterea despre furt, considerat în sine, sau despre adulter, considerat în sine; cînd sînt mai multe puncte litigioase, ele sînt sau de aceeaşi natură, ca în caz de urmărire pentru delapidare, sau de natură diversă, de pildă cînd un om este acuzat, în acelaşi timp, de sacrilegiu şi de omucidere. Acest caz nu se întîlneşte astăzi în procesele penale, fiindcă pretorul repartizează cauzele conform unei legi stabilite, dar este frecvent în procesele dezbătute în faţa împăratului, a senatului şi, înainte vreme, în faţa poporului; adeseori se întîmplă ca şi procesele private să aibă un singur judecător, care se pronunţă asupra
2\. multor şi felurite formule [1]. Dar nu vor fi mai multe specii dacă o persoană reclamă de la alte două persoane acelaşi lucru şi pentru acelaşi motiv, sau două persoane reclamă de la una singură, sau mai multe persoane de la mai multe; ştim că aceasta se întîmplă uneori în procesele de moştenire, dar, deşi sînt mulţi inşi, cauza totuşi este una singură, afară de

[1] Adică asupra mai multor puncte diferite indicate de pretor pentru a fi rezolvate de judecător.

cazul în care condiția persoanelor[1] modifică jurisdicția.

3. Deosebit de acestea este al treilea gen de cauze, numit comparativ. Este frecvent într-o parte a unei cauze, ca, de exemplu, în fața centumvirilor, cînd, după mai multe chestiuni se ridică și chestiunea: care din cei doi e mai vrednic de moștenire? Dar rareori vreun proces judiciar se constituie pe această simplă considerație, cu excepția divinațiilor, în care se stabilește cine are drept să fie acuzator și, uneori, în dezbaterile dintre delatori, pentru
4. a se stabili care din doi merită răsplata. Unii au adăugat acuzația mutuală (denumită ἀντικατηγορία) care, după alții, aparține genului comparativ; asemănător e cazul foarte frecvent al cererilor reconvenționale[2]. Dacă acest gen trebuie denumit ἀντικατηγορία (căci nu avem o denumire proprie) trebuie distinse două specii: una, în care impricinații se acuză reciproc de aceeași vină, cealaltă în care ei se acuză de vini diferite. Aceeași este situația cu cererile.

5. O dată stabilit genul cauzei, vom cerceta dacă fapta reclamată în justiție este negată, dacă este justificată, dacă i se dă altă denumire sau dacă nu este admisă în acest grup de acțiuni; în felul acesta determinăm situația cauzei.

---

[1] De exemplu, un senator nu putea fi judecat decît de senat.

[2] Cerere reconvențională *(petitio invicem diversa)*, reclamație în justiție făcută simultan de amîndoi impricinații, pentru aceeași vină sau pentru vini diferite.

CAPITOLUL XI

Ce este într-un proces chestiunea, justificarea, punctul de judecat, argumentul fundamental și care e importanța acestora

1. Acestea odată lămurite, trebuie să cercetăm pe rînd — socoate Hermagoras — chestiunea *(quaestio)*, sistemul de apărare *(ratio)*, punctul de judecat *(iudicatio)*, mijlocul fundamental *(continens*, sau, cum îl denumesc alții, *firmamentum)*. *Quaestio*, în sens mai larg, denumește orice poate da ocazie la două sau mai multe opinii verosimile. În materie judiciară, termenul trebuie înțeles în două
2. sensuri: în primul rînd zicem că o controversă are multe chestiuni, deci le cuprindem pe toate, chiar pe cele mai neimportante; în al doilea caz, înțelegem cea mai importantă chestiune pe care stă toată cauza. Aici mă refer la chestiunea din care se naște starea cauzei. Fapta s-a săvîrșit? Ce faptă s-a săvîrșit? S-a săvîrșit just?
3. Hermagoras, Apolodor și un foarte mare număr de scriitori le denumesc în mod propriu *quaestiones*; Theodor, după cum am arătat[1], le numește izvoare generale, iar pe cele mai neimportante, sau care decurg din cele gene-
4. rale, le numește izvoare speciale. Căci este admis că o chestiune se poate naște din altă chestiune, și că o specie se poate divide în

[1] V. 3, 6, 2 și 5.

subspecii. Acestei chestiuni, considerată principală, retorii îi spun ζήτημα. *Ratio* este modalitatea de a justifica o faptă, constatată ca săvîrșită. Pentru ce să nu folosesc exemplul dat de aproape toți autorii? Oreste și-a ucis mama; faptul este constatat. El afirmă că a procedat just; starea de cauză: calificare. Chestiunea: a procedat just? sistemul de apărare *(ratio)*: fiindcă Clitemnestra și-a ucis soțul, tatăl lui Oreste: aceasta se numește în grecește αἴτιον; κρινόμενον însă, adică *iudicatio*, este punctul de judecat: este îngăduit ca o mamă, chiar vinovată, să fie ucisă de fiul său?

5. Unii retori au făcut distincția αἴτιον și αἰτία, primul termen indicînd motivul pentru care s-a intentat procesul, în cazul de față uciderea Clitemnestrei; al doilea, mijlocul de apărare invocat, în cazul de față: uciderea lui Agamemnon. Dar există o atît de mare disensiune cu privire la termeni, încît unii retori denumesc αἰτία cauza trimiterii în judecată, iar αἴτιον cauza faptei, iar alții invers. Unii retori latini au redat acești termeni
6. prin *initium* (αἴτιον) și *ratio* (αἰτία); alții i-au tradus pe amîndoi printr-un singur și același termen. O cauză poate și ea să se nască dintr-o cauză αἴτιον ἐξ αἰτίου; de exemplu: Clitemnestra a ucis pe Agamemnon, fiindcă el a sacrificat pe fiica lor și aducea cu el o captivă care îi era amantă. Aceiași autori consideră că pentru o singură chestiune de dezbătut *(quaestio)* există mai

multe mijloace de apărare (*ratio*); de pildă, dacă Oreste pentru justificarea uciderii mamei sale ar adăuga primului mijloc de apărare pe
7. acela că a fost împins de oracole. Cîte cauze pentru săvîrșirea faptei, atîtea puncte de judecat; căci aici punctul de judecat va fi: trebuia, oare, să se supună oracolelor? Însă — după părerea mea — și o singură cauză poate cuprinde mai multe chestiuni de dezbătut și mai multe puncte de judecat; de pildă un om și-a ucis soția prinsă în adulter; mai tîrziu ucide, în for, pe complicele ei, care atunci fugise. Cauza acțiunii este una singură: s-a comis un adulter. Chestiunile
8. de dezbătut și de judecat: îi era permis să ucidă pe complice în acel moment și în acel loc[1]? După cum însă pot exista mai multe chestiuni de dezbătut, avînd fiecare starea ei particulară, și totuși există o singură stare de cauză a procesului — la care se reduc, în cele din urmă, toate — la fel, există, în sensul cel mai strict, un singur punct de judecat, asupra căruia trebuie să se facă pronunțarea.
9. Prin συνέχον, termen tradus de unii — cum am spus[2] — cu *continens*, de alții cu *firmamentum* — Cicero înțelege cel mai puternic argument al apărătorului și cel mai capabil să determine pe judecător; unii retori îl consideră punctul după care nu mai este nimic de cercetat; pentru alții, mijlocul cel mai puternic pentru asigurarea victoriei.

[1] Legea cerea ca ambii să fie uciși pe loc; în caz contrar putea exista acuzație.
[2] La 3, 11, 1.

10. Motivul faptei nu intervine în toate contro-
versele; căci care poate fi motivul faptei
cînd fapta e negată? Dar, în caz de dez-
batere a motivului, unii retori susțin că punc-
tul de judecat *(iudicatio)* nu se confundă
cu chestiunea de dezbătut. Și Cicero spune
aceasta, atît în cărțile sale de retorică[1],
11. cît și în *Partițiuni*[2]. Într-adevăr, în con-
jectură, punctul de dezbătut provine din:
„S-a comis; nu s-a comis"; oare s-a comis?
Așadar, aici punctul de judecat se confundă
cu chestiunea de dezbătut fiindcă atît prima
chestiune cît și decizia ultimă se referă la
același lucru. Să considerăm o stare de cali-
ficare: „Oreste și-a ucis mama; avea dreptul,
nu avea dreptul". Oare avea dreptul? este
chestiune de dezbătut, dar nu punct de judecat.
Unde este, deci, punctul de judecat? „Ea uci-
sese pe tatăl meu. Dar tu nu trebuia să-ți
ucizi, de aceea, mama." Trebuia, oare? — aci
12. stă punctul de judecat. Argumentul funda-
mental *(firmamentum)* îl voi reda prin chiar
cuvintele lui Cicero: „Dacă Oreste ar vrea să
spună că dispoziția sufletească a mamei sale
față de tatăl său, față de el însuși, de surori,
față de regat, de renumele neamului și al
familiei a fost de atare natură, încît se cuve-
nea ca pedeapsa să i-o dea, înainte de toate,
13. copiii săi"[3]. Alții folosesc și exemple de felul
acesta: „Cine a cheltuit bunurile părintești

1 *Inv.*, 1, 19.
2 *Part.*, 104.
3 *Inv.*, 1, 19.

să nu ia cuvîntul în adunări publice; dar i-a cheltuit pentru construcții publice"; chestiune de dezbătut: oare interzicerea se referă la
14. toți care au cheltuit? punct de judecat: și la cel care i-a cheltuit așa? Sau, un alt exemplu, în cazul soldatului Arruntius, care a ucis pe tribunul C. Lusius, fiindcă acesta s-a năpustit la el, punctul de dezbătut: a procedat, oare, just? mijloc de apărare: pentru că tribunul a sărit la el; punct de judecat: e îngăduit, oare, ca un soldat să ucidă pe un om pe care legea nu l-a condamnat, pe un tribun?
15. S-a susținut și ideea că chestiunea de dezbătut poate aparține unei stări de cauză, iar punctul de judecat alteia. Chestiune de dezbătut — aparținînd stării de calificare: Oare
16. Milo a avut dreptul să ucidă pe Clodius? Punct de judecat, conjectural: Oare Clodius i-a întins cursa lui Milo? Se mai susține că adeseori cauza este trecută asupra unei împrejurări care nu are nimic comun cu chestiunea de dezbătut și că această împrejurare e luată drept punct de judecat. Sînt cu totul împotriva acestei opinii. Căci chestiunii de dezbătut: „oare toți care au cheltuit bunurile părintești trebuie opriți de la adunare?" trebuie să îi corespundă punctul său de judecat. Prin urmare nu va fi una chestiunea de dezbătut și altul punctul de judecat, ci vor fi mai multe chestiuni de dezbătut și mai multe puncte de
17. judecat. Cum? În procesul lui Milo nu însăși starea de conjectură servește la determinarea calificării, fiindcă dacă Clodius a pregătit cursa, rezultă că a fost ucis pe drept? Dar

chiar cînd cauza e trecută pe nesimțite asupra unei împrejurări străine chestiunii de dezbătut care fusese pusă, chiar în acest caz, unde va fi punctul de judecat, acolo va fi și punctul de dezbătut.

18. În aceste probleme, chiar Cicero se contrazice puțin. Căci în cărțile de retorică, precum am spus mai sus, a urmat pe Hermagoras. În *Tòpice*[1] socotește că κρινόμενον (punctul de judecat) este contestația care rezultă din starea de cauză și, făcînd aluzie la Trebatius, care era jurisconsult, îl numește punctul în chestiune; părțile pe care se bazează îndeosebi acest punct le numește *continentia*, oarecum sprijinele principale ale apărării *(firmamenta)*, fără de care apărarea n-ar fi posi-
19. bilă. Dimpotrivă, în *Partițiunile oratorice*[2], Cicero numește *firmamentum* ceea ce se opune apărării, fiindcă argumentul fundamental, *continens*, venind primul, este expus de acuzator, iar sistemul de apărare de către acuzat și punctul de judecat se raportă la punctul de dezbatere, care se naște din opoziția între sistemul de apărare și argumentul fundamental.

Deci mai aproape de adevăr și mai concisă este teoria care afirmă că situația cauzei, argumentul fundamental *(continens)* și punctul de judecat *(iudicatio)* se confundă, argumentul fundamental fiind elementul a cărui
20. înlăturare aduce dispariția procesului. Acest

[1] V. 95.
[2] La 103 și urm.

argument fundamental îmi pare că cuprinde, în acelaşi timp, ambele cauze, întrucît explică atît asasinarea mamei de către Oreste, cît şi a lui Agamemnon de către Clitemnestra. Aceiaşi autori au considerat că punctul de judecată şi starea de cauză coincid întotdeauna; altfel n-ar fi fost de acord cu propria lor teorie.

21. Dar această subtilitate căutată în denumirea termenilor e mînată numai de ambiţie; eu am expus-o numai pentru a nu părea nedocumentat pentru lucrarea întreprinsă; profesorul care predă mai simplu nu are nevoie
22. să-şi disece predarea în atîtea detalii. Este, de fapt, un defect comun multor autori, în special lui Hermagoras, om de altfel subtil şi vrednic de admirat în majoritatea cazurilor, căruia i se poate reproşa numai excesul de exactitate minuţioasă, încît chiar critica aceasta implică elogii.

23. Dimpotrivă, calea urmată de mine, mai scurtă, şi tocmai de aceea mult mai limpede, nu va obosi elevul cu ocolişuri şi nu va nimici unitatea expunerii risipind-o în detalii neimportante. Căci cine va înţelege ce anume formează obiectul litigiului, pretenţiile şi mijloacele părţii adverse şi ale noastre, puncte care trebuie avute în vedere în primul rînd, va putea găsi toate elementele amintite mai
24. sus. Căci numai un prost sau un om cu totul străin de arta vorbirii nu ştie ce anume constituie obiectul dezbaterii (element denumit de retorii amintiţi mai sus cauza sau argumentul fundamental — *continens)*, care este chesti-

unea dezbătută de părţi, şi asupra cărui punct trebuie să se pronunţe judecătorul — trei elemente care se reduc la acelaşi lucru. Căci pe de o parte, chestiunea de dezbătut este obiectul procesului, pe de altă parte, judecata se face asupra chestiunii de dezbătut.
25. Noi însă nu sîntem în continuu atenţi la aceste puncte, căci ieşim din subiect din dorinţa de a fi aplaudaţi cu orice preţ, sau mînaţi de plăcerea de a vorbi; ne îndepărtăm de subiect fiindcă întotdeauna în afara cauzei se găseşte materie mai îmbelşugată, fiindcă în proces sînt puţine posibilităţile; în afara litigiului găseşti tot ce vrei; în primul caz vorbim despre ce ni se cere; în al doilea, despre ce
26. vrem. Şi trebuie recomandat nu atît să descoperim punctul de dezbătut, argumentul fundamental şi punctul de judecat (căci aceasta este uşor) cît să ţinem mereu seama de ele, sau, în orice caz, dacă ne-am îndepărtat, să nu le pierdem din vedere, ca nu cumva, umblînd după aplauze, să ne cadă armele din mîini.
27. Şcoala lui Theodor, după cum am spus [1], reduce totul la unele puncte principale. Prin acest termen se înţeleg mai multe lucruri: într-un prim sens înseamnă chestiunea principală, care echivalează cu situaţia cauzei; în al doilea, tot ce se referă la chestiunea principală; în al treilea, propoziţiunea împreună cu dovedirea ei. În rezumat, însă, orice trebuie dovedit va fi un punct *(caput)*, dar el poate fi mai mult sau mai puţin important.

[1] La 3, 11, 3.

28. Am expus, poate mai pe larg decît era necesar, opiniile autorilor care au scris tratate de retorică; de asemenea, am arătat care sînt părţile cauzelor judiciare [1]; cartea următoare se va ocupa de prima parte, adică de exordiu.

[1] La 3, 9, 1.

CARTEA A IV-A

Introducere

1. După ce am sfîrşit, Marcellus Vitorius, cartea a treia a operei mele, pe care ţi-am dedicat-o[1], şi după ce am terminat cam o pătrime din întreaga muncă de care m-am apucat, s-a ivit un nou motiv de perseverare şi mă îngrijorează mai mult felul cum voi fi apreciat de oameni. Căci pînă în prezent am dus doar un fel de discuţie între noi asupra preocupărilor noastre şi, în caz că sistemul nostru de învăţămînt nu ar găsi aprobarea altora, păream mulţumiţi cu aplicarea lui în familiile noastre, fiindcă socoteam că este potrivit pentru instruirea fiului tău şi al meu.
2. Dar întrucît Domiţian August mi-a încredinţat educarea nepoţilor surorii sale, aş fi nedemn de cinstea acordată prin aceste aprecieri divine, dacă nu aş măsura în raport cu acestea marea importanţă a sarcinii mele.
3. Într-adevăr, ce limită aş putea pune fie în grija pentru formarea bunelor moravuri, ca pe bună dreptate să dobîndesc aprobarea celui mai venerat cenzor, fie în studii, pentru

---

[1] Vezi 1, *Pref.*

ca să nu par că am înşelat în această privinţă alegerea principelui, omul cel mai distins atît prin elocinţă, cît şi prin toate celelalte calităţi?

4. Nimeni nu se miră că adeseori cei mai mari poeţi au invocat muzele nu numai la începutul operei, dar şi mai tîrziu, cînd, ajungînd la vreun loc mai important, îşi reînnoiau rugămintea adresîndu-le oarecum o nouă invocare;
5. mi s-ar putea ierta şi mie, cred, faptul că n-am făcut-o la început, ci că, după ce am intrat în subiect, acum, invoc într-ajutor pe toţi zeii şi, în primul rînd, pe acela a cărui putere divină este cea mai mare şi cea mai binevoitoare studiilor. Îl rog să-mi insufle atîta talent cîtă speranţă şi-a pus în mine, precum şi, favorabil şi binevoitor, să mă facă aşa cum a presupus că sînt.

6. Nu aceasta este singura explicare, deşi este principala, a acestui act al meu de adîncă veneraţie; dar lucrarea însăşi se dezvoltă în aşa fel încît problemele pe care le abordez acum sînt mai importante şi mai grele decît cele tratate pînă aici. În adevăr, urmează să arăt în amănunt ordinea părţilor unei pledoarii judiciare, care sînt extrem de variate şi de complicate; voi arăta deci care este rolul exordiului, voi vorbi despre regulile naraţiunii, voi spune ce credit se poate acorda probelor, fie celor care confirmă teza noastră, fie celor care ţintesc la dărîmarea tezei contrare; voi preciza care e puterea peroraţiei — mijloc într-adevăr foarte important — fie cînd reîmprospătăm memoria judecătorului

printr-o scurtă reluare a faptelor, fie cînd vrem să răscolim sentimentele.

7. Unii autori au preferat să trateze în lucrări separate aceste diferite părți, temîndu-se, oarecum, de povara tratării tuturor într-o operă de ansamblu; chiar procedînd astfel, au scris, totuși, și aceștia mai multe cărți asupra fiecăreia din părți. Eu, îndrăznind să le tratez pe toate la un loc, întrevăd o muncă aproape fără margini și mă simt obosit numai gîndindu-mă la sarcina asumată. Dar fiindcă am început, trebuie să continui, și, chiar dacă îmi vor lipsi puterile, curajul totuși nu trebuie să mă părăsească.

CAPITOLUL I

Despre exordiu

1. Ceea ce în latinește se numește *principium* sau *exordium*, grecii l-au denumit προοίμιον [1], termen ce-mi pare mai adecvat, căci termenii noștri dau numai ideea de „început", pe cînd grecii indică îndeajuns de clar că această parte se găsește înaintea abordării subiectului despre care urmează să se vorbească.

2. Denumirea poate proveni de la οἴμη „cîntec", și de la faptul că chitariștii au denumit *prooemium* acele mici preludii pe care le cîntă pentru a-și atrage bunăvoința înainte

[1] Arist., *Ret.*, 1414 b 19.

de a cînta bucata propriu-zisă; oratorii au adoptat și ei același termen pentru denumirea începutului pe care îl fac cu scopul de a cîștiga favoarea judecătorilor înainte de a începe pledoaria propriu-zisă; dar termenul poate proveni și de la cuvîntul grec οἶμος care are sensul de „drum“, apoi termenul a început să denumească și ceea ce se spune
3. înainte de a intra în subiect. În orice caz, *prooemium* înseamnă ceea ce se poate spune cu folos în fața judecătorului înainte de a-l informa despre fondul cauzei; procedăm, deci, greșit în școli, unde întotdeauna tratăm exordiul ca și cum judecătorul ar cunoaște de mai
4. înainte cauza [1]. Aceasta provine din împrejurarea că înaintea declamației se expune acea cunoscută, aș zice, schiță a procesului [2]. În for, de asemenea, se poate ivi uneori prilejul de a folosi acest gen de exordiu, dar numai în pledoariile secunde [3], niciodată în primele, exceptînd cazul cînd vorbim în fața unui judecător care cunoaște în adevăr dinainte, pe altă cale, subiectul.

5. Scopul exordiului nu este altul decît pregătirea auditorului pentru a ne fi mai favorabil cînd vom expune celelalte părți ale

[1] În ce privește etimologia cuvîntului *prooemium* cf. Arist., *Ret.*, 1414 b. 21; *Ad. Herenn.*, 1, 3, 4; Cic., *Inv.*, 1, 20.

[2] În Controversele lui Seneca avem exemple de acest gen: declamatorii, nemulțumindu-se cu cîteva remarci preliminarii de a aduce laude sau a lua în derîdere pe adversar, expun planul și ideile ce vor dezvolta în pledoaria lor.

[3] Cum e cazul celei de a doua acțiuni a lui Cicero împotriva lui Verres.

cuvîntării. Majoritatea autorilor de tratate retorice sînt de acord că acest scop se realizează cînd reuşim să facem pe auditor binevoitor, atent şi dispus să cunoască faptele[1]; nu înseamnă că aceste trei sentimente nu trebuie menţinute de-a lungul întregii pledoarii, ci că ele sînt necesare îndeosebi la început, pentru a ne atrage bunăvoinţa şi atenţia judecătorului, ca, în acest fel, mai tîrziu să-l putem cuceri.

6. Bunăvoinţa, după cum ştim, se obţine dînd exordiului un conţinut fie în legătură cu persoanele, fie cu cauza însăşi. În privinţa persoanelor, nu există numai trei categorii, cum au crezut cei mai mulţi scriitori: reclamantul, adversarul şi judecătorul; căci uneori ceea ce putem spune în exordiu este prilejuit chiar
7. de avocatul care susţine acuzarea[2]. Într-adevăr, deşi acesta vorbeşte despre persoana sa foarte puţin şi măsurat, totuşi e foarte important sub toate aspectele pentru el dacă va fi considerat un om de bine, corect. În acest fel, el va părea că aduce în proces nu stăruinţa interesată a avocatului, ci aproape creditul moral al unui martor. De aceea, în primul rînd, doreşte să fie apreciat că a venit să susţină procesul mînat de o îndatorire familială sau de prietenie şi, mai ales, dacă este

[1] Arist., *Ret.*, 1415 a — susţine aceeaşi teorie; retorii posteriori au reluat-o.

[2] Aici Q. nu aduce ceva nou; în *Ad. Herenn.*, la Cicero şi la Aristotel se găsesc răspîndite toate aceste indicaţii; Q. le prezintă grupat, probabil după un retor posterior lui Cicero, eventual Celsus, autorul a 7 cărţi de *Institutiones*.

posibil, că a venit chiar din interes de stat, ori pentru a da un exemplu deosebit de important. Cu atît mai mult împricinații trebuie să procedeze în așa fel încît să pară că au ajuns la proces dintr-un motiv important și onest,
8. sau chiar din necesitate. Dar dacă pentru cel care pledează mijlocul principal de a-și cîștiga autoritate constă în îndepărtarea oricărei bănuieli că ar fi luat asupra lui procesul pentru vreun motiv josnic, ori din ură sau din ambiție, ne putem face un fel de recomandare tacită dacă spunem noi înșine că sîntem slabi, neumblați prin judecăți, inferiori talentului avocatului părții adverse, cum face, în general,
9. Messala în exordiile sale. Căci este firească atitudinea binevoitoare a auditorilor față de cei necăjiți și un judecător conștiincios ascultă cu foarte multă bunăvoință pe apărătorul de care nu se teme că vrea să-i înșele spiritul de dreptate. Așa se explică, la oratorii vechi, grija de a-și acoperi măiestria vorbirii, grijă cu totul opusă lăudăroșeniei din vremea noastră.

10. Trebuie să evităm, de asemenea, de a părea injurioși, răutăcioși, trufași, cîrtitori împotriva vreunui om sau a vreunei categorii sociale și, îndeosebi, împotriva persoanelor pe care, jignindu-le, ne-am înstrăina implicit bunăvoința judecătorilor [1].

11. Să nu se spună nimic împotriva judecătorului, nu numai pe față, dar nici chiar indirect;

[1] Aceste sfaturi se găsesc și în *Ad. Her.*, în *Part.* 28 și în *De or.*, 2, 320.

acest sfat n-ar avea rost să-l dau, dacă nu ar exista astfel de cazuri.

Chiar și apărătorul părții adverse poate inspira celui care pledează materie pentru exordiu; uneori vom vorbi despre el cu respect, simulînd că ne temem de elocința și de influența lui, pentru a trezi bănuiala judecătorului față de el; alteori, vom vorbi despre acela cu dispreț, dar foarte rar, cum a procedat Asinius care, pledînd pentru moștenitorii Urbiniei, l-a prezentat pe Labienus, care pleda pentru partea adversă, ca argument că este nedreaptă cauza pe care o susține.

12. Cornelius Celsus spune că astfel de începuturi nu sînt exordii, fiindcă sînt în afara procesului; eu, însă, pe lîngă faptul că mă conduc mai bucuros după autoritatea celor mai mari oratori, socot că interesează tot ce privește și persoana apărătorului, fiindcă este firesc ca judecătorii să dea mai ușor crezare acelora pe care îi ascultă mai cu plăcere.

13. În privința persoanei reclamantului însuși, se poate vorbi felurit. Uneori ne referim la demnitatea lui, alteori recomandăm slăbiciunea lui; cîteodată relatăm cîte ceva despre meritele lui; va trebui să ne exprimăm mai cu rezervă cînd e vorba de meritele noastre, decît cînd e vorba de ale altora. Importante pentru justiție sînt și sexul, vîrsta și condiția socială a omului; de pildă cînd femeile, bătrînii sau minorii aduc în fața judecătorului cali-
14. tatea lor de copii, părinți ori soții. Căci și sentimentul de milă, singur, poate îndupleca chiar pe judecătorul cel mai drept. Aceste

puncte trebuie, însă, numai atinse în exordiu, nu epuizate.

Persoana adversarului este atacată de obicei cam prin aceleași mijloace, văzute, însă, din unghi contrar. Căci cei puternici nasc invidie, cei umili și abjecți dispreț, cei nerușinați și primejdioși ură; aceste trei sentimente sînt foarte puternice pentru a înstrăina
15. inima judecătorilor. Simpla lor enunțare nu este însă suficientă; în acest fel poate proceda un avocat nepriceput; de cele mai multe ori trebuie să exagerăm ori să diminuăm, după interes; în aceasta constă arta oratorului; restul e oferit de cauza însăși.

16. Pe judecător îl vom atrage nu numai elogiindu-l, mijloc care cere măsură și de care, de altfel, uzează în mod obișnuit ambele părți, ci legînd elogierea lui de interesele cauzei noastre. De pildă, pentru clienții de seamă, să apelăm la demnitatea judecătorului; pentru cei umili, la simțul său de dreptate; pentru cei nenorociți, la mila lui; pentru cei insultați, la severitatea sa, și altele de același fel[1].

17. Aș vrea să se cunoască, dacă este posibil, și firea judecătorului. Căci, după cum va fi aspru, blînd, plăcut, grav, dur, iertător, va trebui să invocăm în interesul cauzei noastre însușiri ce îi sînt pe plac, ori să atenuăm pe cele contrare firii lui.

18. Se întîmplă, însă, uneori, ca judecătorul să fie dușmanul nostru sau prietenul adver-

[1] Și Cic., *De or.*, 2, 322, dă sfaturi cum să se poarte oratorul față de judecător; Q. este însă mai explicit.

sarilor. Această împrejurare trebuie relevată de ambele părți și, cred, îndeosebi, de partea înspre care pare că înclină mai mult. Căci există, uneori, judecători incorecți care folosesc această cale nedemnă de a se pronunța împotriva prietenilor și în favoarea acelora cu care poartă dușmănie și de a comite o nedreptate pentru ca să nu pară că au comis-o.

19. Au fost și unii judecători care s-au pronunțat în propriile lor cauze. Căci din opera *Observații*, publicată de Septimius [1], văd că Cicero s-a găsit într-o astfel de situație; de asemenea, eu însumi am pledat pentru regina Berenice, în fața ei însăși [2]. Și în acest caz procedeul este similar celui indicat mai sus: adversarul susține cu tărie încrederea în succesul clientului său, apărătorul se teme de scrupulele magistratului.

20. De asemenea, va trebui să zădărnicim sau să întărim ideea preconcepută a judecătorului dacă ne pare că a adus-o de acasă gata formată. Uneori trebuie să înlăturăm chiar sentimentul de teamă; astfel Cicero, în *Pro Milone*, s-a trudit să arate judecătorilor că demonstrațiile militare ale lui Pompei nu

---

1. Nu se știe dacă lucrarea citată este un tratat de retorică, nici dacă Septimius este cel amintit de Statius (4, 5) sau cel despre care vorbește Marțial (2, 6, 3).

2 *Pro regina Berenice* — e vorba de fiica lui Herodes Agrippa I, regele Iudeei. S-a măritat cu Herodes din Chalcis. După moartea acestuia, era bănuită că întreținea relații incestuoase cu fratele ei Herodes Agrippa II, ultimul rege iudeu. Titus Vespasianus, cuceritorul Ierusalimului (70 e.n.), a dus-o în Roma, voind să o ia de soție, dar s-a temut de popor.

erau îndreptate împotriva lor; alteori, dimpotrivă, trebuie să o strecurăm în sufletul
21. judecătorilor; aşa a procedat acelaşi Cicero în discursul contra lui Verres[1]. Există două căi de a inspira teamă; prima, frecventă şi agreată, este de a insinua ideea ca nu cumva poporul roman să-şi facă o impresie rea şi să transfere procesul la alt tribunal; a doua cale, dură şi rară, prin care ameninţi judecătorul că îl vei acuza de corupţie; acest procedeu se poate aplica mai fără primejdie într-un complet de judecată mai amplu (căci judecătorii necinstiţi dau îndărăt, iar cei buni se bucură); nu aş sfătui însă să se folosească această cale în faţa unui singur judecător, decît în lipsă
22. de orice alt mijloc. Dacă necesitatea ne forţează să adoptăm acest drum, nu mai e nevoie de artă oratorică, aşa cum nu este nevoie de ea cînd faci recurs — deşi adeseori este şi în acest caz utilă — sau cînd acuzăm pe judecător înainte de pronunţarea sentinţei, căci ameninţarea şi denunţarea le poate face şi cine nu este orator.
23. Cînd cauza oferă posibilităţi de atragere a judecătorului, din acest fapt va trebui să alegem unele elemente pentru exordiu, anume pe cele care ne par deosebit de favorabile. În acest punct greşeşte Verginius, care pretinde că Theodor este de părere să fie enunţată în exordiu printr-o frază fiecare problemă care va fi
24. dezbătută. În realitate, Theodor nu face această afirmaţie, ci spune că judecătorul trebuie pregătit pentru problemele cele mai importante,

[1] *Verr.*, 1, 15.

precept care nu ar cuprinde nimic greşit, dacă nu ar pretinde să se aplice orişiunde, pentru că nu permite orice chestiune şi nici nu o cere orice cauză. Căci, de vreme ce reclamantul vorbeşte primul, cum să enunţăm idei relative la anchetarea faptului, cît timp cauza însăşi nu este cunoscută judecătorului? Negreşit, mai întîi trebuie indicate faptele. Dar dacă enunţăm totuşi cîteva opinii de acest fel (căci uneori o pretinde planul discursului), le vom comunica, oare, pe toate cele mai importante, adică pe cele în legătură cu întregul proces? În acest
25. caz, ar însemna că în exordiu se face naraţiunea. Şi dacă, aşa cum se întîmplă deseori, cauza e puţin mai dificilă, nu va trebui oare să căutăm a cîştiga bunăvoinţa judecătorului în alte părţi ale discursului, ci, fără să-i fi cîştigat mai întîi simpatia, vom prezenta, oare, faptele anchetate în toată asprimea lor aşa cum sînt? Dacă totul s-ar putea trata totdeauna corect, de la începutul discursului, nu ar mai fi nici o nevoie de exordiu. Prin ur-
26. mare, cîteodată nu va fi inutil să aşezăm în exordiu idei luate din anchetarea faptului, anume pe cele mai eficace în vederea atragerii judecătorului.

Nu este cazul să enumăr punctele favorabile nouă în proces, fiindcă ele vor fi evidente, odată cunoscută natura fiecărui proces.
27. Nici nu pot fi indicate, dată fiind marea diversitate de cauze. Amintim numai că, după cum este în interesul nostru să găsim şi să amplificăm aceste puncte, tot aşa trebuie să respingem total sau, cel puţin, să diminuăm ceea ce

dăunează. Interesul nostru justifică uneori și apelul la compătimire, arătînd fie că am suferit, fie că sîntem amenințați să îndurăm
28. o mare nenorocire. Nu sînt de părerea unor autori care consideră că exordiul se deosebește de perorație prin aceea că perorația se referă la trecut, iar exordiul are în vedere ce va urma; după părerea mea, diferența constă în faptul că în exordiu trebuie să se pună mai multă măsură și rezervă în trezirea compătimirii judecătorului, pe cînd în perorație ne este îngăduit să răscolim toate sentimentele, să dăm glas persoanelor imaginare, să înviem pe cei morți, să prezentăm pe cei dragi acuzatului, mijloace mai puțin uzitate în
29. exordiu. Dar aceasta nu înseamnă că exordiul trebuie să amintească punctele indicate mai sus [1] și să arate că ele nu se aplică adversarului. De asemenea, este util să creăm impresia că soarta noastră va trezi compătimire dacă sîntem învinși și că adversarul va deveni insolent dacă va învinge.

30. Se obișnuiește ca exordiile să se bazeze și pe circumstanțele care au legătură cu persoanele și cu cauzele în discuție. Pot avea legătură nu numai cu ființele foarte dragi amintite mai sus [2], ci și cu rudele, prietenii, uneori chiar cu ținuturile și cetățile și, în general, cu orice ar suferi din pricina nenoro-
31 cirii celui pe care-l apărăm. Circumstanțele care au interes pentru cauză sînt: timpul,

[1] prgr., 27.
[2] prgr., 28.

ca în exordiul din *Pro Coelio;* locul, de pildă
în exordiul lui *Pro Dejotario;* aspectul gene-
ral, ca în *Pro Milone;* opinia publică, cum
se constată din exordiul *Verrinelor;* în sfîrșit,
pentru a nu le enumera pe toate, mai amintesc
doar reaua faimă a tribunalelor și curiozi-
tatea publicului; nici una din aceste circum-
stanțe nu fac parte organică din cauză, dar
32. toate au legătură cu aceasta. Teofrast pune
în această categorie exordiul scos dintr-o
pledoarie anterioară; așa pare să fie exordiul
lui Demostene din cuvîntarea pentru Ctesifon,
cînd cere să i se permită să urmeze ordinea
pe care o vrea el, nu ordinea trasată de acuza-
tor prin pledoaria sa.

33. Încrederea în sine, manifestată direct, dă
adeseori impresia neplăcută de aroganță. Cîștigă
favoarea judecătorilor și unele mijloace care,
deși aproape întotdeauna sînt comune ambe-
lor părți, nu trebuie neglijate, fie și numai ca să
nu le folosească adversarul. Mă gîndesc la
exprimarea unei dorințe, la dezaprobări vehe-
mente, la rugăminți și îngrijorare; căci în
general atenția judecătorului este trează, dacă
prezinți dezbaterea drept ceva nou, impor-
tant, primejdios, care poate crea precedent,
și mai ales dacă judecătorul e convins că
este în joc propria sa persoană sau interesul
statului; sufletul lui trebuie deci zguduit,
trezind în el speranță, teamă, admonestîndu-l,
rugîndu-l, făcînd apel chiar la vanitatea lui,
34. dacă vom crede util. Pentru menținerea
atenției auditorilor e foarte util să dăm im-
presia că nu îi vom reține mult și că nu vom

vorbi în afara cauzei. Fără îndoială și această simplă atenție îl dispune pe judecător să afle cauza. Același efect îl are indicarea succintă și limpede a esenței cauzei în care trebuie să se pronunțe (cum fac Homer și Vergiliu în
35. exordiile operelor lor); căci exordiul trebuie să fie construit în așa fel încît să semene mai curînd cu o enunțare decît cu o expunere de fapt; oratorul trebuie să arate nu cum și ce s-a petrecut, ci numai să indice despre ce va vorbi. Nu văd alt exemplu mai bun de dat oratorilor, decît exordiul din *Pro A. Cluentio* al lu
36. Cicero. „Am observat, judecători, că întreaga cuvîntare a acuzatorului este împărțită în două părți; una mi-a făcut impresia că se bazează și are toată încrederea în defavoarea care a însoțit de mult judecata adusă de Iunius; cealaltă, abia atinge — din simplă obișnuință, și încă timid și neîncrezător — chestiunea otrăvirii, deși pentru ea s-a constituit acest complet de judecată, conform legii.“ [1] Totuși acest procedeu, în toată amploarea lui, este mai potrivit pentru replică decît pentru atac, fiindcă în acest ultim caz trebuie numai să se amintească judecătorului faptele, pe cînd în cazul întîi trebuie să-i fie expuse.

37. În ciuda convingerii unor mari autori, eu susțin că judecătorul trebuie ținut tot timpul atent și dispus să fie informat; nu că aș ignora motivul invocat de ei, anume că nu

---

[1] *Cluent.*, 1; judecata în procesele de otrăvire, de conjurație, de trădare a cetățenilor romani se făcea în fața senatului sau a unei comisii *(quaestio)* a senatului.

ar fi în interesul unei cauze rele să fie clar cunoscută de judecător, ci fiindcă lipsa de cunoaștere a judecătorului se datorează nu atît neglijenței lui, cît erorii în care el a
38. putut să fie indus. Să presupunem că adversarul a vorbit și l-a convins, poate; noi trebuie să-l convingem de contrariul; însă nu-i vom putea schimba părerea decît dacă-l vom face binevoitor și atent la ce vom spune. Ce trebuie deci să facem? Sînt de acord că, pentru a atrage înspre noi atenția acordată de judecător mai înainte adversarului, unele puncte trebuie atenuate, îndulcite, sau arătate ca demne
39. de dispreț, cum a făcut Cicero în *Pro Ligario.* Căci cunoscuta-i ironie nu urmărea altceva decît ca Cezar să acorde mai puțină atenție unui fapt care nu era nou; de asemenea, în *Pro Coelio*, oare exordiul nu urmărea ca fapta să pară mai mică decît se așteptau auditorii [1]?

40. Este evident că preceptele prezentate de mine variază după felul cauzelor. Majoritatea retorilor au deosebit cinci genuri de cauze: nobile, umile, nesigure sau ambigue, uimitoare și obscure; în grecește ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον. La aceasta se pare că pe drept se adaugă categoria cauzelor nedemne, pe care unii le înglobează în a celor umile, alții în a celor ui-
41. mitoare. Genul cauzelor neașteptate se numește astfel deoarece constă din cauze la care omul nu se așteaptă. În cauzele ambigue trebuie să

[1] *Coel.*, 31.

facem pe judecător deosebit de binevoitor; în cauzele obscure, să-l dispunem să le cunoască; în cele umile, atent; cît despre cauzele nobile, ele se recomandă prin însăşi natura lor; cauzele uimitoare şi nedemne au nevoie de paliative.

42. De aceea unii disting două genuri de exordii: exordiul direct şi exordiul prin insinuare; exordiul direct cuprinde invocarea directă a bunăvoinţei şi atenţiei. Fiindcă invocarea directă nu poate avea loc în cauzele nedemne, pătrundem în sufletul judecătorului prin insinuare, îndeosebi cînd cauza nu se prezintă suficient de demnă, fie pentru că fapta este necinstită sau dezaprobată de oameni, fie că aparenţele o dezavantajează, sau că trezeşte revoltă cînd avem ca adversar un patron sau un părinte, sau naşte compătimire cînd e un bătrîn, un orb sau un copil.

43. Unii retori expun foarte pe larg mijloacele de remediere a acestor dificultăţi şi inventează, în acest scop, subiecte pe care le dezvoltă ca pe nişte pledoarii; dar, fiindcă diferitele situaţii se nasc din cauze, nu pot fi prevăzute toate speciile; dacă nu le tratăm în general, cazurile
44. sînt infinite. Astfel, planul va reieşi din natura fiecărei cauze. Aş da un singur precept cu caracter general şi anume să fugim de ce poate dăuna şi să căutăm ce ne poate fi util. Dacă dificultatea se datorează cauzei, recurgem la persoană. Dacă dificultatea provine de la persoană, recurgem la cauză; dacă nici una nu ne vine într-ajutor, căutăm ce loveşte pe adversar; căci, după cum e de

dorit să ne atragem mai multă simpatie decît adversarul, tot aşa, la nevoie, este de dorit să se îndrepte mai puţină ură asupra noastră decît a lui.

45. Cît despre faptele care nu pot fi negate, trebuie să ne silim să dovedim că sînt exagerate, sau comise cu altă intenţie, sau că sînt fără legătură cu chestiunea de faţă, sau că pot fi iertate deoarece făptaşul se căieşte, sau că impricinaţii şi-au şi primit îndeajuns pedeapsa pentru ele. Tocmai de aceea este mai uşor să pledeze avocatul decît impricinatul, fiindcă el poate lăuda fără a părea arogant şi, uneori, poate chiar să critice cu
46. folos. Cîteodată se va preface că el însuşi este zguduit de învinuirea adusă clientului său, cum face Cicero în discursul pentru Rabirius Postumus [1], pentru a menţine atenţia auditorilor şi pentru a obţine autoritatea omului care respectă adevărul, căci în felul acesta i se va da mai uşor apoi crezare, cînd va apăra sau nega aceleaşi fapte. Deci trebuie să examinăm, în primul rînd, dacă vom vorbi ca avocat sau împricinat, ori de cîte ori avem posibilitatea alegerii. În şcoală, această preferinţă este liberă; în for, însă, rareori se întîmplă ca cineva să fie apărătorul potrivit
47. pentru propria sa cauză. În declamaţie, avînd de dezvoltat subiecte bazate îndeosebi pe pasiuni, e natural ca personajele să vorbească ele însele, fiindcă nu pot fi comunicate şi nu pot fi redate cu aceeaşi intensitate pasiunile

[1] 1, 1.

altuia ca ale propriului tău suflet.

48. Din aceleaşi motive se pare că este necesar exordiul de insinuare dacă adversarul, prin pledoaria sa, a pătruns în sufletul judecătorilor, sau dacă sîntem obligați să pledăm în fața unui auditor obosit. De primul inconvenient vom scăpa anunțînd dovezi și depreciind pe ale adversarului, de al doilea, promițînd că vom fi conciși, și folosind mijloacele indicate [1] pentru menținerea atenției

49. judecătorului. O vorbă de spirit, la locul ei, readuce, și ea, buna dispoziție; de asemenea orice este pe gustul judecătorului îi alungă plictiseala. Nu este inutil nici procedeul prevenirii obiecțiilor eventuale; așa procedează Cicero spunînd că știe că unii sînt surprinși de faptul că el, care timp de atîția ani a apărat pe mulți și nu a atacat pe nimeni, vine acum să acuze pe Verres; apoi arată că însăși această acuzare este în realitate o apărare a aliaților [2]. Această figură retorică este denumită πρό-

50. ληψις, *prolepsă*. Întrucît acest procedeu este util uneori, unii declamatori contemporani îl folosesc aproape întotdeauna, ca și cum nu le-ar fi permis să înceapă decît contrar ordinii firești.

Discipolii lui Apolodor susțin că mijloacele de a-ți atrage judecătorul nu se rezumă la cele trei enunțate mai sus [3]; ei enumeră multe specii, de pildă, unele provenite din caracterul judecătorului, altele din opinii direct legate cu cauza însăși — care sînt aproape

[1] 4, 1, 33 și 34

[2] *Caecil.*, 1, 1.

[3] 4, 1, 5.

infinite — apoi altele sînt provenite din elementele oricărui proces, persoane, fapte, vorbe,
51. cauze, timp, locuri, ocazii și altele. Mărturisesc că toate acestea sînt adevărate, dar ele intră în cele trei categorii despre care am vorbit. Căci dacă îl am pe judecător binevoitor, atent, dispus să afle faptele, nu văd ce ar trebui să doresc mai mult, de vreme ce însăși teama — care pare cea mai în afara acestor mijloace—îl face pe judecător atent și-l abate de la bunăvoința arătată adversarului.
52. Însă, fiindcă nu este îndeajuns să arătăm elevilor care sînt elementele exordiului, ci trebuie să le explicăm și modul în care poate fi realizat mai ușor, adaug că oratorul trebuie să analizeze ce are de spus, în fața cui, pentru cine, împotriva cui vorbește, în ce împrejurări, în ce loc, în ce situație; să aibă în vedere care este părerea publicului, care pare a fi părerea judecătorului înainte de a ne asculta, în sfîrșit ce dorim sau de ce ne temem. Însăși natura va îndruma pe orator să știe cu ce
53. trebuie să înceapă. Contemporanii consideră însă exordiu orice început de pledoarie indiferent cum a fost întocmit și ce a vorbit, îndeosebi dacă a fost enunțată o cugetare seducătoare! Fără îndoială, elemente din exordiu sînt comune și altor părți ale pledoariei; totuși nimic nu este mai bine spus, indiferent în ce parte, decît ceea ce nu ar putea fi la fel de bine spus în alt loc.
54. Este foarte agreat exordiul cu subiectul luat din acțiunea părții adverse pentru faptul că, nefiind alcătuit acasă, ci improvizat pe loc și născut din situația prezentă, mă-

rește prestigiul talentului nostru, datorită ușurinței cu care a fost improvizat. Cînd este expus simplu și obișnuit, cîștigă încrederea, astfel încît chiar dacă restul discursului a fost de mai înainte scris și lucrat cu grijă, pare improvizată întreaga pledoarie al cărei exordiu nu trădează o pregătire prealabilă.

55. Dar, în cele mai frecvente cazuri, se cuvine ca exordiul să fie moderat în cugetări, în felul cum este compus, în tonul cu care este exprimat și oratorul însuși să aibă o înfățișare modestă, pentru că nici chiar în procesul cel mai sigur nu trebuie să apară prea mult sentimentul încrederii în succes. Căci judecătorul aproape că urăște siguranța de sine a pledantului și, cum el știe ce drepturi are,
56. pretinde — fără să o spună — respect. Cu tot atîta prevedere trebuie să evităm de a deveni suspecți în ochii judecătorului; de aceea în exordii nu trebuie să fie evidentă deloc munca
57. de elaborare, fiindcă orice meșteșug artistic al oratorului pare îndreptat împotriva judecătorului. Or, tocmai a nu arăta acest lucru constituie caracteristica cea mai înaltă a artei. Acest sfat a fost recomandat, pe bună dreptate, de toți scriitorii, însă aplicarea lui variază întrucîtva după epocă; de exemplu, acum în unele tribunale, îndeosebi în procesele capitale sau ținute în fața centumvirilor, judecătorii înșiși pretind pledoarii lucrate cu atenție și cu mare grijă; se cred disprețuiți dacă, în pronunțare chiar, nu este vizibilă elaborarea;
58. căci vor nu numai să fie informați, ci și să simtă plăcere ascultînd. E greu a păstra mă-

sura într-o astfel de situaţie; totuşi ea poate fi menţinută făcînd impresia că vorbim îngrijit, dar nu cu artificiu.

Din vechile precepte rămîn valabile următoarele: să nu se observe în exordiu folosirea vreunui cuvînt neuzual, a vreunei metafore prea îndrăzneţe, ori a vreunui arhaism ieşit complet din uz, sau a vreunei licenţe poetice.
59. Căci încă nu am captat simpatia şi atenţia, încă proaspătă, a auditorilor, ne supraveghează; numai după ce sufletele lor au fost cîştigate şi încălzite, ne putem lua această libertate, mai ales cînd vom aborda dezvoltări a căror bogăţie firească nu îngăduie — prin strălucirea ce o răspîndeşte — să fie observat vreun cuvînt îndrăzneţ.

60. Stilul exordiului nu trebuie să fie asemănător celui pe care îl folosim cînd argumentăm, sau cînd dezvoltăm idei generale, sau din naraţiune; în sfîrşit, nu trebuie să fie întotdeauna muncit şi înflorat, ci adeseori, să pară simplu şi nelucrat şi să nu promită prea multe, prin cuvinte sau expresia feţei. Căci vorbirea în care arta este disimulată şi, cum spun grecii, ἀνεπίφαντος (care nu se arată), pătrunde mai pe nesimţite. Totul trebuie mînuit după cum voim să modelăm sufletul judecătorilor.

61. A avea un lapsus de memorie sau a nu vorbi curgător nu este nicăieri mai displăcut, fiindcă un exordiu defectuos poate fi asemănat cu un obraz plin de cicatrice; şi, de bună seamă, cel mai rău cîrmaci e acela care îşi izbeşte de mal corabia tocmai la plecarea din port.

62. Întinderea exordiului depinde de cauză: cauzele simple cer un exordiu scurt; cele complicate, suspecte și nedemne simt lipsa de unul mai lung. Merită, însă, să fie luați în rîs aceia care au pretins, printr-un fel de lege, ca toate exordiile să se mărginească la patru fraze. Evident, nu mai puțin trebuie evitată lungimea peste măsură a exordiului, pentru ca să nu pară capul mai lung decît trupul și ca nu cumva tocmai partea care trebuie să pregătească atenția judecătorului să-l obosească.
63. Unii retori interzic categoric ca în exordiu să ne adresăm către altcineva în afară de judecător (figură numită ἀποστροφή); aceștia, desigur, își bazează convingerea pe o anumită rațiune. De fapt trebuie să recunoaștem că este mult mai firesc să ne adresăm mai întîi acelora pe care vrem să îi atragem.
64. Totuși, uneori și exordiului îi este necesară o cugetare mai profundă; aceasta devine mai ageră și mai puternică dacă este adresată altei persoane decît judecătorului. Dacă așa stau lucrurile, cu ce drept sau ce prejudecată ne poate opri să dăm printr-o astfel de figură
65. puteri ideii? De altfel teoreticienii artei opresc folosirea acestei figuri în exordiu nu fiindcă este contrară regulilor, ci fiindcă nu o socot utilă. Așadar, dacă utilitatea este evidentă, va trebui folosită tocmai pentru rațiunea care
66. interzice folosirea ei. Demostene însuși, în exordiu, adresează cuvîntul nu judecătorului, ci lui Eschine[1]; M. Tullius, de asemenea, se

[1] *Disc. pentru coroană*, 11.

adresează chiar mai multora cînd găsește de cuviință, iar în *Pro Ligario* se adresează lui
67. Tubero [1]. De fapt, discursul ar fi fost mult mai lînced dacă ar fi folosit orice altă figură; s-ar convinge mai ușor cine ar vedea întregul pasaj, foarte viguros, redat în forma următoare: „Așadar, Tubero, tu ai ceea ce un acuzator trebuie să dorească înainte de toate“ și celelalte. Dacă s-ar adresa judecătorului, ideea ar părea într-adevăr nefirească și toată vigoarea ar dispărea, spunînd: „Așadar, Tubero are ceea ce un acuzator trebuie să dorească
68. înainte de toate“. Forma primă presează și insistă, a doua nu ar face altceva decît să indice faptul. Aceeași ar fi situația și la Demostene, dacă am schimba direcția dată cuvintelor. Oare Salustiu, la rîndul său, nu s-a adresat, în exordiu, direct — și încă de la început — lui Cicero însuși, împotriva căruia vorbea?: „Greu și cu sufletul îndoit aș suporta vorbele tale de ocară, M. Tullius“ [2], imitînd procedeul lui Cicero împotriva lui Catilina: „Pînă cînd, în sfîrșit, vei abuza?“

69. Să nu ne mirăm că întîlnim apostrofa în exordiu, de vreme ce același Cicero, apărînd pe Scaurus, acuzat de ambitus [3] — este vorba de discursul care se găsește în comentariile lui Cicero [4] (căci l-a apărat de două ori) — intro-

---

[1] *Lig.*, 1, 2.

[2] *Invectiva contra lui Cicero*, 1.

[3] *Ambitus* — intrigă electorală; discursul acesta nu s-a păstrat.

[4] E vorba de culegerea de planuri și fragmente publicate de Tiron după moartea lui Cicero.

duce, într-o prosopopee, o persoană care vorbește în favoarea acuzatului; apărînd pe Rabirius Postumus și pe același Scaurus — acuzat de delapidare de bani publici — se folosește chiar de exemple; apărînd pe Cluentius, cum am arătat mai înainte[1], utilizează chiar
70. clasificarea. Totuși, fiindcă aceste forme de exordiu sînt binevenite uneori, nu trebuie folosite fără discernămînt, ci numai cînd rațiunea cere încălcarea regulii. La fel: comparația, dar să fie scurtă; metafora și alte figuri — toate interzise de retorii precauți și meticuloși — pot fi folosite uneori, afară de cazul că acea divină ironie din *Pro Ligario*, amintită puțin mai înainte[2], ar displăcea cuiva.

71. Acești retori au semnalat cu mai mult simț al realității alte vicii ale exordiilor. Exordiul care convine mai multor cauze se numește vulgar. Deși e mai puțin agreat, îl întrebuințăm uneori cu folos; adeseori nu l-au evitat nici marii oratori. Exordiul pe care îl poate folosi și adversarul se numește comun. Acela pe care adversarul îl poate schimba în avantajul său — reversibil. Cel care nu ține de cauză — separat; cel împrumutat de la alt discurs — transferat (în afară de aceste defecte, un exordiu poate fi prea lung sau contrar regulilor). Cele mai multe din aceste vicii nu sînt însă specifice exordiului, ci oricărei părți dintr-un discurs.

72. Acestea sînt observațiile referitoare la exordiu, cînd este necesar. Căci exordiul nu este

[1] 4, 1, 36.
[2] 4, 1, 39.

întotdeauna necesar. Astfel, este de prisos cînd judecătorul este îndeajuns de pregătit și fără de el, sau dacă procesul nu simte nevoie de pregătire. Aristotel[1] susține chiar că nu este deloc necesar în fața unor judecători conștiincioși. Uneori totuși nu-l putem utiliza chiar de am voi; cînd judecătorul este ocupat, cînd timpul nu o permite, sau cînd o putere superioară ne constrînge să intrăm în subiect[2].

73. Dimpotrivă, uneori se întîmplă ca rolul exordiului să fie îndeplinit de altă parte din pledoarie. Cîteodată în narațiune și în argumentare rugăm pe judecători să fie atenți și binevoitori — mijloc prin care Prodicus socotea că îi trezim dintr-un fel de adormire.
74. Iată un exemplu: „Atunci C. Varenus, cel care a fost ucis de sclavii lui Ancharius, vă rog, judecători, ascultați cu atenție acest lucru..." [3] Dacă procesul are mai multe puncte, trebuie neapărat ca fiecare parte să aibă o introducere, de ex.: „ascultați acum restul", sau: „trec acum la punctul următor".

75. Dar chiar în dovedire, multe pasaje îndeplinesc rolul de exordiu, de exemplu la Cicero în *Pro Cluentio*[4], cînd vrea să vorbească împotriva cenzorilor, în *Pro Murena*[5], cînd se scuză față de Servius. Acest caz însă este prea frecvent ca să trebuiască ilustrat prin exemple.

---

[1] *Retorica*, 3, 14.
[2] Adică dacă prezidează împăratul
[3] Cic., *Var.*, frg. 8.
[4] *Cluent.*, 42, 117.
[5] *Mur.*, 3, 7.

76. De altfel, ori de cîte ori vom avea exordiu, fie că vom trece după aceea la narațiune, fie că vom trece direct la dovedire, sfîrșitul exordiului trebuie să se lege cît mai strîns de începutul părții care urmează.

77. Este rece și pueril procedeul afectat din școli ca fiecare tranziție să cuprindă neapărat o cugetare pregnantă și, prin iscusința ei, să stoarcă aplauze. Așa se amuză, de obicei, Ovidiu în *Metamorfoze;* el poate totuși să fie scuzat de necesitate, fiindcă încheagă într-un singur tot subiectele cele mai felurite. Pe
78. orator însă ce îl obligă să ascundă această tranziție și să înșele pe judecător care, dimpotrivă, trebuie îndemnat chiar să urmărească mersul faptelor? Căci prima parte a expunerii își va pierde efectul dacă judecătorul încă
79. nu știe că am trecut la narațiune. Iată de ce, după cum este foarte indicat să nu intrăm brusc în narațiune, e preferabil să nu trecem peste ea pe neobservate. Dacă după exordiu va urma o expunere mai lungă și complicată, judecătorul va trebui anume pregătit. Așa a făcut Cicero de mai multe ori, dar îndeosebi în acest loc: „Voi expune ceva mai pe larg începutul faptelor, ceea ce vă rog, judecători, să-mi îngăduiți fără a vă supăra; căci o dată bine cunoscut începutul, se va înțelege mult mai ușor sfîrșitul“ [1].

Cam aceste probleme le-am reținut cu privire la exordiu.

---

[1] *Cluent.*, 4, 11.

CAPITOLUL II

Despre narațiune

1. Este foarte firesc și este foarte frecvent cazul cînd, după ce am pregătit pe judecător prin mijloacele arătate mai sus, să expunem fapta asupra căreia el urmează să se pronunțe. Aceasta este narațiunea.

2. Aici voi trece intenționat în grabă peste împărțirile prea subtile ale unor autori care disting mai multe genuri de narațiuni. Căci ei pretind ca narațiunea să fie nu numai o expunere a faptului în cauză, ci să vorbească și despre persoane, de pildă: „M. Lollius Palicanus picentinul, de neam umil, mai curînd vorbăreț decît elocvent“ [1]; vorbește despre loc: „Există, judecători, un oraș în Helespont, Lampsacus“ [2]; despre timp: „La începutul primăverii, cînd zăpada se topește pe munții cei albi“ [3]; relativ la cauze, avem exemple în operele de istorie în care foarte adesea istoricii expun pricinile unui război, vorbesc des-
3. pre răscoale sau de molime. Unele narațiuni sînt numite complete; altele incomplete. Dar cine nu știe acest lucru? Unii autori adaugă ideea că narațiunea se poate referi fie la timpul trecut — este cazul cel mai frecvent — fie la prezent, cum face Cicero, cînd narează despre frămîntarea prietenilor lui Chrysogonus îndată

[1] Sall., *Hist.*, 4, 25; cf. *Gell.*, 1, 15, 12.
[2] Verg., *Verr.*, 1, 24, 63 Cic.,
[3] Verg., *Georg.*, 1, 43.

ce i s-a pronunţat numele [1]; în sfîrşit se poate referi la viitor, formă care trebuie lăsată pe seama celor ce prevăd viitorul, căci ὑποτύπωσις [2] (prezentarea în culori vii) nu poate fi considerată naraţiune. Dar să trecem la probleme mai importante.

4. Cei mai mulţi autori au considerat naraţiunea întotdeauna necesară; acest punct de vedere se dovedeşte însă fals din mai multe considerente. În primul rînd, pentru că există cauze atît de reduse încît au mai curînd nevoie
5. de enunţare decît de naraţiune. Uneori este cazul că ambele părţi în judecată nu au nimic de expus, sau ambele părţi sînt de acord asupra faptei şi vine la dezbatere numai chestiunea de drept, cum se întîmplă, de pildă, în faţa centumvirilor unde se dezbate problema dacă fiul sau fratele trebuie să moştenească pe femeia intestată, dacă pubertatea trebuie judecată după ani sau după starea fizică; alteori procesul cere naraţiune, deşi toate faptele sînt cunoscute mai dinainte de către judecători sau au fost expuse corect de cel care a vorbit primul.

6. Se întîmplă uneori ca una din cele două părţi, de obicei partea reclamantă, să facă numai o enunţare, fie pentru că îi este suficientă, fie pentru că aşa îi este mai util. Este suficient să spună: „Pretind, pe bază de contract, cutare sumă de bani pe care i-am împrumutat-o“, sau „Pretind legatul, pe bază

[1] *Rosc. Am.*, 22, 60.

[2] „Punerea sub ochi“, figură prin care sînt prezentate faptele ca petrecîndu-se atunci, în faţa celor prezenţi.

de testament". Revine părții adverse să ex-
pună pentru ce nu i se cuvin cele reclamate.
7. De asemenea este de ajuns și preferabil pen-
tru reclamant să se exprime astfel: „Afirm că
Horatius și-a ucis sora". De fapt din simpla
enunțare judecătorul cunoaște complet acu-
zarea; expunerea ordinei faptelor și expli-
carea lor revine mai curînd adversarului.
8. Acuzatul, la rîndul său, se va feri să facă na-
rațiunea, cînd ceea ce i se impută nu poate fi
nici negat, nici confirmat, dar aceasta se
întîmplă numai cînd vine în dezbatere o
chestiune de drept; de pildă, este cazul cînd
un om a furat bani personali dintr-o clădire
sacră și este acuzat de sacrilegiu. În acest caz,
recunoașterea faptei este preferabilă narării
ei: „Nu negăm că s-au furat bani din templu;
totuși acuzatorul ne calomniază acuzîndu-ne
de sacrilegiu, deoarece banii erau ai unui par-
ticular, nu erau sacri; voi însă veți judeca
dacă fapta comisă a fost un sacrilegiu."
9. Dar dacă recunosc că există cauze care
n-au nevoie de narațiune, nu sînt de acord cu
autorii care consideră că narațiunea nu este
necesară cînd acuzatul se mărginește doar să
nege ceea ce i se impută. De această părere este
Cornelius Celsus, după care în felul acesta ar fi
cele mai multe procese referitoare la omor și
toate procesele relative la călcarea legii elec-
10. torale și la delapidare de bani publici. După
părerea lui, narațiunea trebuie să cuprindă
numai expunerea rezumativă a faptei supuse
judecății; totuși el însuși recunoaște că în
Pro Rabirio Postumo Cicero a făcut o nara-

țiune; dar aici Cicero neagă că Rabirius ar fi pus mîna pe vreun ban — acuzație pentru care se intentase procesul — și, în această narațiune, el nu a expus nimic în legătură cu acuzația.
11. În ce mă privește — de altfel urmez pe marii autori — socot că în afacerile judiciare există două specii de narațiuni: una referitoare la însuși fondul cauzei, a doua constînd în expunerea de împrejurări care au legătură cu fondul.
12. „Nu am omorît un om" nu reprezintă o narațiune; de acord; dar va putea fi o narațiune și uneori chiar lungă, pentru a respinge argumentele acuzației; ea va trece în revistă antecedentele vieții acuzatului, motivele care pot duce pe un nevinovat în primejdie, împrejurările care fac să pară de necrezut acuzația
13. adusă. De fapt, nici acuzatorul, la rîndul său, nu se limitează să spună: „Ai omorît"; el narează fapte prin care vrea să dovedească afirmația sa. De exemplu, în tragedii [1], cînd Teucer acuză pe Ulise de asasinarea lui Ayax, spunînd că l-a găsit într-un loc izolat, alături de corpul neînsuflețit al adversarului cu sabia plină de sînge, Ulise nu se mărginește să răspundă că nu a săvîrșit această nelegiuire, ci că nu a avut nici o dușmănie cu Ayax, că între ei a existat numai o simplă rivalitate pentru glorie; apoi arată cum a ajuns în acel loc părăsit, cum l-a văzut pe Ayax zăcînd fără suflare, cum i-a scos sabia din rană. Pe aceste fapte se țese argumentarea.

[1] Cf. *Ad. Her.*, 2, 19.

14. Dacă acuzatorul ar zice: „Te aflai în locul în care dușmanul tău a fost ucis“, iar acuzatul ar replica: „N-am fost“, chiar și în acest caz există loc pentru narațiune, căci acuzatul va trebui să spună unde a fost. Din acest motiv, procesele de călcare a legii electorale și cele de delapidare de bani publici sînt susceptibile de mai multe narațiuni de acest gen, după cum vor fi mai multe capetele de acuzare. În acestea, e adevărat, trebuie negate acuzațiile; dar, printr-o expunere contrară adversarului, vor trebui combătute argumentele lui, fie unul
15. cîte unul, fie toate laolaltă. Cel acuzat de corupție electorală va fi, oare, rău să expună ce părinți a avut, ce fel de viață a dus el însuși, ce merite personale i-au dat curajul să-și pună candidatura? Pentru omul acuzat de delapidare, nu va fi oare util să vorbească atît despre viața sa anterioară, cît și despre motivele care au putut ridica împotriva sa întreaga provincie,
16. pe acuzator sau pe martor? Dacă aceasta nu constituie o narațiune, fără îndoială nu va constitui una nici cunoscuta narațiune a lui Cicero de la începutul discursului *Pro Cluentio* care începe prin: „A. Cluentius Habitus . . .“ [1] De fapt, Cicero nu vorbește aici nimic despre otrăvire, ci despre cauzele pentru care Cluentius și-a făcut din mamă o dușmană.

17. Există și alte narațiuni care au legătură cu cauza, dar nu sînt parte organică a cauzei însăși [2]; ele servesc uneori drept exemplu. Așa

[1] *Cluent.*, 5, 11.
[2] 4, 2, 11.

este, în *Verrine*, narațiunea despre L. Domitius [1], care a ordonat să fie răstignit pe cruce un păstor fiindcă acela mărturisise că mistrețul adus în dar fusese omorît de el cu un țăruș.
18. Alteori, astfel de narațiuni servesc la lămurirea vreunei acuzații străine de cauză, ca în *Pro Rabirio Postumo*: „Îndată ce a sosit în Alexandria, judecători, regele a propus lui Postumus acest unic mijloc de a-și păstra banii, anume să ia titlul de epitrop și, ca să spun astfel, de administrator regal" [2]. Alteori, în sfîrșit, pentru amplificare, avem, de pildă, descrierea călătoriei lui Verres [3].

19. Adeseori se introduce o narațiune imaginară, fie pentru a întărîta pe judecător, ca, în *Pro Roscio*, pasajul referitor la Chrysogonus [4] menționat ceva mai înainte [5], fie pentru a crea buna-dispoziție a judecătorilor printr-o glumă reușită, ca, în *Pro Cluentio*, pasajul referitor la frații Caepasius [6]. Uneori, pentru a înfrumuseța printr-o digresiune, cum găsim, tot în *Verrine*, pasajul despre Proserpina: „se spune că în aceste locuri a căutat, cîndva, mama pe fiica ei" [7]. Toate aceste exemple servesc să demonstreze că cel care neagă utilitatea narațiunii nu se lipsește întotdeauna de aceasta, ci el însuși narează tocmai ceea ce neagă.

---

[1] *Verr.*, 5, 3.
[2] *Rab. P.*, 10, 28.
[3] *Verr.*, 5, 10 și urm.
[4] *R. Am.*, 22, 60.
[5] 4, 2, 3.
[6] *Cluent.*, 20, 57.
[7] *Verr.*, 4, 48, 106.

20. Nu trebuie, de asemenea, să se ia *ad litteram* afirmația mea[1] referitoare la inutilitatea narării faptei pe care judecătorul o cunoaşte. Vreau să se înțeleagă în sensul acesta: este inutilă cînd judecătorul ştie ce s-a petrecut
21. şi cînd el este convins că fapta petrecută este favorabilă cauzei noastre. Căci narațiunea nu a fost născocită numai cu scopul de a informa pe judecător, ci, mai curînd, pentru a-l face să fie de aceeaşi părere cu noi. De aceea, chiar dacă nu va fi nevoie să fie informat asupra faptei, ci numai să fie influențat într-un anumit sens, vom face o narațiune pe care o vom justifica, spunînd că „el ştie — în mare — fapta;
22. totuşi, să nu-l supere explicarea fiecărei situații în parte". Uneori, pentru reluarea faptelor, vom simula că o facem pentru vreun nou membru intrat în juriu; alteori, pentru ca întreaga asistență să se convingă de netemeinicia afirmațiilor părții adverse. În astfel de cazuri va trebui să variem expunerea prin cît mai multe figuri, pentru a evita plictiseala celor care ascultă fapte cunoscute; de pildă „vă amintiți", sau „va fi poate inutil să ne oprim aici"; „dar de ce să insist, cînd tu ştii foarte bine", „care este situația, tu ştii" şi altele ase-
23. menea. Altfel, dacă înaintea unui judecător care cunoaşte cauza, narațiunea pare întotdeauna inutilă, pledoaria însăşi poate părea că nu este întotdeauna necesară.
24. Există o a doua problemă, adeseori dezbătută: oare după exordiu trebuie întotdeauna

[1] 4, 2, 5.

să urmeze narațiunea? Adepții acestei păreri se sprijină, fără îndoială, pe o anumită rațiune, căci de vreme ce exordiul a fost imaginat pentru a-l face pe judecător mai binevoitor, mai dornic de a cunoaște faptele și mai atent și, de vreme ce prezentarea dovezilor nu poate avea loc decît după ce, mai întîi, se cunoaște cauza, este evident că judecătorul trebuie
25. numaidecît pus în curent cu faptele. Dar natura cauzelor poate schimba uneori această ordine, de nu cumva socotim că M. Tullius, în splendidul discurs scris pentru Milo, a greșit amînînd narațiunea după discutarea a trei chestiuni. Sau, ar fi fost oare mai util să nareze cum a pregătit Clodius curse lui Milo, fără să fi examinat în prealabil chestiunile următoare: oare este absolut interzis să fie apărat acuzatul care mărturisește că a ucis un om? oare Milo a fost de mai înainte condamnat de judecata senatului[1]? și, în sfîrșit, oare Milo trebuia să se teamă, ca de un dușman, de Cn. Pompeius care, pe lîngă alte măsuri datorite influenței sale, a înconjurat
26. tribunalul cu ostași înarmați? Așadar aceste chestiuni pot avea ele însele valoarea unui exordiu, fiindcă toate pregătesc pe judecător. Dar și în *Pro Vareno*[2] a narat faptele după ce a destrămat obiecțiile aduse. Acest procedeu va fi util ori de cîte ori va trebui nu numai să respingem acuzația, dar să o aruncăm asupra altuia; în felul acesta, după ce mai întîi

---

[1] Ordonînd ancheta.
[2] Acest pasaj din *Pro Vareno* n-a ajuns pînă la noi.

te-ai apărat, narațiunea este un fel de început de acuzare, ca în tehnica armelor, unde grija de a evita lovitura premerge grijii de a ataca.
27. Vor exista cauze — și nu arareori — unde acuzarea care face obiectul judecății prezente este ușor de înlăturat, dar este împovărată de comportarea anterioară a acuzatului, plină de multe și mari scandaluri. Trebuie înlăturate mai întîi acestea, pentru ca judecătorul să asculte cu bunăvoință apărarea faptei însăși care formează obiectul dezbaterii. De exemplu, dacă trebuie apărat M. Caelius, oare avocatul său nu ar proceda cel mai bine respingînd învinuirile relative la lux, necumpătare, desfrîu, înainte de a vorbi despre otrăvire? Așa a procedat Cicero consacrîndu-le întreaga pledoarie. După aceea, poate vorbi despre bunurile lui Palla, poate dezvolta întreaga chestiune a violenței, apărată de Caelius însuși[1] în pledoaria sa.
28. Noi, însă, urmăm obiceiul din școli, unde se dă un anumit număr de puncte precise, pe care le numim teme, în afară de care nu avem nimic de respins; de aceea narațiunea urmează întotdeauna exordiului. De aici provine libertatea pe care și-au luat-o declamatorii
29. de a părea că fac o narațiune chiar cînd înaintea lor a mai vorbit altul, pentru partea lor. Căci, cînd ei vorbesc de reclamant, obișnuiesc să expună faptele ca și cînd ei ar vorbi primii, și să respingă argumentele adversarului, ca

[1] Cf. Suet., *De claris rhet.*, c 2, 1: „*M. Caelius in orationem quam pro se, de vi, habuit*".

şi cînd ar răspunde. Acest procedeu este corect, căci, declamaţia fiind o exercitare în vederea proceselor reale, de ce să nu se deprindă pe dată pentru ambele roluri? Însă cei care nu înţeleg raţiunea acestei practici cu care s-au obişnuit socot că în for nu trebuie schimbat
30. nimic. De altfel, chiar în declamaţiile din şcoală, uneori, în loc de naraţiune se pune enunţarea. De fapt, ce expunere va face femeia care acuză de maltratare pe bărbatul gelos? Sau cel care învinuieşte în faţa cenzorilor de imoralitate pe un cinic? Aici, întreaga acuzaţie poate fi arătată printr-un singur cuvînt, aşezat într-o parte a pledoariei. Dar ajunge discutarea acestui punct.

31. Voi arăta acum metoda de urmat în naraţiune. Naraţiunea este expunerea unei fapte săvîrşite sau înfăţişate ca săvîrşită, care urmăreşte să convingă sau, după definiţia lui Apolodor, este o parte din pledoarie care informează pe auditor ce anume se dezbate. Majoritatea autorilor, îndeosebi adepţii lui Isocrate [1], cer ca naraţiunea să fie limpede, scurtă, verosimilă. De fapt, nu prezintă interes dacă în loc de „limpede" *(lucida)*, zicem „uşor de înţeles" *(perspicua)*, iar în loc de „verosimilă" *(verisimilis)*, spunem „uşor de dovedit" *(probabilis)*
32. sau „uşor de crezut" *(credibilis)* [2]. Aprob această diviziune, deşi chiar Aristotel [3] este

---

[1] Isocrate, frg. 9 S.

[2] *Ad Her.*, 1, 14 spune: *„Brevis, dilucida, verisimilis"*; Cic., *Inv.*, 1, 28: *„brevis, aperta, probabilis"*.

[3] Arist., *Ret.*, 1416 b. 29.

de altă părere decît Isocrate în privința uneia dintre caracteristici: lui Aristotel îi pare ridicol preceptul ca narațiunea să fie scurtă, ca și cînd ar fi obligatoriu ca o expunere să fie sau lungă sau scurtă și nu s-ar putea urma o cale de mijloc. Teodoreii, la rîndul lor, rețin numai ultima calitate, fiindcă, spun ei, nu întotdeauna este
33. utilă o expunere scurtă sau limpede. Din acest motiv trebuie să distingem cu atenție fiecare gen de narațiune, pentru ca să arătăm ce este util în fiecare caz.

Narațiunea poate fi în întregime în avantajul nostru, ori în întregime în avantajul adversarului sau și în favoarea uneia din părți, și în a celeilalte. Dacă este întru totul în favoarea noastră, ne mulțumim cu aceste trei însușiri, prin care se poate reuși ca judecătorul să își amintească faptele, să le înțeleagă și să
34. ne dea crezare mai ușor. Să nu creadă cineva că e cazul să mă critice pentru că pretind ca narațiunea să fie verosimilă chiar cînd este în întregime în favoarea noastră, măcar că de fapt este adevărată. Există, într-adevăr, foarte multe fapte adevărate, dar aproape de necrezut, după cum, dimpotrivă, unele neadevăruri par, adesecori, numai verosimile. Iată de ce trebuie să ne dăm tot atîta osteneală ca judecătorul să creadă atît ceea ce spunem ade-
35. vărat, cît și ceea ce inventăm. De altfel, calitățile menționate mai sus sînt calități necesare și celorlalte părți ale pledoariei. Căci de-a lungul întregului discurs trebuie evitată obscuritatea; trebuie păstrată peste tot măsura, și tot ce spunem trebuie să fie plauzibil. Totuși,

trebuie să ţinem seama de acestea îndeosebi în această parte a vorbirii care, cea dintîi, informează pe judecător: de cumva judecătorul nu ne înţelege, nu îşi aminteşte, sau nu ne crede aici, zadarnică ne va fi strădninţa în rest.

36. Naraţiunea va fi limpede şi clară, dacă, în primul rînd, va fi exprimată prin termeni proprii, expresivi şi, de bună seamă, nu neîngrijiţi, dar nici prea aleşi sau neuzitaţi; dacă va fi precisă în ce priveşte faptele personale, împrejurările, locurile, motivele; de asemenea, dacă felul de a rosti cuvîntarea va urmări să facă pe judecător să înţeleagă cît mai uşor cele
37. expuse. Calitatea amintită la urmă este, într-adevăr, neglijată de cei mai mulţi oratori care, pregătiţi pentru a fi aclamaţi de o mulţime anume organizată sau chiar adunată din întîmplare, nu pot suporta nici acea tăcere care se datorează atenţiei cu care ascultă; li se pare lor că nu sînt elocvenţi decît dacă zguduie totul prin zgomot şi vociferare. Indicarea simplă a faptei, ei o consideră potrivită vorbirii zilnice şi la îndemîna oricui, chiar a ignoranţilor. Totuşi, uneori, nu ai putea spune
38. dacă, atunci cînd dispreţuiesc cu atîta uşurinţă, o fac pentru că vor, sau mai curînd pentru că nu pot face altfel. Într-adevăr, chiar cei care au încercat totul în elocvenţă socotesc că nimic nu este mai dificil decît găsirea acelui fel de exprimare de care toţi — după ce au ascultat — se cred capabili, fiindcă ei îl consideră nu frumos, ci adevărat. În realitate, oratorul atunci vorbeşte foarte bine, cînd face

39. impresia că spune adevărul. Astăzi, dimpotrivă,
narațiunea a ajuns un fel de cîmp liber în care
oratorii își modulează cît mai mult vocea,
își lasă capul pe spate, își aruncă brațele în
lături, își îngăduie tot felul de libertăți în
idei, în cuvinte și în stil; apoi, fenomen cu
totul ciudat, discursul place, dar cauza nu este
înțeleasă. Să trec însă peste aceste observații
ca nu cumva să-mi atrag mai puțină bună-
voință recomandînd ce e corect, decît ofensă,
criticînd ce e rău.
40. Narațiunea va fi scurtă dacă înainte de
toate vom începe expunerea faptei cu mo-
mentul care interesează pe judecător; apoi,
dacă nu vom vorbi nimic despre ceea ce este
străin de cauză; în sfîrșit, dacă vom suprima
ce se poate înlătura fără a știrbi ceva din
cunoașterea faptelor sau din ce este în folosul
41. celui pe care îl apărăm. Căci adeseori se în-
tîmplă să expui amănuntele pe scurt și totuși
expunerea, în ansamblu, să fie lungă: „Am
venit în port, am zărit o corabie, am întrebat
cît costă călătoria, am căzut de acord asupra
prețului, m-am îmbarcat, ancorele au fost
ridicate, am dezlegat odgonul, am plecat".
Nici una din aceste împrejurări nu poate fi
exprimată mai pe scurt; dar este de ajuns să
spui numai: „M-am îmbarcat din port".
Ori de cîte ori partea finală a acțiunii indică
suficient ceea ce precede, trebuie să ne mulțu-
42. mim cu ceea ce face să se deducă restul. De
aceea, cînd se poate spune: „Am un fiu tînăr"
sînt de prisos toate detaliile acestea: „Dorind
copii, mi-am luat o soție, am avut un băiat,

mi-am crescut fiul, l-am îngrijit pînă la adolescență". Iată de ce unii retori greci fac distincție între expunerea concisă, σύντομος, și scurtă *(brevis)*: fiindcă expunerea concisă nu cuprinde nimic inutil, în timp ce în exprimarea scurtă s-ar putea să lipsească unele date necesare.

43. În ce mă privește, prin termenul „scurt" înțeleg nu a spune mai puțin decît trebuie, ci a nu spune mai mult decît este necesar; cît despre repetiții, tautologii — ταυτολογίαι, — pleonasme — περισσολογίαι — a căror evitare o recomandă unii autori de tratate, nu mă opresc asupra lor; sînt, de fapt, greșeli care trebuie evitate nu numai pentru ca expunerea să fie scurtă.

44. Nu mai puțin, însă, va trebui evitată obscuritatea[1], care urmărește pe cei care au mania de a scurta totul. Și în narațiune e mai bine să existe ceva în plus decît să lipsească necesarul. Căci detaliul de prisos poate plictisi, dar
45. înlăturarea necesarului este primejdioasă. De aceea trebuie evitată cunoscuta manieră salustiană de a reda pe scurt faptele (deși la el aceasta constituie o calitate). De asemenea, trebuie evitată conciziunea stilului său, ale cărui nuanțe scapă mai puțin, poate, înțelegerii celui care îl citește în tihnă, dar care trece în zbor pe la urechea aceluia care îl ascultă și nu se oprește pentru a-l repeta. Trebuie evitat cu atît mai mult cu cît citi-

[1] Aceeași recomandare la Hor., *A. P.*, 25, și la Cic., *De or.*, 2, 329; *Inv.*, 1, 20.

torul este aproape întotdeauna un om învățat, în timp ce pe judecător de cele mai multe ori satele ni-l trimit în decurii [1], și el se va pronunța asupra a ceea ce și cît va înțelege. Deci trebuie, poate peste tot, dar în narațiune în mod deosebit, să păstrăm calea de mijloc și anume: de a spune tot ce trebuie și numai cît trebuie.

46. Prin „tot ce trebuie" nu vreau însă să se înțeleagă a ne rezuma la cît este suficient pentru enunțarea faptei. Conciziunea nu trebuie să fie lipsită de eleganță, căci în felul acesta ar fi lipsită de artă. Farmecul te fură și ceea ce este agreabil pare mai puțin lung: e ca o cale frumoasă și netedă care, chiar de e mai lungă, obosește mai puțin decît scurtătura grea și
47. lipsită de farmec. De altfel, grija de conciziune nu ne va împiedica niciodată să inserăm detalii care fac expunerea plauzibilă. Căci expunerea simplă și peste tot concisă poate fi numită nu atît narațiune, cît mărturisire.

Există de altfel multe narațiuni lungi, cerute de însăși natura cauzei; în acest caz, după cum am arătat [2], trebuie ca în partea ultimă a exordiului să pregătim pe judecător în acest sens; trebuie să folosim toată arta noastră pentru a-i reduce din lungime
48. sau din plictiseală. Vom face narațiunea mai puțin lungă amînînd pentru mai tîrziu expu-

---

[1] De la Caligula, lista *(album)* judecătorilor cuprindea 5 decurii de cîte 1 000 judecători fiecare.

[2] 4, 1, 79.

nerea împrejurărilor posibile și în narațiune
numai le vom menționa. De pildă: „Ce motive
a avut să ucidă, ce complici a avut, cum a
întins curse, voi arăta la administrarea de
49. probe". Unele împrejurări, însă, trebuie înlă-
turate din șirul povestirii, cum a făcut Cicero:
„Fulcinius moare; voi lăsa la o parte multe
împrejurări relative la moartea lui, fiindcă sînt
străine de cauză"[1]. Și împărțirea expunerii
pe puncte îndepărtează plictiseala: „Voi spune
cele petrecute înainte de începutul faptei,
voi spune ce s-a petrecut în timpul faptei,
50. voi spune apoi ce a urmat". În felul acesta
vom da impresia mai curînd a trei narațiuni
scurte, decît a uneia lungi. Cîteodată va fi
binevenit să despărțim expunerea printr-o
scurtă tranziție: „Ați auzit cele petrecute;
aflați acum ce urmează". Judecătorul, de
fapt, se va reface la terminarea primei expuneri
și se va pregăti, din nou, ca pentru un alt
51. discurs. Dacă totuși, în ciuda acestor artificii,
enumerarea faptelor va deveni lungă, în
partea finală nu va fi inutilă rezumarea. Cicero
procedează astfel, chiar într-o narațiune scurtă:
„Pînă aici, Cezar, Q. Ligarius este în afară
de orice culpă; a plecat de acasă nu numai
fără nici o intenție de a face război, dar nici
măcar bănuind cîtuși de puțin că ar putea fi
vreun război"[2] etc.

52. Narațiunea va fi verosimilă înainte de
toate, dacă mai întîi consultăm propria noastră

---

[1] *Caec.*, 4, 11.
[2] *Lig.*, 2, 4.

rațiune, pentru a nu spune nimic potrivnic a ceea ce este firesc; apoi, dacă vom arăta cauzele și motivarea faptelor, nu pe ale tuturor, ci pe ale celor în chestiune, dacă vom prezenta caracterele persoanelor potrivit cu faptele pe care voim să arătăm că le-au săvîrșit; de pildă pe cel acuzat de furt îl vom arăta avid, pe cel acuzat de adulter, afemeiat, pe cel acuzat de omucidere, violent — și invers, dacă îi vom apăra; la fel procedăm pentru împrejurările de loc, de timp și altele asemenea lor.

53. Există, de asemenea, un anumit fel de a prezenta faptele care le face verosimile, ca în comedii și în mimi. Căci unele fapte, într-adevăr, se înșiră și se înlănțuie în mod firesc, încît dacă ai povestit bine pe primele, judecătorul însuși așteaptă ce o să povestești după

54. aceea. De bună seamă va fi util să împrăștiem în narațiune cîteva semințe de dovezi, dar să nu uităm că este vorba totuși de narațiune, nu de administrare de probe. Cu toate acestea, uneori, vom dovedi chiar în narațiune ceea ce vom afirma, însă cu un argument simplu și scurt. De exemplu, în procese de otrăvire vom spune: „Era perfect sănătos cînd a băut; a căzut pe dată; numaidecît a devenit livid,

55. s-a umflat". Rezultat similar dau și acele pregătiri cînd spunem despre acuzat că el este robust, că era înarmat și că avea în fața lui oameni fără putere, neînarmați, nebănuitori. În sfîrșit, vom menționa toate împrejurările despre care intenționăm să vorbim în dovedire: persoană, cauză, loc, timp, instrument, ocazie.

56. Uneori, dacă toate aceste considerente ne lipsesc, vom declara chiar că abia de poate fi crezută nelegiuirea, dar e adevărată și că tocmai de aceea trebuie considerată mai gravă; că noi nu știm cum și pentru ce s-a săvîrșit, că sîntem uimiți, dar vom aduce dovezi.
57. De fapt cele mai bune pregătiri vor fi acelea care trec neobservate. De pildă Cicero a precizat de la început, într-adevăr cu foarte mare folos, toate faptele care dovedeau că Clodius a întins curse lui Milo, nu Milo lui Clodius. Dar cel mai mare efect l-a produs acea abilă imitare a simplității: „Cît despre Milo, după ce a rămas în senat în ziua aceea pînă la ridicarea ședinței, s-a dus acasă, și-a schimbat încălțămintea și veșmîntul, a zăbovit puțin, așa cum se întîmplă de obicei, pînă i s-a îmbră-
58. cat soția“ [1]. Ce bine reiese că Milo n-a făcut nimic premeditat, că nimic nu îl grăbea! Neîntrecutul orator a realizat aceasta nu numai prin înseși detaliile relatate, care sugerează întîrzierea și felul liniștit al plecării, ci și prin cuvinte comune și obișnuite, precum și printr-o artă ascunsă. Dacă aceste fapte ar fi fost spuse în alt fel, însăși sonoritatea cuvintelor ar fi făcut pe judecător să bănuiască pe avocat
59. de părtinire. Rîndurile citate par reci majorității auditorilor, dar tocmai faptul că această subtilitate este abia sesizată demonstrează cum a reușit să scape observației judecătorului.
60. Acestea sînt mijloacele care fac expunerea demnă de crezare. Cine are nevoie de precepte

[1] *Mil.*, 10, 28, 29.

pentru evitarea expunerii de fapte contradictorii sau inconsecvente, acela își va însuși zadarnic restul artei; totuși unii autori de tratate dau și acest sfat ca pe un mister dezvăluit de ei, grație înțelepciunii lor.

61. La aceste trei calități ale narațiunii, unii adaugă măreția stilului, denumită μεγαλοπρέπεια; această calitate nu convine tuturor cauzelor (căci în majoritatea proceselor private, privitoare la creanțe, chirie, interdicție, ce rost poate avea un stil care se ridică deasupra tonului obișnuit?). Și nu întotdeauna este util, așa cum se vădește din însuși exemplul ante-
62. rior citat din *Pro Milone*. De altfel, să ne amintim că există multe cauze în care trebuie să recunoaștem, să scuzăm, să atenuăm faptele; tuturor acestor cazuri le este străină calitatea măreției. De aceea, măreția stilului nu constituie o calitate mai proprie narațiunii decît un limbaj menit să trezească compătimire sau invidie, sau decît un ton grav, sau blînd ori glumeț. Toate acestea, deși vrednice de laudă, dacă sînt la locul lor, nu sînt atribuite și nici nu aparțin în special narațiunii.

63. De asemenea, calitatea pe care Teodectes o atribuie numai narațiunii este comună tuturor părților discursului: el pretinde ca expunerea să fie nu numai plină de măreție, dar și plăcută. Alți autori adaugă ca o calitate a narațiunii
64. evidența — numită pe grecește ἐνάργεια. Nu aș vrea să înșel pe nimeni, ascunzînd faptul că Cicero pretinde narațiunii și mai multe calități: în afară de claritate, concizie, verosimil el cere ca o narațiune să fie evidentă, decentă

și demnă[1]. Dar într-un discurs toate trebuie să fie, pe cît posibil, conforme cu morala și demne; evidența în narațiune, dacă înțeleg bine noțiunea, este într-adevăr o mare calitate, pentru că adevărul trebuie nu numai spus, ci oarecum chiar pus în fața ochilor; însă ea poate fi înglobată în noțiunea de claritate. Alți autori au socotit că uneori claritatea este chiar dăunătoare, sub motiv că în anumite
65. cauze adevărul trebuie camuflat; acest fel de a judeca este ridicol, căci cine vrea să camufleze expune falsul drept adevăr și, în expunere, trebuie să se trudească să redea aparența că cele povestite sînt evidente.

66. Deoarece am ajuns, oarecum întîmplător, la un gen mai dificil de narațiuni, vom vorbi despre narațiunile în care realitatea ne este potrivnică. Unii autori au considerat că, în acest caz, trebuie evitată narațiunea[2]; de fapt, nimic altceva nu este mai ușor, decît, poate, să nu susții deloc procesul. Dacă însă ai luat asupră-ți dintr-un motiv bine întemeiat o astfel de sarcină, ce artă poate avea loc în mărturisirea prin tăcere că e rea cauza pe care o aperi? Sau presupui cumva pe judecător atît de redus încît să se pronunțe favorabil asupra unei
fapte pe care știe că tu nu ai vrut să o expui?
67. Nu neg că, în narațiune, după cum unele fapte trebuie negate, adăugate, schimbate, altele trebuie trecute sub tăcere; vom trece însă sub tăcere numai ceea ce trebuie și ceea ce

[1] *Top.*, 26, 97.
[2] De ex. Cic., *Inv.*, 1, 20 și *De or.*, 2, 81.

poate să fie trecut sub tăcere. Acest procedeu se face uneori și în vederea conciziei, cum este cunoscuta afirmare[1]: „A răspuns ce a găsit de cuviință“.

68. Să distingem, deci, cauzele după genuri. În procesele în care cercetările urmăresc nu delictul ci calificarea faptei, chiar dacă materia ne va fi potrivnică, vom putea recunoaște: „A furat bani din templu, dar bani particulari; acuzatul nu este un sacrileg. A violat o tînără; totuși nu tatălui i se va da dreptul de opțiune[2].
69. A necinstit pe un tînăr de condiție liberă și cel necinstit s-a spînzurat; totuși cel care a necinstit nu va fi pedepsit cu pedeapsa capitală — ca autor al morții ei — va plăti zece mii de sesterți, pedeapsă stabilită pentru corupători.“

Dar chiar în aceste mărturisiri există o modalitate de a atenua revolta trezită de expunerea adversarului; căci și sclavii noștri găsesc
70. scuză pentru greșelile lor. Uneori, într-adevăr, vom atenua fapta fără să dăm impresia că o negăm. „Nu l-a dus în templu — cum spune adversarul — gîndul de a fura; nici nu a căutat mult timp momentul potrivit pentru această faptă; ocazia și lipsa paznicilor l-au sedus; a fost învins de pofta banului, care are atîta putere asupra sufletelor oamenilor. Însă ce

[1] *Verr.*, 2, 30, 73.

[2] Exista o lege în virtutea căreia tînăra violată putea alege ca seducătorul să fie condamnat la moarte sau s-o ia în căsătorie fără a primi zestre. În controversa în chestiune, se susține că tatăl nu poate substitui pe tînără în alegere.

interesează? A făcut ce nu trebuie și este hoț: nu servește la nimic să apărăm fapta pentru
71. pedepsirea căreia nu ne opunem." Alteori o vom atenua prefăcîndu-ne că noi înșine îl condamnăm: „Vrei să spun că ai fost împins de băutură? că ai alunecat din greșeală? că ai fost înșelat de întunericul nopții? Acestea sînt foarte adevărate; totuși ai necinstit un tînăr de condiție liberă; plătește cele zece mii de sesterți."

72. Cîteodată, înainte de a expune cauza, o putem prezenta într-o lumină defavorabilă printr-un preambul. Toate circumstanțele sînt potrivnice celor trei fii care complotaseră uciderea tatălui lor; fiecare în parte, în ordinea ieșită prin tragerea la sorți, a intrat noaptea, înarmat, în odaia de culcare, în timp ce tatăl
73. dormea; nici unul n-a îndrăznit să-l ucidă; cînd tatăl s-a trezit, ei i-au declarat totul. Dacă tatăl, care le-a împărțit moștenirea, își apără fiii acuzați de paricid, el va zice[1]: „Împotriva legii este suficient faptul că se aduce acuzația de paricid unor tineri al căror tată trăiește și chiar îi apără. La ce e necesară povestirea faptei în detaliu, deoarece n-are nici o legătură cu legea? Dacă însă îmi pretindeți mărturisirea vinei mele, am fost un tată aspru și un paznic încăpățînat al averii, care ar fi putut mai bine fi administrată de
74. ei." Apoi poate adăuga că „fiii săi au fost

[1] Conform legii, paricizii nu puteau moșteni averea tatălui ucis. În supoziția făcută de Q., pretind moștenirea rudele din partea tatălui, care se fac acuzatorii fiului.

îndemnați de tineri ai căror părinți erau mai indulgenți, că, totuși, niciodată nu ar fi fost în stare să-și ucidă tatăl, după cum s-a văzut din rezultatul întîmplării; că nu ar fi fost nevoie de jurămînt dacă ar fi avut această intenție; nici de tragere la sorți, decît fiindcă fiecare voia să nu fie el autorul". Toate aceste explicații, oricum ar fi ele, vor fi mai bine primite fiindcă scurta apărare din preambul le-a pregătit calea.

75. Cînd, însă, se cercetează existența faptei sau calitatea faptei săvîrșite, chiar dacă toate circumstanțele ne sînt potrivnice, cum putem evita o expunere fără risc pentru cauză? Acuzatorul a povestit faptele și nu s-a mărginit la o simplă expunere, ci a trezit ură, a înrăit situația prin vorbele sale, a adus probe, perorația lui a întărîtat pe auditori și i-a lăsat plini
76. de mînie împotriva noastră. Este firesc ca judecătorul să aștepte expunerea noastră. Dacă noi nu vom face nici o expunere a faptelor, este normal ca el să creadă că faptele expuse de adversar există și sînt întocmai după cum le-a prezentat. Ce vom face? Vom expune aceleași fapte? În caz de dezbatere relativă la calificare, care poate avea loc numai dacă fapta este constatată, vom expune aceleași fapte, dar nu în același chip: vom da alte
77. motive, altă intenție, alt plan. Vom putea atenua unele fapte prin cuvinte: desfrîul îl vom numi exuberanță, zgîrcenia — economie, neglijența — credulitate; în sfîrșit, prin înfățișarea, vocea, ținuta noastră, vom cîștiga

bunăvoință sau înduioșare; cîteodată însăși recunoașterea faptei stoarce lacrimi.

Și aș întreba bucuros pe cei de părere contrară dacă omițînd narațiunea intenționează sau
78. nu să apere faptele. Căci dacă nu există în pledoarie nici apărare, nici narațiune, întreaga cauză va fi trădată: dacă, dimpotrivă, vor să o apere, fără îndoială că trebuie, de cele mai multe ori, cel puțin să enunțe dinainte ce intenționează să dovedească. Deci pentru ce să nu expunem ceea ce putem apoi combate și, dacă pentru realizarea acestui lucru, trebuie
79. în orice caz să fie enunțat? Sau, ce altă deosebire există între probă și narațiune, decît că narațiunea este o probă prezentată sub formă de povestire, iar proba, la rîndul ei, este confirmarea care verifică narațiunea? Să vedem, prin urmare, dacă nu cumva o astfel de expunere trebuie să fie mai lungă și ceva mai bogată în cuvinte, din cauza acelui preambul necesar și din cauza unor argumente (spun argumente — nu argumentare); expunerea va cîștiga foarte mult dacă afirmăm deseori că vom face ceea ce spunem, că importanța faptelor nu poate fi înfățișată într-o primă expunere; că auditorii să aștepte, să-și amîne formarea unei păreri și să aibă încredere.
80. În sfîrșit, trebuie expus neapărat tot ce poate fi expus în alt chip decît a făcut-o adversarul; altfel chiar exordiile sînt de prisos în astfel de cauze, căci ele nu pot avea alt scop decît a-l face pe judecător mai dispus să fie informat asupra faptelor. Însă este fapt constatat că nicăieri exordiul nu este mai necesar decît cînd

trebuie să abatem mintea judecătorului de la o anumită idee preconcepută potrivnică nouă.

81. În cauzele conjecturale[1], însă, unde dezbaterea se duce asupra unei fapte îndoielnice, narațiunea cuprinde adeseori nu atît expunerea obiectului de judecat, cît a împrejurărilor care servesc la stabilirea lui. Deoarece în narațiunea sa acuzatorul trezește suspiciuni împotriva acuzatului, iar acuzatul trebuie să alunge suspiciunile, faptele trebuie prezentate judecătorului în chip diferit de către fiecare
82. din cei doi. Este adevărat că unele argumente au putere luate în bloc, pentru că luate fiecare în parte sînt mai slabe. Dar această constatare nu are legătură cu problema necesității narațiunii, ci cu problema naturii narațiunii. De fapt, ce ne împiedică să strîngem mai multe argumente în expunere, dacă e util cauzei, să promitem altele, sau chiar să divizăm narațiunea și, în felul acesta, să trecem la cele ce urmează?

83. Nu sînt de acord cu aceia care consideră că narațiunea trebuie să se desfășoare întotdeauna în ordinea în care s-au petrecut faptele, ci prefer ca ea să urmeze ordinea care ne este de folos nouă[2]. Aceasta se poate realiza prin mai multe figuri. Uneori simulăm că ne-a scăpat împrejurarea, pe care o amintim într-un loc mai potrivit și totodată mărturisim că vom relua ordinea faptelor, fiindcă în felul

[1] Care se bazează pe presupuneri, pe supoziții.
[2] De aceeași părere este și Dio din Halicarnas (*De Isaeo*, 15, 615).

84. acesta cauza va fi mai limpede; alteori numai după expunerea faptelor adăugăm motivele care au premers. Căci, de fapt, nu există o regulă unică în apărare, nici nu există o metodă invariabilă; trebuie examinat ce ne este favorabil, ținînd seama de faptă și de împrejurări; cum va fi rana, așa va trebui să o îngrijim imediat sau, dacă îngrijirea permite amînare, pentru moment o vom bandaja numai.

85. De asemenea nu aș considera drept o crimă reluarea narațiunii în mai multe rînduri, cum face Cicero în *Pro Cluentio;* nu numai că e permis, dar cîteodată este chiar necesar, de pildă în procesele de delapidare și în toate procesele care nu sînt simple. Într-adevăr, e nebunie să te lași tîrît de respectul regulilor
86. împotriva interesului cauzei. S-a constituit norma ca narațiunea să preceadă probele tocmai pentru ca judecătorul să nu ignoreze faptele asupra cărora se duce dezbaterea. Deci dacă fiecare punct trebuie dovedit sau respins, pentru ce să nu poată fi și povestit fiecare punct în parte? În ce mă privește, desigur în limita încrederii ce se poate acorda experienței mele, știu că am procedat astfel în for, ori de cîte ori mi-o cerea utilitatea, și am avut aprobarea atît a eruditților cît și a judecătorilor; de aceea (și o spun nu din vanitate, pentru că există foarte mulți avocați cu care am pledat și care m-ar putea contrazice dacă aș minți), în general, sarcina expunerii cauzei mi se da
87. mie. Aceasta totuși nu înseamnă că nu e preferabil ca, în mod obișnuit, să urmăm ordinea faptelor. Inversarea riscă uneori să fie neplăcută,

de pildă, dacă într-o narațiune ai spune întîi că o femeie a născut, apoi că a conceput; că un testament a fost deschis, apoi sigilat; în astfel de cazuri, dacă eventual ai spus întîi ceea ce în ordinea faptelor este ulterior, e preferabil să treci sub tăcere împrejurarea precedentă, căci ea reiese de la sine.

88. Există și expuneri false; în dezbaterile din for ele sînt de două feluri. Unele se sprijină pe mijloace din afara cauzei; astfel Publius Clodius, bazat pe martori mincinoși, afirma că în noaptea în care el comisese un incest la Roma, se găsea la Interamna; celelalte trebuie susținute de talentul oratorului. Ele servesc uneori numai pentru a salva bunăcuviința — de unde cred că vine denumirea dată de *color* [1] — alteori,
89. pentru interesul cauzei. Dar indiferent de care este vorba, prima noastră grijă trebuie să fie ca expunerea imaginată să fie verosimilă; apoi să corespundă persoanei, locului și timpului, să aibă un caracter și un plan verosimil. Dacă este posibil, expunerea să fie legată și de vreun fapt real, sau să fie confirmată printr-un argument care se găsește în cauză. Căci, cînd totul a fost luat din afara cauzei, apare prea evidentă îndrăzneala minciunii.

90. Trebuie îndeosebi să evităm — amănunt care scapă în general celor ce inventează — de

---

[1] „Color" însemna felul de a prezenta un fapt, eventual imaginînd, adăugînd, omițînd anumite amănunte sau circumstanțe, pentru a crea atmosfera morală voită de orator sau de istoriograf. Lucrarea lui Seneca retorul, în care găsim imaginea cea mai vie a declamațiilor, are ca titlu: *Rhetorum et declamatorum sententiae, divisiones, colores.*

a face afirmații contradictorii. Unele afirmații sînt într-adevăr în acord cu anumite părți ale cauzei, dar nu se încadrează în întreg. Apoi, să nu fie contrarii faptelor stabilite ca adevărate. Chiar în școli ideile și faptele inventate care să dea culoare expunerii nu trebuie
91. să fie căutate în afara subiectelor. Oricum, oratorul va trebui să țină minte, în tot timpul pledoariei, ce a născocit el, fiindcă, de obicei, ceea ce este fals se uită; este adevărată zicala că mincinosul trebuie să aibă bună ținere de minte.

92. De asemenea, trebuie să știm că dacă fapta dezbătută ne privește pe noi, trebuie să ne menținem la o singură supoziție; dacă este vorba de o faptă care privește pe alții, putem provoca mai multe suspiciuni. Cu toate acestea, în unele controverse de școală, în care este admis să nu se răspundă la întrebările puse, există libertatea de a enumera tot ce s-ar fi putut răspunde.

93. Să ținem minte, însă, că trebuie imaginate fapte care să nu poată fi respinse de vreun martor. De felul acesta sînt faptele imaginate de mintea noastră, de al căror neadevăr sîntem noi singuri conștienți; sau faptele puse pe seama celor decedați (căci nici în acest caz nu putem fi contraziși) sau pe seama persoanei interesate (căci nici ea nu va nega) sau chiar pe seama adversarului, fiindcă nu i
94. se va da crezare cînd neagă. Cît despre „*colores*", „culorile" bazate pe relatări de vise și pe superstiții nu au nici un credit tocmai pentru ușurința cu care se recurge la ele. În narațiu-

ne însă, folosirea anumitor „culori“ nu este eficientă decît dacă acestea se potrivesc întregii pledoarii, mai ales cînd singura dovedire a unora constă în afirmarea lor categorică și
95. perseverentă. Astfel este cazul parazitului[1] care reclamă ca fiu pe tînărul renegat și iertat de trei ori de un om bogat. El își poate colora cererea, zicînd că sărăcia l-a făcut să-și expună copilul, că a jucat rolul de parazit fiindcă își avea fiul în acea casă, că bogatul l-a renegat de trei ori, fără să aibă motiv, tocmai fiindcă tînărul nu era fiul bogatului care l-a renegat.
96. Totuși, dacă nu va arăta, în toate cuvintele, atît dragostea sa de părinte și încă o dragoste cît se poate de fierbinte, precum și ură față de bogat și teamă pentru tînărul despre care știe în ce pericol ar fi dacă ar mai rămîne în acea casă în care este atît de urît — să știe că greu va scăpa de bănuiala că e un reclamant cumpărat[2].
97. Se întîmplă, uneori, în controversele școlare, un caz care mă îndoiesc că s-ar putea întîmpla în for: ambele părți folosesc aceeași

---

[1] *Parasitus* (παράσιτος) — care mănîncă alături, comesean. La început, la greci, era denumit așa un slujbaș mărunt care colecta cerealele cuvenite templelor, cereale care se păstrau în zidiri anume: παρασίτια; de aici denumirea slujbașului; apoi cuvîntul a ajuns la înțelesul de comesean, care mănîncă pe cheltuiala altuia. Parazitul, om sărac și de spirit, era expus glumelor și ironiilor cîteodată foarte usturătoare și grosolane ale comesenilor; e unul dintre personajele de comedie.

[2] Adică judecătorii vor vedea tot o manevră a adevăratului tată pentru a se debarasa de fiu. De altfel acesta nu este decît un subiect de declamație, împrumutat din școli.

„culoare", dar o valorifică fiecare pentru
98. sine. De pildă, în controversa următoare: „Soția spune bărbatului că i s-au făcut propuneri necinstite din partea fiului ei vitreg și că i s-au indicat timpul și locul întîlnirii; același denunț îl face fiul împotriva mamei vitrege, cu deosebirea că timpul și locul indicate sînt altele. Tatăl descoperă pe fiu în locul indicat de soție, iar pe soție în locul indicat de fiu; își repudiază soția; cum ea nu se justi-
99. fică, tatăl își alungă fiul." Nu se poate spune în favoarea tînărului nimic ce nu ar fi valabil și pentru mama vitregă; totuși după prezentarea elementelor comune, vor fi scoase argumentele din compararea personajelor, din ordinea în care au fost făcute denunțurile, din
100. tăcerea soției repudiate. Nu trebuie ignorat nici faptul că există cazuri care nu sînt susceptibile de culoare, ci trebuie să te mărginești la apărare[1]; așa este cazul bogatului care a biciuit statuia unui dușman sărman și a fost acuzat de injurie; de fapt nimeni nu poate spune că fapta acestuia este cumpătată; totuși este posibil să scape de pedeapsă.

101. Dacă faptele ne sînt în parte favorabile, în parte împotriva noastră, însăși natura cauzei trebuie să ne indice dacă nararea se va face la un loc sau separat. Căci dacă sînt mai numeroase împrejurările defavorabile, cele în favoarea noastră vor fi copleșite. Prin urmare, în acest caz va fi mult mai bine să divizăm narațiunea și, după expunerea și dovedirea

[1] Cf. *Corpus juris Dig.*, 47, 10, 27.

faptelor favorabile părții noastre, să folosim
102. pentru rest remediile amintite mai sus [1]. Dacă vor fi mai numeroase împrejurările favorabile nouă, va fi permis să adăugăm chiar și pe cele potrivnice, pentru ca, puse în mijlocul a ceea ce aș denumi „trupele noastre auxiliare", să aibă mai puțină forță. Totuși, prezentarea nu trebuie să fie seacă, ci vom da tărie punctelor în favoarea noastră printr-o argumentare oarecare și vom arăta pentru ce faptele potrivnice nouă nu merită crezare. Dacă nu vom face distincția aceasta, există primejdia ca și ce e bun pentru noi să fie stricat de contactul cu ce e rău.

103. În ce privește narațiunea, se fac de obicei și următoarele recomandări: să se evite digresiunea, cuvîntul să fie adresat numai judecătorului [2], să nu facem să vorbească o altă persoană, să nu argumentăm, în cuprinsul narațiunii; unii autori adaugă chiar recomandarea de a nu face apel nici la starea afectivă. În general, trebuie respectate cele mai multe din aceste precepte; ba chiar mai mult: nu trebuie să ne abatem de la ele în cazul cînd ne obligă rațiunea.

104. Pentru ca expunerea să fie limpede și scurtă, nimic nu este mai puțin indicat decît digresiunea; în orice caz, dacă o facem, va trebui să fie scurtă și așa fel prezentată încît să părem că sîntem abătuți, ca să zic așa, din calea dreaptă de un puternic impuls sufletesc. De felul acesta

[1] 4, 2, 65 și urm.
[2] E vorba de figura numită „apostrofă".

este digresiunea lui Cicero[1], cînd se referă
105. la căsătoria Sasiei: „O, ce crimă de necrezut la o femeie! în întreaga mea viață nu am mai auzit că ar fi fost făptuită de altcineva o astfel de crimă! O, patimă neînfrînată și nestăpînită! O, îndrăzneală fără asemuire! Să nu se teamă, dacă nu de puterea zeilor și de judecata oamenilor, nici de noaptea aceasta însăși, nici de făcliile nunții? nici de pragul camerii nupțiale? de patul fiicei ei? nici, în sfîrșit, de înșiși pereții casei, martori ai căsniciei ei anterioare?"
106. Adresarea cuvîntului altei persoane decît judecătorului exprimă uneori fapta mai concis și mai convingător. În această privință mi-am arătat părerea cu prilejul exordiului[2]. Mi-am expus părerea și despre prosopopee, utilizată totuși nu numai de Servius Sulpicius în pledoaria pentru Aufidia: „Să cred că ești moleșit de somn sau că te apasă o grea letargie?"[3], dar și de M. Tullius, cînd se referea la căpitanii de vase (căci și acolo este o expunere de fapte): „Ca să fii de față, vei da atît"[4] și celelalte.
107. Oare, în *Pro Cluentio*[5], convorbirea dintre Staienus și Bulbus nu contribuie foarte mult să dea rapiditate povestirii și să inspire încredere? Și, pentru a nu părea că o face din nebăgare de seamă — deși așa ceva nu se poate crede despre el — în *Partitiones*[6] recomandă

[1] *Cluent.*, 6, 15.
[2] 4, 1, 63 și urm.
[3] Acest discurs nu s-a păstrat.
[4] *Verr.*, 5, 45, 118.
[5] 26.
[6] 9, 32.

ca narațiunea să aibă farmec, să trezească uimire, curiozitate, să aibă soluții neașteptate, dialoguri, toate stările afective.

108. După cum am spus[1], în narațiune nu vom face argumentare niciodată; însă ne folosim totuși la unele motivări. Așa face Cicero în *Pro Ligario*[2], cînd spune că clientul său a administrat provincia atît de bine, încît îi convenea să fie pace. Vom insera de asemenea, cînd
109. o cere situația, o scurtă apărare și explicare a faptelor; căci, în realitate, narațiunea avocatului nu este ca a martorului. Desfășurarea simplă a faptului este aceasta: „Q. Ligarius a plecat ca delegat al lui C. Considius" [3]. Ce spune Cicero?: „De fapt Q. Ligarius, deoarece nu exista nici o bănuială de război, a plecat în Africa, în calitate de delegat al lui C. Con-
110. sidius"; și, în altă parte: „Nu numai că nu s-a dus cu gînd de război, dar nici măcar cu cea mai mică bănuială de război" [4]. Și, deși ar fi fost suficient să spună: „Q. Ligarius nu a îngăduit să fie implicat în nici o afacere" a adăugat: „Gîndindu-se la casă, dornic să se reîntoarcă la ai săi" [5]. În felul acesta, prin motivare, a făcut expunerea sa plauzibilă și, totodată, i-a dat emotivitate.

111. Din aceste motive mă uimesc retorii care consideră că în narațiune nu trebuie făcut apel

[1] 4, 1, 79 și 103.
[2] 2, 4.
[3] *Lig.*, 1, 2.
[4] *Ibid.*, 2, 4.
[5] *Ibid.*, 1, 3.

la sensibilitate. Dacă însă zic: „nu întotdeauna și nu ca în perorație", în acest caz ei sînt de acord cu mine, căci trebuie evitată orice zăbavă. Dar pentru ce să nu caut ca, în timp ce-l informez pe judecător, să-l emoționez?

112. Pentru ce să nu obțin, dacă se poate, încă de la început, ceea ce vreau să cer la sfîrșitul pledoariei? mai ales că, chiar în administrarea probelor, voi mînui mai ușor gîndul judecă-
113. torului cînd este cuprins de ură sau de compătimire. Oare M. Tullius[1], vorbind de lovirea cu vergi a unui cetățean roman, nu atinge, foarte pe scurt, toate coardele sufletului, referindu-se nu numai la condiția celui bătut, la locul unde s-a comis jignirea, la felul supliciului, ci și la măreția sufletească a celui chinuit? Într-adevăr, ni-l înfățișează ca pe un bărbat excepțional, fiindcă, deși lovit cu vergi, n-a gemut, n-a cerut îndurare, ci a strigat numai că este cetățean roman, stîrnind ură împotriva
114. celui care-l schingiuia și încredere în dreptul roman. Oare sfîrșitul tragic al lui Philodamus nu ne aprinde de revoltă în tot decursul expunerii, nu ne stoarce lacrimi prezentîndu-ne atît de viu supliciul cînd povestește, sau, mai curînd, cînd înfățișează pe tată plîngînd moartea fiului și pe fiu plîngînd-o pe a tatălui? [2]Oare o perorație poate cuprinde ceva mai patetic?
115. Într-adevăr, ar fi tîrziu să trezești un sentiment în perorație față de faptele expuse cu răceală

[1] *Verr.*, 62, 162.
[2] Cic., *Verr.*, 1, 30 și urm.

în narațiune; judecătorul s-a obișnuit cu ele și ascultă fără emoție faptele care nu l-au impresionat de la început, și ne este greu să schimbăm o stare sufletească odată formată.

116. Eu, însă (și, de fapt, nu-mi voi ascunde părerea, deși ce voi spune se bazează mai degrabă pe exemple decît pe precepte) consider că narațiunea — mai mult decît oricare parte a discursului — trebuie împodobită cu toată grația și farmecul posibil. Dar trebuie să ținem seama de natura faptelor pe care le expunem.

117. Deci, în problemele mărunte, cum sînt în general cauzele private, forma trebuie să fie simplă și, ca să spun astfel, adecvată fondului. Să avem foarte mare grijă în alegerea cuvintelor: căci, dacă în expunerile generale, cuvintele sînt duse de impetuozitatea cu care sînt spuse și disimulate de bogăția frazelor înconjurătoare, aici vor trebui să fie limpezi și, cum zice Zeno [1], impregnate de sens. Aranjamentul, într-adevăr, să fie disimulat, totuși să fie cît mai agreabil. Se vor folosi figuri, dar nu figuri poetice și acceptate grație autorității anticilor (căci limba trebuie să fie cît mai pură) ci figuri care, prin varietate, alungă plictiseala și prin diversitatea lor înviorează sufletul, căci se evită desinențele identice, ritmurile uniforme, întorsăturile similare de fraze. Expunerea, fiind lipsită de celelalte mijloace care produc plăcere, dacă nu se recomandă

118. prin acest farmec, în mod inevitabil lîncezește. Apoi la nici o parte a vorbirii judecătorul nu

[1] Frg. 79 Arnim.

119. este mai atent; tocmai de aceea nimic ce este bine spus nu se pierde. În afară de aceasta nu știu cum se explică, dar e mai dispus să dea crezare faptelor pe care le ascultă cu plăcere, iar, la rîndul ei, plăcerea îl face să se lase convins.

120. Cînd, însă, cauza este mai importantă, va fi permis să expunem pe un ton de indignare faptele de cruzime, pe un ton patetic întîmplările tragice, nu însă pentru a mișca profund sentimentele, ci pentru a le trezi doar în linii mari, schițîndu-le, ca să zic așa, numai pentru ca să apară, de la început, cum va fi întreaga
121. imagine a procesului. Nu sînt împotriva împrospătării din cînd în cînd a dispoziției judecătorului, obosită parcă de îndelungata atenție, prin strecurarea unor reflecții, dar mai ales prin scurte paranteze, de felul următoarei: „Sclavii lui Milo au făcut ceea ce ar fi voit fiecare să facă propriii săi sclavi într-o situație similară“ [1]. Cîteodată ea poate fi mai îndrăzneață, cum este aceasta [2]: „S-a măritat soacra cu ginerele, fără auspicii, fără încuviințarea
122. părinților, toate prevestirile fiindu-le potrivnice“[3]. Dacă acest procedeu s-a folosit și în vremea cînd o pledoarie urmărea utilitatea mai curînd decît evidențierea talentului ora-

---

[1] *Mil.*, 10, 29.

[2] *Cluent.*, 5, 14.

[3] Aluzie la superstiția romană de a consulta, pentru evenimente importante, voința zeilor prin așa-numitele *auspicia, auguria* — după cîntul ori după zborul unor păsări — sau *haruspicia*, după cercetarea viscerelor animalelor de jertfă.

torului și cînd tribunalele erau mult mai severe, cu atît mai vîrtos trebuie utilizat astăzi, cînd plăcerea își face loc chiar cu primejdia pierderii capului sau averii. Cît trebuie să se acorde acestui gust al oamenilor, voi spune în altă parte[1]; deocamdată mărturisesc că trebuie să-i facem o oarecare concesie.

123. Este foarte util să adăugăm faptelor reale imaginea veridică a unor fapte care par a pune pe ascultători — ca să zic așa — într-o situație prezentă. De felul acesta este cunoscuta descriere a lui M. Caelius împotriva lui Antonius[2]: „E găsit doborît de somnul greu al beției, sforăind din adîncul plămînilor, sughițînd de cîte două ori deodată; strălucitele-i tovarășe de viață, unele dormeau de-a curmezișul tuturor paturilor, altele zăceau prinprejur pe jos —
124. de-a valma; totuși, ele, pe jumătate moarte de groază, dîndu-și seama de sosirea dușmanilor, încercau să-l scoale pe Antonius; îl strigau pe nume, căutau zadarnic să-l ridice, apucîndu-l de ceafă; una îl chema spunîndu-i vorbe dulci la ureche, alta îl lovea destul de tare chiar; cum el recunoștea glasul și mîngîierile fiecăreia din ele, căuta să-și treacă brațul pe după gîtul celeia care se găsea mai aproape de el; nu putea nici să doarmă, fiind sculat din somn, nici să stea treaz, fiind beat; buimăcit, pe jumătate adormit a fost cărat pe brațele centurionilor și ale concubinelor". Nu s-ar putea plăsmui

[1] 8, 3, 6, și urm.; 12, 9,5.
[2] Colegul de consulat al lui Cicero; Caelius ataca probabil participarea acestuia la conjurația lui Catilina.

ceva mai verosimil, nici critica mai cu asprime, nici reda mai plastic.

125. Nu voi neglija să arăt ce mare credit acordă expunerii autoritatea aceluia care face narațiunea. Această autoritate trebuie confirmată, înainte de toate, prin felul vieții noastre, dar și prin stilul în care vorbim: cu cît va fi mai grav și mai demn, cu atît va avea mai mare
126. greutate afirmația noastră. Trebuie, deci, ca îndeosebi în această parte a cuvîntării, să evităm orice bănuială de abilitate, căci nicăieri judecătorul nu este mai prudent să ia măsuri de pază. Să nu pară nimic inventat, sau anume căutat cu grijă; totul să pară că naşte din cauză, mai curînd decît că sînt meşteşuguri
127. oratorice. Noi, însă, nu ne putem stăpîni și socotim că nu este artă dacă ea nu este evidentă, deși arta încetează să existe cînd este aparentă. Sîntem sclavii gloriei și în glorie vedem ținta supremă a trudei noastre; astfel, dorind să strălucim în fața auditorilor, devenim suspecți judecătorilor.

128. Există și un fel de reluare a narațiunii, numită ἐπιδιήγησις; fără îndoială este caracteristică mai ales declamațiilor din școli decît pledoariilor din for. Deoarece narațiunea trebuie să fie scurtă, această reluare a fost imaginată pentru ca subiectul să poată fi expus mai pe larg și mai cu fast. În general, prin aceasta se urmărește să se trezească un sentiment de ură sau de compătimire. Sînt de părere că trebuie să recurgem rar la acest procedeu și că niciodată nu trebuie reluat întregul șir al faptelor, căci se poate ajunge la același rezultat, revenind

succesiv numai asupra unor părți. Apoi, cine vrea să facă uz de ἐπιδιήγησις trebuie să-și restrîngă expunerea în narațiune și, mulțumindu-se să indice fapta, trebuie să promită că va expune mai pe larg, la locul potrivit, cum s-a petrecut ea.

129. Unii retori socot că narațiunea trebuie neapărat să înceapă cu considerații asupra persoanei, lăudînd-o, dacă este de partea noastră, și criticînd-o, de la început, dacă este vorba de partea adversă. Fără îndoială, acesta este cazul cel mai frecvent, fiindcă într-un proces dezbaterea se desfășoară între persoane.

130. Dar și aceste persoane, cînd va fi util cauzei, trebuie înfățișate cu anumite amănunte. De exemplu: „A. Cluentius Habitus, judecători, tatăl clientului meu, a fost cel mai de seamă om nu numai din municipiul Larinum, de unde era de fel, dar din întreaga regiune și din împrejurimi, prin caracterul, considerația și nașterea
131. sa"[1]. Uneori nu dăm amănunte, ca de pildă: „Q. Ligarius, deoarece era..."[2]. Adeseori, însă, se poate porni și de la faptă, cum face Cicero, pledînd pentru Tullius: „M. Tullius are în ținutul Thurium o bucată de pămînt moștenită de la tatăl său"[3]; sau Demosthene, în cuvîntarea pentru Ctesiphon τοῦ γὰρ Φωκικοῦ συστάντος πολέμου: „Izbucnind războiul contra phoceenilor"[4].

---

[1] *Cluent.*, 5, 11.

[2] *Lig.*, 1, 2. Fraza care în^epe cu aceste cuvinte a fost citată mai sus, la par. 109.

[3] *Tull.*, 6, 14.

[4] p. 230, 18.

132. Referitor la sfîrşitul naraţiunii, se duce discuţie cu autorii care pretind că nararea faptelor trebuie extinsă pînă la punctul după care urmează enunţarea chestiunii de judecat: „Lucrurile petrecîndu-se astfel, pretorul P. Dolabella a interzis, aşa cum este obiceiul, oamenilor sub arme orice violenţă, fără nici o excepţie, decît ca cel alungat să fie repus în drepturi; el pretinde că, după aceea, l-a repus. Cauţiunea a fost depusă; voi trebuie să judecaţi asupra acestei cauţiuni"[1]. Această cale poate fi urmată întotdeauna de reclamant; de apărător, însă, nu întotdeauna.

CAPITOLUL III

Despre digresiune

1. În ordine firească, naraţiunii îi urmează dovedirea *(confirmatio)* căci trebuie să dovedim faptele pe care le-am expus în acest scop. Dar înainte de a mă ocupa de această parte, trebuie să spun cîteva cuvinte relative la părerea unor oratori.

Cei mai mulţi obişnuiesc ca, după expunerea în ordine a faptelor, să facă imediat, şi în orice împrejurări, o dezvoltare generală agreabilă şi susceptibilă de a atrage cît mai multe
2. aplauze. Acest obicei, născut din vanitatea declamatorilor, a pătruns astăzi şi în for, de

---
[1] *Caec.*, 8, 23.

cînd procesele au ajuns să fie susţinute nu în folosul împricinaţilor, ci pentru glorificarea avocaţilor. S-au temut că dacă stilului simplu şi concis al naraţiunii — care, am văzut [1], este în general necesar — i-ar urma argumentarea cu caracterul ei războinic, discursul pierde din căldură, deoarece se amînă prea mult
3. prilejul de a delecta auditorii. Acest procedeu are inconvenientul că, fără a ţine seama de cauze şi de utilitate, avocaţii fac digresiuni ca şi cînd ele ar fi întotdeauna utile sau chiar necesare. În consecinţă, ei acumulează aici cugetări împrumutate din alte părţi şi care nu sînt la locul lor, încît foarte multe fiind spuse din nou sau, fiindcă au fost spuse nelalocul lor, nu mai pot fi folosite acolo unde s-ar cuveni.
4. În ce mă priveşte, mărturisesc că digresiunea poate fi binevenită nu numai după naraţiune, ci chiar după chestiunile generale sau, uneori, particulare — dacă situaţia o cere sau, cel puţin, o îngăduie. Datorită digresiunii, discursul capătă, în adevăr, strălucire şi frumuseţe deosebită — dar numai dacă este în strînsă legătură şi decurge din subiect, nu cînd este inserată cu forţa şi destramă elemente
5. care, din natură, erau unite. De fapt, nimic nu decurge mai potrivit din naraţiune decît dovedirea — afară de cazul cînd digresiunea se prezintă ca o încheiere a naraţiunii, sau ca un început al probei. Aşadar, digresiunea îşi va avea locul numai uneori; de pildă, dacă

[1] V. 4, 2, 117.

sfîrşitul expunerii se referă la o faptă cumplită, atunci vom dezvolta acest punct ca și cum am
6. fi mînaţi de indignare. Totuşi, procedeul acesta este binevenit numai dacă nu va exista nici o îndoială asupra faptei. În caz contrar, trebuie demonstrat că fapta de care acuzi pe cineva este adevărată, înainte de a arăta cît e de gravă. Căci repulsia pe care o produce de obicei grozăvia crimei este în favoarea acuzatului cît timp crima nu este dovedită, pentru că, cu cît o crimă e mai neobişnuită, cu atît este
7. mai greu de crezut. De asemenea, poate fi util ca, după ce am arătat serviciile aduse adversarului, să ne ridicăm împotriva nerecunoştinţei
8. lui; sau, după ce am vorbit în naraţiune despre diferite fapte nelegiuite, să arătăm ce primejdii implică ele. Dar totul trebuie făcut pe scurt, căci judecătorul, după ce a ascultat faptele în ordinea lor, se grăbeşte să asculte probele pentru a-şi da cît mai repede seama ce sentinţă trebuie să pronunţe. În afară de aceasta, trebuie să ne ferim ca nu cumva expunerea să-şi piardă efectul îndreptînd sentimentele şi gîndirea în altă direcţie şi obosindu-le printr-o întîrziere inutilă.

9. Dar dacă digresiunea nu este întotdeauna necesară după naraţiune, în schimb ea este deseori utilă înaintea abordării unei anume chestiuni, îndeosebi cînd la prima vedere chestiunea va fi mai puţin capabilă să atragă interesul, ca de pildă invocarea unei legi aspre sau urmărirea penală. Aci îşi are locul un fel de nou exordiu, pentru a cîştiga pe judecător de partea probelor noastre. Putem proceda

mai liber și mai cu forță, fiindcă judecătorului
10. îi este cunoscută acum cauza. Prin astfel de
medicație — aș zice — vom îndulci la timp
ceea ce poate părea neplăcut, pentru ca urechile
judecătorului să accepte ușor ce vom spune
mai tîrziu și să nu se revolte împotriva sanc-
țiunii riguroase pe care o reclamăm; căci nu
convingi ușor pe cel care nu vrea să se lase
11. convins. Pentru aceasta trebuie cunoscută
și firea judecătorului, pentru a ști dacă se con-
formează mai mult literii legii sau spiritului
de echitate; de fapt, digresiunea va fi, după
12. caz, mai mult sau mai puțin necesară. De alt-
fel, digresiunea poate servi ca perorație, după
expunerea unei chestiuni. Această parte este
denumită de greci παρέκβασις, de latini „egres-
sus" sau „egressio". Dar după cum am spus [1],
digresiunile sînt felurite și se fac în diferitele
părți ale cauzei, ca de pildă elogiul oamenilor
și locurilor, descrieri de regiuni, expunerea
13. unor fapte săvîrșite sau chiar imaginate; de
genul acesta sînt, în discursurile alcătuite
contra lui Verres, elogiul Siciliei, răpirea Pro-
serpinei [2], iar în pro C. Cornelio cunoscuta
evocare a virtuților lui Cn. Pompeius, în care
divinul orator, ca și cum mersul pledoariei ar
fi fost ținut pe loc de simpla amintire a nume-
lui acestui general, părăsește brusc dezvoltarea
pe care o începuse.
14. Παρέκβασις înseamnă — după cîte cred
eu, — dezvoltarea unui punct în afara ordinii

---

[1] 4, 2.
[2] *Verr.*, 2, 3, 7, 27; *Pro Cornelio* s-a pierdut.

obişnuite, dar utilă cauzei. Iată de ce nu văd raţiunea pentru care i se fixează locul după naraţiune; nici pentru ce se crede că denumirea nu convine decît expunerii în formă de digresiune, cînd în realitate pledoaria prezintă atîtea posibilităţi de abatere de la calea directă.
15. Într-adevăr tot ce se spune în afara celor cinci părţi pe care le-am stabilit [1] constituie o digresiune; de pildă: indignarea, pateticul, ura, injuria, scuza, concilierea, respingerea injuriilor; la fel şi ceea ce nu intră propriu-zis în problema discutată, de pildă orice amplificare sau atenuare, orice apel la sentiment şi dezvoltările despre lux, avariţie, religie, îndatoriri, care dau deosebit farmec şi frumuseţe discursului. Cum acestea, însă, vin după argumente de aceeaşi natură, nu par digresiuni, fiindcă sînt în strînsă legătură cu ele.

16. Dimpotrivă, există foarte multe inserări adăugate unor fapte cu care n-au nici o contingenţă şi care au drept scop ca judecătorul să se recreeze, să se informeze, să fie înduplecat, rugat ori lăudat. Nenumărate sînt digresiunile aduse gata pregătite sau cele inspirate de vreo împrejurare sau de necesitate, de pildă dacă în timpul pledoariei se produce un incident neaşteptat, o întrerupere, sosirea
17. cuiva, un zgomot. O astfel de situaţie l-a obligat pe Cicero în exordiul pledoariei sale pentru Milo să facă o digresiune, după cum se

---

[1] 3, 9, 1.

vede din scurtul discurs pe care l-a ţinut [1]. Cel care îşi propune să facă o pregătire înainte de o chestiune şi cel care adaugă unei probe dezvoltate un fel de nouă recomandare poate face o digresiune mai lungă. Însă cine recurge la digresiune în plină dezvoltare a subiectului, trebuie să revină repede la punctul de la care s-a abătut.

CAPITOLUL IV

Despre enunţarea problemei (propositio)

1. Unii autori fixează *propositio* după naraţiune, considerînd-o parte a discursului judiciar; noi am combătut această părere [2].

În ce mă priveşte, consider că enunţarea problemei este începutul expunerii oricărei dovediri, început folosit de obicei nu numai pentru stabilirea problemei principale, dar uneori chiar înaintea fiecărei chestiuni şi argument în parte şi îndeosebi înaintea celor numite ἐπιχειρήματα — bază de plecare [3].

2. Ne referim acum la primul fel de *propositio* [4]. Nu este întotdeauna necesară; uneori chiar fără enunţare este suficient de evident

---

[1] Nu este vorba de cuvîntarea lui Cicero pentru apărarea lui Milo, pe care o avem noi azi, compusă mai tîrziu; v. Cic., *Or.*, frg. D 3 M.

[2] 3, 9, 2.

[3] 5, 14, 14.

[4] Prin care se enunţă chestiunea principală a pledoariei.

care anume este obiectul problemei — îndeosebi cînd narațiunea se termină unde începe dezbaterea — mai cu seamă că uneori expunerii faptelor îi urmează rezumatul general care se găsește de obicei după dovedire: „Dacă faptele s-au petrecut, judecători, așa cum am arătat, agresorul a fost învins, violența a fost înfrîntă prin violență, sau, mai curînd, cutezanța a fost respinsă prin curaj“ [1].

3. Cîteodată, însă, enunțarea problemei este foarte utilă, mai ales cînd fapta nu poate fi apărată și cînd se invocă legea. Așa este cazul aceluia care a furat din templu bani particulari. Se face enunțarea, spunînd: „Se discută despre un sacrilegiu; aveți de constatat un sacrilegiu“, pentru ca astfel judecătorul să înțeleagă că singura lui datorie este să constate dacă fapta care i se înfățișează este un
4. sacrilegiu sau nu. La fel, este necesară în cauzele obscure sau complicate, nu numai cu scopul de a le clarifica, dar, uneori, chiar pentru a impresiona mai mult. Impresionăm dacă adăugăm imediat după enunțare argumente care s-o sprijine: „Legea spune limpede că străinul care a escaladat zidul cetății trebuie pedepsit cu moartea; e cert că tu ești străin; că ai escaladat zidul, nimeni nu se îndoiește; ce rămîne decît să fii pedepsit?“ O astfel de propunere stoarce mărturisirea adversarului, înlătură, oarecum, orice zăbavă în judecarea cauzei. Aici nu se indică problema, dar ajută la limpezirea ei.

[1] *Mil.*, 11, 30.

5. Există enunțări simple, duble sau multiple; realizarea lor se face pe mai multe căi. Uneori se leagă împreună mai multe capete de acuzație, ca de pildă în cazul acuzării aduse lui Socrate că ar corupe tineretul și că introduce noi superstiții. Alteori din mai multe capete de acuzație se alcătuiește unul singur, ca de exemplu în cazul lui Eschine, căruia i se impută solia rău îndeplinită, sub motiv că a făcut rapoarte mincinoase, că nu a îndeplinit nici una din însărcinări, că și-a prelungit șederea și că a primit cadouri.

6. Și apărarea poate avea mai multe enunțări: de pildă, cînd este vorba de pretenții bănești: „Îmi pretinzi bani fără temei, căci nici tu nu ai dreptul să fii reprezentantul petiționarului, nici persoana în numele căreia pledezi nu are dreptul să aibă reprezentant; apoi, el nici nu este moștenitorul aceluia de la care se spune
7. că am împrumutat; în sfîrșit, nici aceluia însuși nu i-am datorat nimic". Exemplele pot fi înmulțite cît vrem; dar ajunge faptul că am amintit acest punct. Dacă enunțările sînt exprimate una cîte una după fiecare dovadă, atunci spunem că sînt mai multe; dacă sînt unite, ele constituie diviziunea.

8. Există și enunțări simple, cum se întîmplă în general, în cauzele conjecturale ca: „Acuz de omor"; „Învinovățesc de furt". Există și enunțări însoțite de motivare ca de pildă: „C. Cornelius a comis o crimă de jignire a majestății, căci în calitate de tribun al poporului a citit el însuși textul legii sale în fața adunării

poporului“ [1]. Mai mult, enunţarea chestiunii poate fi prezentată în numele nostru: „Acuz de adulter“. În numele adversarului: „Mă acuză de adulter“. Sau în numele amîndurora: „Între mine şi adversar se pune chestiunea care din noi doi este rudă mai apropiată cu mortul intestat“. Cîteodată unim enunţări de chestiuni opuse: „Eu spun aşa, adversarul aşa“.

9. Uneori se poate obţine efectul unei enunţări, deşi în sine nu este o enunţare propriu-zisă, cînd după naraţiune adăugăm imediat: „Asupra acestor puncte vă veţi pronunţa“. Aceasta este un îndemn pentru judecător să fie mai atent la chestiune; este ca şi cînd l-am deştepta pe judecător, mişcîndu-l cu mîna; el înţelege atunci că naraţiunea a luat sfîrşit şi că începe prezentarea probelor; cînd noi începem confirmarea, începe şi el oarecum să asculte din nou.

CAPITOLUL V

Despre diviziune (partitio)

1. Diviziunea oratorică este enumerarea logică a chestiunilor de dezbătut propuse de noi, de adversar sau de amîndoi [2]. Unii retori socot

[1] Trebuia să-l citească crainicul. Cornelius, apărat de Cicero, a fost achitat (65 î.e.n.; Cicero, frg. A 7 5 M).

[2] Q. de acord cu *Ad. Her.*, 1, 10; o definiţie analoagă în Cic., *Inv.*, 1, 22.

că diviziunea trebuie utilizată întotdeauna, fiindcă datorită ei cauza devine mai limpede, iar judecătorul este mai atent și mai dispus să fie informat, pentru că știe despre ce vorbim și despre ce intenționăm să vorbim după aceea.

2. Dimpotrivă, alții consideră că diviziunea prezintă un pericol pentru orator, din două cauze: uneori se întîmplă să uităm ce am promis, iar alteori ne ies în cale chestiuni neprevăzute în plan. În realitate, acest inconvenient nu se va întîmpla decît omului cu totul lipsit de inteligență, sau celui care nu s-a gîndit și nu s-a pregătit din timp pentru pledoarie.

3. Ce altă cale poate fi mai clară și mai limpede ca a unei diviziuni bine făcute? Căci diviziunea urmează pînă într-atît natura drept conducător încît, pentru memorie, ajutorul cel mai sigur este în a nu te abate de la calea trasată pentru pledoarie. Din aceste motive n-aș putea aproba pe retorii care interzic ca diviziunea să depășească trei enunțări. Fără îndoială, dacă este prea complicată, judecătorul nu o va ține minte și atenția îi va fi tulburată; totuși nu trebuie legată de acest număr, ca printr-o lege, deoarece o cauză poate pretinde mai multe probleme.

4. Există, mai degrabă, alte considerente pentru care nu trebuie întotdeauna utilizată partițiunea. În primul rînd, fiindcă majoritatea ideilor sînt mai plăcute dacă par inspirate de moment, nu aduse de acasă, ci născute în timpul pledoariei, din situație. De aceea

sînt binevenite cunoscutele formule ca[1]: „Era cît pe aci să-mi scape" sau „Uitasem", ori „Pe drept cuvînt îmi atragi atenția". De fapt, anunțînd în prealabil probele, răpești
5. restului tot farmecul noutății. Uneori, trebuie chiar să inducem în eroare pe judecător, să-l facem, prin diferite artificii, să creadă că scopul urmărit de noi este altul. Căci, uneori, enunțarea este aspră și judecătorul, dacă o știe din vreme, se îngrozește întocmai ca bolnavul care a zărit, înainte de a i se face intervenția, cuțitul doctorului. Dimpotrivă, dacă judecătorul ascultă liniștit pledoaria, fiindcă în prealabil nu s-a făcut nici o enunțare de chestiuni și dacă judecătorul nu s-a închis în sine fiindcă nu i s-a anunțat nimic — discursul va da rezultatul pe care nu l-ar putea spera
6. cel care ar spune dinainte ce urmărește. Alteori trebuie să evităm nu numai de a face distincție între chestiuni, dar chiar de a le indica: auditorul trebuie puternic impresionat și să nu fie prea atent. Căci datoria oratorului nu se limitează la a instrui; elocința își arată mai mult puterea tocmai prin aceea că trebuie să creeze stări emotive.

Acestui scop îi este foarte nepotrivită acea grijă minuțioasă de a face o diviziune meticuloasă și scrupuloasă tocmai în momentul cînd ne străduim să influențăm judecata celui ce va decide.

7. Să adaug faptul că, uneori, unele argumente — în sine slabe și neputincioase — devin

[1] Cic., *Verr.*, 4, 3, 5.

puternice cînd sînt grupate? Iată de ce trebuie
să le unim şi să luptăm, aş zice, dînd un atac
în masă. Totuşi, acest procedeu trebuie să fie
utilizat rar şi dictat numai de necesitate, anume
cînd raţiunea ne constrînge la acest mijloc
8. contrar mersului normal. În afară de acestea
în fiecare diviziune există întotdeauna un
punct foarte important; după ce l-a auzit,
judecătorul de obicei nu mai e atent, socotind
restul ca pe ceva de prisos.

În concluzie, dacă avem de confirmat sau
de respins mai multe fapte, diviziunea este
utilă şi binevenită pentru că arată în ce ordine
intenţionăm să vorbim despre fiecare problemă
în parte; dar, dacă avem de apărat prin argu-
mente variate o singură învinuire, diviziunea
9. este de prisos. Să presupunem partiţiunea
aceasta: „Voi spune că acuzatul pe care-l
apăr nu este omul pe care să-l putem crede
capabil de crimă; voi spune că nu a avut motiv
să omoare; voi spune că în momentul în care
s-a comis asasinatul, clientul meu se găsea
în cealaltă parte a mării". Toate punctele
10. enumerate înaintea ultimului par inutile. De
fapt, judecătorul se grăbeşte spre punctul
cel mai important; dacă este un om cu răb-
dare, invită tacit pe avocat la ceea ce pare
obligat prin promisiunea făcută; dacă, însă,
este grăbit, sau deţine un post înalt, ori este
iute din fire, îl cheamă cu asprime la chestiune.
11. Astfel, unii au criticat diviziunea făcută de
Cicero în *Pro Cluentio*, pentru că oratorul
promite că va vorbi mai întîi de faptul că
„nimeni nu a fost chemat în judecată sub

acuzații mai mari, cu mărturii mai concludente decît Oppianicus; apoi, că înșiși judecătorii care l-au condamnat au pornit cu idei preconcepute; în sfîrșit, că s-a încercat mituirea judecătorilor nu de Cluentius, ci împotriva lui Cluentius“ [1]. Se obiectează că dacă Cicero putea dovedi punctul al treilea, nu era deloc
12. necesar să vorbească despre primele. Dimpotrivă, numai un om nedrept sau prost nu recunoaște că este admirabilă diviziunea din *Pro Murena*: „Înțeleg, judecători, că întreaga acuzație se rezumă la trei capete: primul constă în criticarea felului său de viață; al doilea în contestarea demnității lui; al treilea se referă la crima de a fi contravenit legii electorale“ [2]. Căci, în felul acesta, el a prezentat foarte limpede cauza și nici un punct nu a devenit inutil din cauza altuia.

13. Mulți ezită să aprobe genul următor de diviziune: „Dacă am ucis, am procedat pe drept; dar nu am ucis“. De fapt, la ce servește prima parte, dacă a doua este sigură? Căci una se opune celeilalte și dacă sînt folosite amîndouă nu mai inspiră încredere nici una. Fără îndoială obiecția este adevărată, în parte, căci trebuie folosită numai a doua afirmație, dacă este
14. incontestabilă; dacă însă avem îndoială în ce privește tăria ei, vom încerca să le dovedim pe ambele. De fapt, fiecare om este impresionat în alt chip; astfel, cine va considera că s-a comis crima, o poate crede legitimă; altul, ne-

[1] *Cluent.*, 9.
[2] *Mur.*, 5, 11.

fiind convins de legitimitatea ei, nu va crede,
poate, că a fost comisă. Tot așa, unei mîini
sigure îi poate ajunge o singură tragere la
15. țintă; o mînă nesigură trebuie să tragă de
mai multe ori, pentru ca și norocul să poată
interveni. Cicero a avut perfectă dreptate
să arate în *Pro Milone*, mai întîi că Clodius
a întins curse și numai după aceea a adăugat
că, chiar dacă nu ar fi fost așa, un astfel de
cetățean putea fi ucis spre cel mai mare merit
16. și glorie a ucigașului. Totuși nu condamn nici
ordinea amintită mai înainte [1], fiindcă anu-
mite enunțări, fiind prea dure, au ca efect
atenuarea celor următoare. De fapt, nu este
lipsită de rațiune cunoscuta zicală: „Trebuie
să ceri peste măsură, pentru a obține cît se
17. cuvine". Însă nimeni să nu înțeleagă că îi este
permis să îndrăznească orice. Grecii au drep-
tate cînd recomandă că nu trebuie încercat
imposibilul. Dar ori de cîte ori folosim dubla
apărare de care vorbesc, trebuie să ne silim
ca prima să nască încredere pentru urmă-
toarea: în felul acesta, cine recunoaște cu certi-
tudine o vină, nu va fi bănuit de minciună,
negînd-o.

18. În orice caz, ori de cîte ori presupunem că
judecătorul dorește altă dovadă decît cea
despre care vorbim, trebuie să promitem că-i
vom da satisfacție din plin și imediat; mai
ales dacă procesul dezbate o problemă care
19. are legătură cu morala. Se întîmplă deseori
ca o cauză puțin cinstită să fie sub pavăza

---

[1] 4, 4, 13.

legii. Pentru a vorbi fără a indispune pe judecători, trebuie să-i înştiinţăm de mai multe ori că vom ajunge la apărarea onestităţii şi a demnităţii, dar să aştepte puţin şi să ne îngă-
20. duie a proceda în ordine. Uneori trebuie să simulăm că vorbim fără voia clienţilor noştri. Aşa procedează Cicero în *Pro Cluentio* [1], cînd se referă la legea judiciară. Alteori ne oprim, ca şi cum am fi interpelaţi de ei; adeseori trebuie să le adresăm direct cuvîntul, să-i rugăm a ne permite să ne urmăm planul. În felul acesta ne vom furişa în sufletul judecătorului şi, în timp ce aşteaptă dovedirea cinstei clientului nostru, îi va fi mai puţin silă de împrejurările mai delicate amintite mai sus.
21. Dacă acestea vor fi acceptate, vom apăra mai uşor şi cinstea clientului, căci ambele considerente se vor ajuta reciproc: judecătorul, sperînd că vom dovedi respectul datoriei la clientul nostru, va fi mai atent la ceea ce constituie însuşi dreptul nostru şi, prin dovedirea dreptului nostru, va fi mai înclinat să admită respectul datoriei.
22. Dar, măcar că diviziunea nu este întotdeauna necesară, sau nici chiar utilă, totuşi, ori de cîte ori este potrivit folosită, dă discursului foarte multă claritate şi farmec. În fapt ea nu se limitează numai la a da claritate expunerii, scoţînd anumite puncte, ca să spunem aşa, dintr-o mulţime şi înfăţişîndu-le judecătorilor, ci parcă oferă odihnă auditorului prin limita precisă a fiecărei părţi;

[1] *Cluent.*, 52.

23. întocmai cum drumeţilor le uşurează mult din
oboseală citirea distanţelor notate pe bornele
miliare. Într-adevăr, cunoaşterea întinderii
drumului parcurs stîrneşte plăcere: ştiind cît
rămîne de parcurs, ai curaj mai mare să suporţi
24. restul. Căci nu pare prea lung drumul dacă i se
întrevede limpede capătul. Pe bună dreptate
Q. Hortensius a fost mult lăudat pentru grija
cu care-şi organiza pledoariile; totuşi nu o
dată Cicero i-a ironizat[1] fin mania de a număra
pe degete părţile diviziunii; căci trebuie supra-
25. vegheate şi gesturile. De asemenea trebuie
evitată cu grijă diviziunea prea discretă şi
prea amănunţită, deoarece amănuntele exa-
gerate scad mult din autoritatea oratorului
şi nu mai constituie părţi în pledoarie, ci
bucăţele. Cei dornici de o atare glorie, pentru
a da impresia că au realizat o împărţire mai
subtilă şi mai îmbelşugată, admit multe inu-
tilităţi, subdivid unele chestiuni care din
natură formează un tot; ei realizează prin sub-
împărţiri nu mai multe chestiuni, ci mai
mărunte; apoi, după ce au făcut mii de părti-
cele, cad tocmai în obscuritate, împotriva
căreia a fost creată însăşi diviziunea.
26. Atît enunţarea multiplă, cît şi cea simplă,
ori de cîte ori poate fi utilizată cu folos, tre-
buie să fie în primul rînd clară şi limpede
(căci ce poate fi mai supărător decît obscuri-
tatea, tocmai în partea constituită numai cu
scopul ca restul să nu fie obscur?). Apoi
trebuie să fie concisă şi neîmpovărată de vreun

[1] *Caecil.*, 14, 45.

27. cuvînt de prisos; căci, de fapt, aici nu arătăm ce spunem, ci ce intenţionăm să spunem. Trebuie să o realizăm aşa fel încît să nu-i lipsească nimic, şi să nu-i prisosească nimic. În general însă, are ceva de prisos cînd împărţim în specii ceea ce ar putea fi împărţit numai în genuri, sau cînd, după indicarea genului, adăugăm specia; de pildă: „Voi vorbi despre virtute, despre dreptate, despre stăpînirea de sine", dar dreptatea şi stăpînirea de sine
28. sînt specii de-ale virtuţii. Prima diviziune enunţă punctul asupra căruia există acord şi asupra căruia există neînţelegere. În punctul în care sîntem de acord spunem: ce mărturiseşte adversarul? ce mărturisim noi? În punctul asupra căruia este dezacord: arătăm care sînt propunerile noastre, care ale părţii adverse. În orice caz, este greşeală foarte mare să nu urmezi cînd le dezvolţi, ordinea în care ţi-ai formulat diviziunea.

CUPRINS

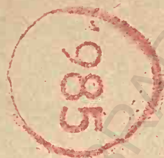
CARTEA a III-a

Lector: TIBERIU AVRAMESCU
Tehnoredactor: ELENA CĂLUGĂRU

Bun de tipar 17.04.1974. Tiraj 11.140 ex. Coli ed. 18,05
Coli tipar 14,25

Tiparul executat sub comanda
nr. 1509 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97,
București,
Republica Socialistă România

985

quintilian

Institutio oratoria (Arta oratorică), lucrarea capitală a lui Quintilian, este o încercare eroică de a readuce elocința la echilibrul, percuția și strălucirea de odinioară, de a da cuvîntului sens și gravitate într-un secol — secolul I al erei noastre — în care primele semne ale unui decadentism literar — și nu numai literar — încep să se facă simțite.

Pledoaria pasionată a marelui profesor de retorică își propune să trezească în cititor idealurile de sobrietate și echilibru care făcuseră odinioară gloria Romei.

Pentru cititorul de astăzi, opera lui Quintilian prezintă un interes documentar extraordinar. De fapt, în fața noastră se desface o vastă enciclopedie care prezintă, concis și în mod critic, rezultatul și stadiul celor mai variate domenii ale activității culturale din antichitatea greacă și latină. Părintele și, deopotrivă, intelectualul preocupat de educarea tineretului, juristul sau pictorul, artistul dramatic, criticul literar sau muzicologul găsesc în anticele precepte o surprinzătoare și am putea spune, fără să greșim, modernă gîndire, pe marginea căreia vom putea medita, cu netăgăduit cîștig.

MARIA HETCO

editura minerva

Vol. I—III, lei 15